

UNIVERZITA PAVLA JOZEFA ŠAFÁRIKA V KOŠICIACH

Filozofická fakulta

Katedra histórie



AKO SA PÍŠU DEJINY?

METÓDY – PRÍSTUPY – PRAMENE

STRETNUTIE MLADÝCH HISTORIKOV IX.

Zborník príspevkov z 9. vedeckej konferencie mladých historikov, ktorú zorganizovala Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach v dňoch 16.-17. októbra 2019

Ed. Katarína Hromuláková

Košice

2020

Ako sa píše dejiny? Metódy – prístupy – pramene

Stretnutie mladých historikov IX.

Zborník príspevkov z vedeckej konferencie. Košice, 16.-17. október 2019

Editorka:

Mgr. Katarína Hromuláková

Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Recenzenti:

Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.

Katedra Histórie FF UPJŠ v Košiciach

PhDr. Eva Kowalská, DrSc.

Historický ústav SAV, Bratislava

Mgr. Drahošlav Magdoško, PhD.

Katedra histórie FF UPJŠ v Košiciach

Mgr. Miroslav Michela, PhD.

Ústav českých dějin FF UK v Prahe

Mgr. Marína Zavacká, PhD.

Historický ústav SAV, Bratislava

Všetky práva vyhradené. Toto dielo ani žiadnu jeho časť nemožno reprodukovať, ukladať do informačných systémov alebo inak rozširovať bez súhlasu majiteľov autorských práv. Za odbornú a jazykovú stránku jednotlivých príspevkov zodpovedajú autori. Rukopis neprešiel redakčnou ani jazykovou kontrolou.

Umiestnenie: www.unibook.upjs.sk

Dostupné od: 09.03.2020

ISBN 978-80-8152-848-4 (e-publikácia)

OBSAH

Hľadanie národných počiatkov vo včasnom stredoveku? Problémy a východiská (z) etnickej interpretácie starších dejín <i>Matej Harvát</i>	4
Mýty naše turecké <i>Štefan Szalma</i>	23
Možnosti využitia prosopografickej metódy v práci urbánneho historika (osobný pohľad) <i>Milan Georgievski</i>	38
Mapa ako nástroj diskurzu – sociálny konštruktivizmus, kritická kartografia a historický výskum máp <i>Oliver Zajac</i>	49
Obraz sovietskeho Ruska v sociálnodemokratickej tlači roku 1925 ako prípadová štúdia obsahovej analýzy periodickej tlače <i>Michal Mudroch</i>	59
Metodologické východiská Business History: výskumný príklad zlievarní Poledniak v Košiciach (1898 – 1950) <i>Katarína Hromuláková</i>	70
Politika – verejný priestor – mesto. K možnostiam historického výskumu slovenských miest v rokoch 1939 – 1945 <i>Patricia Fogelová</i>	84
The Chronicle of the Monastery as a Source of Research on the History of the Dominicans in Krakow during World War II <i>Katarzyna Matyja</i>	99
The Poster in History – The History in Poster <i>Magdalena Ficoń</i>	111
Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom ako predmet migračných štúdií <i>Barbara Kacerová</i>	127
Sociológia náboženstva v historickej vede – rozdielna religiozita Čiech a Slovenska a jej význam pri interpretácii pofebruárových udalostí v Československu <i>Peter Pavonič</i>	135
K niektorým etickým problémom pri interpretácii stereotypov v učebniciach dejepisu nástupníckeho Srbska <i>Anna Lomen</i>	147

HĽADANIE NÁRODNÝCH POČIATKOV VO VČASNOM STREDOVEKU? PROBLÉMY A VÝCHODISKÁ (Z) ETNICKEJ INTERPRETÁCIE STARŠÍCH DEJÍN

Matej Harvát

Historický ústav, Slovenská akadémia vied, Bratislava

Abstrakt: *Príspevok sa zaoberá utváraním kolektívnych identít a zdrojmi etnickej identifikácie vo včasnom stredoveku. Svetová mediévistika minimálne od poslednej tretiny 20. storočia zreteľne nabúrara tradične zaužívané chápanie stredovekých etník ako spoločenstiev jednotného biologického a kultúrneho pôvodu. Etnická príslušnosť postrímskych „národov“ sa v historiografii čoraz častejšie chápe, ako výsledok kontinuálneho utvárania skupinových identít, čiže ako sociálny proces, ktorý nebol podmienený výsostne „genetickou“ a „kmeňovou“ odlišnosťou, ale najmä potrebou politického konštituovania jednotlivých spoločenstiev. Stredoeurópska historiografia a archeológia však stále zostáva značne rezervovaná voči novým teoretickým a metodologickým východiskám a nezriedka zotráva na konvenčných výkladoch slovanskej etnogenézy. Príspevok tvorí čiastočná konfrontácia teoretických východísk a metodologických prístupov „konštitucionalistov“ (napr. viedenská škola) a tradičných, prakticky „primordialistických“ interpretácii etnických skupín, stabilne ukotvených najmä v podmienkach stredoeurópskeho bádania.*

Kľúčové slová: *eticita, národné dejiny, včasnostredoveké gentes, primordializmus, kolektívne identity*

Abstract: *The paper deals with the historiographical perception of identity formation processes and with the foundations for ethnic identification in the Early Middle Ages. Medieval studies at least in the last three decades of the 20th century significantly modified the conventional understandin*

g of the early medieval ethnic groups which has been traditionally seen as the communities of common biological and cultural origin. The ethnic affiliation of the post-roman „nations“ (peoples) is currently more commonly understood as a result of continual formation and invention of collective identity, therefore as a social process, not determined exclusively by the „genetic“ and „tribal“ difference, but rather fostered by the need of political constitution of every single community. However, the middle European historiography and archaeology remains in a skeptical position towards new theoretical and methodological shift and often remains in agreement with the conventional explanations of ethnic identity and ethnogenesis of Slavs and other ethnic groups. The contribution presents the partial confrontation of theoretical points of departure and methodological approaches of the „instrumentalists“ (e. g. Viennese school) with the traditional interpretations, which are largely influenced by the "primordialistic" conception of ethnic groups.

Keywords: *ethnicity, national history, early medieval gentes, primordialism, collective identities*

„...ale každý dnešnj weliký národ musil swé předky giž we hluboké starožitnosti mjtí. “

P. J. Šafárik, 1837¹

„Hoci bojujeme za čo najväčšiu objektivitu v prístupe, nie je možné sa celkom zbaviť svojho pôvodu, tradícií, ideí a prístupu svojej doby. Pretože, ak sa môžu líšiť a líšia sa názory

¹ ŠAFAŘÍK, Pawel Josef. *Slowanské starožitnosti. Oddíl dějepisný.* Praha : Jan Spurný, 1837, s. 38.

jednotlivcov, tak sa môžu líšiť aj jednotlivé národné pohľady. Je to prirodzené. Národné dejiny by mali byť budované iba na základe tohto konceptu. Deklarovať objektivitu a priznať svoj nacionálny prístup.“

Z úvodu k zborníku *Historia nova II*, 2011²

Vo všeobecnom povedomí súčasného európskeho obyvateľstva existuje široko rozšírená predstava o historickom pôvode. Táto predstava väčšinou vychádza z presvedčenia, že príslušníci moderných štátov a národných spoločenstiev sú z etnického hľadiska potomkami ľudí z neskorej antiky či včasného stredoveku, čiže z obdobia veľkých migrácií takzvaného sťahovania národov.³ Preto, ak povedzme dnešní Francúzi, Angličania, Dáni, Maďari i Slováci chcú hľadať korene či „počiatky“ svojich národne definovaných pospolitostí, tak vďaka nacionálnej historiografii⁴ ich môžu úspešne nájsť pri dávnych Frankoch, anglo-saských kmeňoch, Vikingoch, kočovných Maďaroch a Slovanoch. Obdobie dezintegrácie a postupnej premeny západnej časti Rímskej ríše, sprevádzané rozsiahlymi migračnými procesmi, predznamenovalo nielen premenu sociopolitickej organizácie Západu, ale taktiež vnieslo do ideologického rámca doznievajúcej antiky z hľadiska europocentrického kolektívneho povedomia novú a určujúcu sociálnu kategóriu – „barbarskú“ kmeňovú príslušnosť. Pokiaľ sú etniká bežne vnímané ako objektívne existujúce skupiny, pričom každý človek má už „od prírody“, čiže svojím biologickým a kultúrnym pôvodom patriť k niektorej z etnických skupín, tak obyvatelia Európy zvyknú určovať svoje etnické počiatky práve do časov od konca 4. do začiatku 10. storočia.⁵

Na druhej strane, medzi odborníkmi z radov historickej sociológie a sociálnej (kultúrnej) antropológie, ako aj medzi samotnými historikmi už niekoľko desaťročí patria k diskutovaným problémom mnohé otázky spojené s etnickou identifikáciou a skupinovou

² PODOLAN, Peter (Ed). *Historia nova II: Štúdie k jubileu Pavla Jozefa Šafárika*. Bratislava : Katedra slovenských dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2011, s. 7.

³ REYNOLDS, Susan, Our forefathers? Tribes, Peoples and Nations in the Historiography of the Age of Migrations. In *After Rome's fall. Narrators and Sources of Early Medieval History*. Zost. A. C. Murray. Toronto-London : University of Toronto Press, 1998, s. 18-20.; GEARY, Patrick. *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton, Oxford : Princeton University Press, 2002, s. 8-13.; POHL, Walter. *Die ethnische Wende des Frühmittelalters und ihre Auswirkungen auf Ostmitteleuropa*. (Jahrsvorlesung des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas and der Universität Leipzig). Leipzig : Oskar-Halecki Vorlesung, 2006.; WOLFRAM, Herwig. Auf der Suche nach den Ursprüngen. In *Die Suche nach den Ursprüngen: Von der Bedeutung des frühen Mittelalters (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Band 8)*. Zost. W. Pohl. Wien : Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, s. 11-22.

⁴ V kontexte slovenského dejepisectva sem môžeme zahrnúť aj „nacionálny prístup“, ktorý je obhajovaný, ako akýsi nový výskumný program slovenskej historiografie v hore citovanom zborníku. Pozri pozn. č. 2. Patrick Geary v tejto súvislosti hovorí o ľudovej či populárnej historiografii (Popular History), čiže o písaní a tvorbe histórie, ktorá má širší spoločenský dopad vďaka odbornému dokladovaniu starodávneho pôvodu a dlhej dejinnej existencie národného alebo štátneho spoločenstva. GEARY, Patrick. Slovenian gentile identity: From Samo to the Fürstenstein. In *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Zost. I. Garipzanov, P. Geary, P. Urbańczyk. Turnhout: Brepols, 2018, s. 243-244

⁵ Stačí porovnať súčasný národný príbeh českej a slovenskej historiografie. Moderní Česi odvodzujú svoj pôvod od historických kmeňov stotožňovaných so Slovanmi prostredníctvom archeologických kultúr, ktorých nositelia mali prísť do českej kotliny medzi 6. – 7. storočím, pričom táto oblasť mala byť údajne vyprázdnená po odchode staršieho germánskeho obyvateľstva (Langobardi a Svébi). Tým pádom prichádzajú etnicky odlišní usadlíci, čiže „naši slovanští předkové.“: BLAHOVÁ, Marie – FROLÍK, Jan – PROFANTOVÁ, Nád'a. *Velké dějiny zemí koruny české I.* do roku 1197. Praha : Paseka, 1999, s. 144-151. Obdobne Slováci, sice nedisponujúci historickým menom „kmeň“ ani krajiny ako Česi (Boiohaemum), vymedzujú svoj počiatok podobne od čias hypotetického príchodu (starých) Slovanov: KOLEKTÍV AUTOROV. *Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti*. Bratislava : Slovart, 2007, s. 38.

diferenciáciu spoločností.⁶ Minimálne od poslednej tretiny 20. storočia sa v spoločenských vedách etablovali nové koncepcie a definičné rámce etnicity i národa, založené na jednoznačnom spochybnení objektivistického a esencialistického výkladu sociálnych javov.⁷ Pre historikov a ďalších spoločenských vedcov skúmajúcich minulosť je v tomto smere dlhodobou akcentovanou témou najmä problematika nacionalizmu. Štúdium nacionalizmu/ov (Nationalism studies) sa venuje predovšetkým teoretickej reflexii tohto osobitého fenoménu založeného na seba-vymedzovaní (self-determination), ako aj skúmaniu naratívnych a interpretačných postupov tzv. národných dejín.⁸ Pre mnohých odborníkov zostáva relevantnou otázkou bližšie určenie historického obdobia a spoločenských podmienok, v kontexte ktorých dochádzalo k utváraniu nových identifikačných stratégií a spoločenských rámcov, akými boli etniká a národy.⁹

V súčasnosti však stále platí, že práve obdobie neskorej antiky a včasného stredoveku je už minimálne od 19. storočia stanovené ako počiatková éra, ku ktorej sa zvyčajne vzťahujú jednotlivé národné príbehy¹⁰, a na ktorú sa odvolávajú mnohé tradície historickej štátnosti. Zvyčajne sa priam v obrodeneckom duchu aj medzi mnohými spoločenskými vedcami stále verí, že národy alebo etniká vznikali ako nespochybniteľné historické entity, pričom keď už raz „vznikli“ (zrodili sa), podobne ako sa rodia biologické organizmy, tak národy jednoducho existujú.¹¹ Politickí predstavitelia vedno so širšou verejnosťou aj vďaka záverom tzv. primordialistických historických koncepcií zvyknú bez výraznejších pochybností rysovať čiary dlhej a neprerušenej kontinuity medzi súčasnosťou a včasnostredovekými spoločenstvami vzdialenými v čase viac než tisíc rokov.¹² Táto

⁶ ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy*. Praha : Slon, 2011, s. 20-33.; KVĚTINA, Petr. Archeologie smyšlené identity. In *Archeologické rozhledy (AR)*, 2010, roč. 62, č. 4, s. 642-651. V kontexte slovenského spoločensko-vedného bádania súhrnne aj s ďalšou literatúrou KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (Eds.). *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava : Veda, 2009, s. 13-30 a passim.

⁷ K tomu prehľadne ISAJIW, Wsewolod W. Definition and Dimensions of ethnicity: A theoretical framework. In *Challenges of Measuring an Ethnic World: Science, politics and reality: Proceedings of the Joint Canada-United States Conference on the Measurement of Ethnicity April 1-3, 1992*. Zost. Kolektív autorov. Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1993, s. 407-427, najmä 408-414.

⁸ Zo slovenského bádania pozri: VÖRÖS, László. *Analytická historiografia verus národné dejiny. „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa : Pisa University Press, 2010.; DRÁL, Peter – FINDOR, Andrej (Eds.). *Ako skúmať národ. Deväť štúdií o etnicite a nacionalizme*. Brno : Tribun EU, 2009.

⁹ V sociologickej teórii prebieha o otázke nacionalizmu živá debata, v rámci ktorej jedni autori nechcú pripustiť existenciu nacionalizmu v predmoderných obdobiach, kým druhí bádatelia sa pokúšajú preukázať niektoré prejavy nacionalizmu aj u starších, napr. stredovekých spoločenstiev. Ide o spor medzi tzv. modernistami a perenialistami. K tomu pozri VÖRÖS, L. *Analytická historiografia...*, s. 73-98. Kriticky k modernistickej koncepcii z pohľadu medievistiky REYNOLDS, Susan. *Kingdoms and Communities in Western Europe 900 – 1300*. Oxford : Clarendon Press, 1997, s. 250-261.; REYNOLDS, Susan. *Nations, Tribes, Peoples and States*. In *Medieval worlds*, 2015, roč. 1, č. 2, s. 79-88.

¹⁰ HUDEK, Adam. *Najpolitickjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava : Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2010, s. 15: „Pojem národného historického príbehu, resp. naratívu označuje to, čo marxistická historiografia pomenovala národné dejiny. Sú to výrazy označujúce dominantný, väčšinou všeobecne akceptovaný opis dejín národa. Pojem „národný príbeh“ môžeme považovať za synonymum anglického „master narrative“ a nemeckého „Meistererzählung“. Je metaforou opisnejších slovných spojení ako napr. „prevládajúca historická paradigma“ alebo „dominantný obraz dejín.“

¹¹ K tomu pozri: POHL, Walter. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. In *Debating the Middle Ages: Issues and Reading*. Zost. L. K. Little, B. H. Rosenwein. Malden : Wiley-Blackwell, 1998, s. 14-15.

¹² V slovenskom prostredí je ideálnym príkladom etnickej interpretácie osídlenia územia Slovenka publikácia MARSINA, Richard – MULÍK, Peter (Eds.). *Etnogenéza Slovákov*. Martin : Matica slovenská, 2009. Z novších prác operuje s demografickou kontinuitou v zmysle vývinu etnika v samostatný národ ŠALKOVSKÝ, Peter. K problematike kolektívnych identít, organizácie a sociálnej diferenciácie prehistorických a včasnohistorických spoločenstiev. In *Dejiny* [online], 2017, roč. 15, č. 1, s. 46. Martin Homza najnovšie došiel k názoru, že práve súčasní Slováci a Slovinci sú reálnejšími potomkami historických Slovanov, než napríklad Chorváti, Poliaci či Rusi, keďže: „Príslušníci týchto národov teda o sebe nemôžu vyhlasovať, že sú priamymi potomkami prvých,

nejednoznačná kontinuita býva apriórne ponímaná v rovine biologickej príbuznosti a populačnej spriaznenosti, čiže z laického pohľadu ako kontinuita etnická.¹³ Pritom vybrané politické či „kmeňové“ zoskupenia (prípadne *gentes*) bývajú chápané ako „naši predkovia“, čo z nás ako súčasníkov robí ich prirodzených, a v istom zmysle výlučných potomkov.¹⁴ Tak sa aj občania Slovenska, respektíve ústavou z r. 1992 zadefinovaní príslušníci slovenského národa, prirodzene identifikujú so Slovanmi včasného stredoveku.

Slovenská historiografia si iba pomerne nedávno (a nie príliš ochotne) začala klásť metodologické otázky týkajúce sa adekvátnosti a fakticity modelov ako národ a etnický pôvod. Môžeme ideové základy, na ktorých je založené stotožňovanie sa s etnikom či národom považovať z hľadiska historickej skutočnosti za reálne, alebo skôr za výsledok určitého fiktívneho, v tomto zmysle sociálne podmieneného prihlásenia sa? Bol včasný stredovek, ktorý mal tradične začať „veľkým sťahovaním národov“ skutočne dobou, kedy sa „zrodil“ národ? A akú úlohu zastávajú pri hľadaní počiatkov národných spoločenstiev a určovaní etnickej príslušnosti historici? Pokúsim sa v zhustenej podobe predostrieť, že historické interpretácie medievistov spomedzi historikov aj archeológov skúmajúcich etnickú príslušnosť sú do výraznej miery podmienené teoretickým vymedzením etnicity, respektíve absenciou metodologickej reflexie tohto sociálneho fenoménu u významnej časti bádateľov. Keďže príspevok vznikol ako výstup z doktorandskej konferencie, ktorej cieľom bolo reflektovanie metodologických a teoretických trendov v historiografii, je aj snahou nasledujúceho textu formulovanie niektorých všeobecnejších problémov, ktoré môžu byť relevantné pre ďalší výskum.¹⁵

Etnicita ako fenomén sociálnych vzťahov

V súčasnom odbornom diskurze prakticky nepanuje zhoda v spôsobe, akým možno definovať etnickú a národnú identitu. Je dokonca pomerne bežné vyslovovať sa proti snahám ponúknuť jednotnú, všeobecne platnú a celkovo dostačujúcu definíciu pojmov a teoretických modelov, ktoré označujú procesy kultúrnej či sociálnej klasifikácie ľudských populácií.¹⁶ Rozsah článku ani moje kompetencie neumožňujú hlbší pohľad na rozličné teoretické aspekty, ktoré sú spojené s pojmami ako etnicita, etnická identita, národ, nacionalizmus či identita samotná, prípadne na reflexiu aplikovania týchto pojmov ako analytických

historicky známych Slovanov, to jest, že ich identita bola vždy zároveň slovanská.“ HOMZA, Martin. Niekoľko slov o identite Slovanov, včera, dnes i zajtra. In *Byzantinoslovaca VI*, Zost. M. Hurbanič, V. Zervan, Bratislava : Byzantologický seminár Alexandra Avenaria pri Katedre všeobecných dejín FiF UK v Bratislave, 2017, s. 90.

¹³ V archeológii vychádzajúcej z etnických interpretácií býva veľmi často etnická kontinuita stotožňovaná s kontinuitou osídlenia. Porovnaj RUTTKAY, Alexander – RUTTKAY, Matej – ŠALKOVSKÝ, Peter (Eds.). *Slovensko vo včasnom stredoveku*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2002, s. 21-29.; ŠALKOVSKÝ, Peter. *Stredné Slovensko vo včasnom stredoveku*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 2011, s. 102-106

¹⁴ Avšak, ako tvrdí Patrick Geary, vyberáme si takto z myriády možných biologických predkov, či už z jednotlivcov, alebo skupín. Pomocou obdobného stotožnenia sa so známymi historickými etnickými skupinami subjektívne určujeme s kým sa identifikujeme. Takýto selektívny pôvod je z pohľadu historickej antropológie fikciou, keďže reálne majú ľudia aj iných biologických (či kultúrnych) predkov než len skupiny, ktorých etnonymá poznáme z antických či stredovekých prameňov. GEARY, P. Ethnic identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages. In *Writing History : Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*. Zost. F. Curta, C. Spine, P. Geary. București-Brăila: Editura Academiei Române, 2012, s. 6.

¹⁵ Na tomto mieste chcem poďakovať za kritické pripomienky, usmernenie a komentáre Eve Kowalskej a Drahoslavovi Magdoškovi. Vďaka patrí tiež Marine Zavackej a Laszlóvi Vörösovi za ochotu a motiváciu navigovať doktorandov po ešte nevychodených chodníkoch.

¹⁶ BENTLEY, Carter George. Ethnicity and Practice. In *Comparative Studies in Society and History*, roč. 29, č. 1, 1987, s. 24-27.; ISAJIW, *Definitions and Dimensions...*, s. 410-411.; KILIÁNOVÁ, G. – KOWALSKÁ, E. – KREKOVICHOVÁ, E. (Eds.). *My a tí druhí...*, s. 17-25.

nástrojov.¹⁷ Avšak vzhľadom na tému príspevku je nutné bližšie ozrejmiť niektoré východiská etnickej klasifikácie, ako aj samotný obsah pojmu „eticita“.

Súčasnú bádanie čoraz častejšie akcentuje, že práve nedostatočné teoretické pochopenie obsahov, ktoré sa komunikujú tvrdeniami o etnickom či národnom pôvode pôsobia, ako jedna z hlavných príčin názorových rozkolov medzi národne orientovanou a analytickou historiografiou.¹⁸ Je preto potrebné v stručnosti sa zamerať na sociálne konštruktívny rozmer predstáv o spoločnom pôvode. Vďaka výsledkom moderného sociálne-antropologického bádania sa v súčasnosti zdôrazňuje opodstatnenosť skúmania kolektívnych identít v protiklade k ponímaniu národov či etník ako statických a reálne jestvujúcich entít. Tento takzvaný konštruktivistický alebo instrumentalistický prístup k etnicite sa ukázal byť relevantným metodologickým východiskom aj pre historický výskum.

Termín etnicita je významovo veľmi blízky s pojmom národnosť či národná identita. Pri oboch pojmoch sa označuje určitá podobnosť a blízkosť skupín, a zároveň odlišnosť od iných kolektívov. Podstatou identifikácie či príslušnosti k etnickej alebo národnej skupine je teda *proces*, keď príslušníci vlastnej alebo inej skupiny nazerajú na seba alebo na iných ako na kultúrne odlišných.¹⁹ Pritom táto odlišnosť nemusí byť vonkoncom determinovaná biologicky ani kultúrne, naopak, etnická rozdielnosť často nebýva zreteľná.²⁰ Čo je tiež dôležité si uvedomiť, etnicita nemusí byť stabilná vlastnosť či rys, ale etnická príslušnosť sa môže u jednotlivcov aj skupín premieňať, odmietať alebo získavať.²¹ Preto sa v sociálnej antropológii hovorí o etnicite z procesuálneho hľadiska, čiže ako o (neraz dynamickom) sociálnom procese a výsledku kolektívnych reprezentácií, ktoré rozhodne nie sú statické ani stabilné, keďže k aktivácii takzvaných etnických znakov dochádza(lo) počas rôznych období a v rôznych podmienkach. Všeobecne sú všetky poňatia etnicity nevyhnutne založené na klasifikácii ľudí a skupinových vzťahoch.²² Lapidárne by sa dal vysvetliť rozdiel medzi etnicitou a národnosťou, a teda aj medzi konceptom etnika a národa, cez kľúč politickej organizácie jednotlivých spoločenstiev. Kým etniká reprezentujú skupiny, ktoré môžu

¹⁷ K tomu aj s odkazmi na relevantné texty pozri BRUBAKER; Roger. Ethnicity, Race and Nationalism. In *The Annual Review of Sociology*, 2009, roč. 35, s. 21-42.; KROCOVÁ, Martina – ŘEZNÍK, Miloš. Boundaries and Identities in the Academic Discourse In *Crossing Frontiers Resisting Identities*. Zost. L. Klusáková, M. Moll, J. Ira et al. Pisa : Pisa University Press, 2010, s. 5–32.

¹⁸ Metodologické špecifiká a odlišnosti týchto historiografických smerov, chápaných ako tradičný verzus analytický prístup, spracoval VÖRÖS, L. *Analytická historiografia...*, s. 9-72.

¹⁹ ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 34-37, 49-51, 71-74.

²⁰ K tomu z antropologického hľadiska pozri klasickú prácu MOERMAN, Michael. Ethnic Identification in a Complex Civilization: Who Are the Lue? In *American Anthropologist. New Series*, 1965, roč. 67, č. 5, s. 1215 – 1230.

²¹ V rámci včasného stredoveku môžeme proces premeny etnickej identifikácie pozorovať na príklade Avarov. Aj keď sa bežne zvykne písať, že rozpadom avarského kaganátu na prelome 8. a 9. storočia Avari akoby „miznú z dejín“, tak predovšetkým archeologické dôkazy, ale aj niektoré písomné zmienky, poukazujú na kontinuitu osídlenia. K tomu najnovšie aj s literatúrou LUBY, Viktor. *Osídlenie Karpatskej kotliny v 8.-10. storočí v zrkadle hmotných a písomných prameňov. K otázke kontinuity pozdne avarského osídlenia v období príchodu maďarských kmeňov* [diplomová práca]. Praha : Filozofická fakulta Karlovej Univerzity, 2018. Ľudia, ktorí boli sami sebou alebo inými označovaní ako Avari po dezintegrácii kaganátu nezmizli ani neboli výlučne asimilovaní Slovanmi. Skôr je prirodzené, že kvôli viacerým príčinám identifikácia s avarskou etnicitou (identitou) prestala byť dôležitá a spoločensky potrebná. Nezmizlo tak etnikum (ľudia), ale zmenili sa formy ich identifikácie. Situácia v Panónii sa tak začiatkom 9. storočia celkom pravdepodobne mohla vyvinúť spôsobom, aký popisuje Herwig Wolfram: „An Avar kept his identity as long as he stayed pagan, sat in the saddle, and acted as lord, irrespective of the language, or some other unknown vernacular. In contrast, a Christian Avar lost his identity embodied by the khagan. He changed his ethnicity to become Bavarian, Slav, or Roman.“ WOLFRAM, Herwig. Austria before Austria. The Medieval Past of Politics to Come. In *Austria History Yearbook*, roč. 38, č. 1–2, 2007, s. 5. K „zmiznutiu“ Avarov pozri aj POHL, Walter. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567 – 822 n. Chr.*, München : Beck, 1988, s. 323-327.

²² ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 22.; EMBERLING, Geoff. Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives. In *Journal of Archaeological Research*. 1997, roč. 5, č. 4, s. 295-297.

existovať aj bez vlastného štátu, čiže napríklad v multietnickom politickom útvare, tak príslušníci národných skupín priamo artikulujú mocenské požiadavky cez nárokovanie a udržiavanie vlastných štátov na národnom princípe. Ako určitý dištinkívny prvok medzi konceptmi etnika a národa teda možno chápať vzťah k štátu. Ernest Gellner tvrdí, že pri nacionálnych záujmoch sa majú politické hranice prekryvať s hranicami kultúry (ethnicity).²³ No naopak, etnické skupiny nemusia v princípe disponovať štátnymi záujmami.²⁴

Avšak rozdiel medzi tým, čo ľudia v minulosti, ako aj moderní spoločenský vedci chápali ako etnicitu a národ nemusí byť príliš zreteľný, a v podmienkach predmoderných spoločností ani príliš relevantný. Obsahy pojmov „etnický“ a „národný“ sú až výsledkom diskurzov prebiehajúcich od konca 18. storočia; v starších obdobiach nevedla deliaca čiara medzi etnicitou a národom. Počas stredoveku sa utváralo identifikovanie so širšími skupinami buď na odlišných princípoch (trieda, náboženstvo, región, kráľovstvo, a i.), alebo kolektívne povedomie bolo vo všeobecnejšej rovine odvodzované z tradície o spoločnom pôvode. Túto predstavu vzájomného príbuzenstva latinsky píšuci autori stredoveku vyjadrovali najmä prostredníctvom pojmov *natio*, *gens*, *populus*.²⁵ Aj kvôli týmto nie príliš zreteľným rozdielom medzi povahou moderného nacionalizmu a medzi etnickou/národnou identifikáciou v starších obdobiach, uvažuje sociológ Anthony Smith o „etnických počiatkoch“ moderného konceptu národa.²⁶ Identifikácia jednotlivcov a skupín s národom alebo etnikom preto nemusí byť nevyhnutne odlišný proces, keďže národné aj etnické identity zvyčajne bývajú odvodzované práve z predstáv o spoločnom pôvode.

Na tomto mieste je potrebné aspoň čiastočne ozrejmiť rozdielnosť metodologických východísk, interpretačných modelov aj konkrétnych záverov v prácach autorov tradične označovaných ako na jednej strane primordialisti (esencialisti) a na druhej konštruktivisti (inštrumentalisti), a to so zreteľom na dejiny bádania.²⁷

Vedecké skúmanie etnických identít nemá príliš dlhú tradíciu. Samotný pojem etnicity prenikol do spoločenských vied výraznejšie až od druhej polovice 20. storočia. Etymológia slova etnicita či etnikum siaha až ku gréckemu adjektívu *ethnikos* (ἔθνικός) a substantívu *ethnos* (ἔθνος). Pôvodný grécky termín mal vyjadrovať predovšetkým príslušnosť ku kmeňu, rodu, náboženstvu, ale aj všeobecne k sociálnej skupine.²⁸ *Ethnos* vo svojom základnom význame odkazoval na skupinu ľudí (alebo aj zvierat), ktorí žijú v spoločnom zoskupení a konajú hromadne ako kolektív vďaka povedomiu o spoločnej kultúre.²⁹ Termín tiež mohol označovať barbara alebo pohana, s čím súvisí lexikálny vývoj anglického slova *heathen*

²³ GELLNER, Ernst. *Národy a nacionalizmus*. Praha : Hřibál, 1993, s. 12.

²⁴ ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 28.

²⁵ GEARY, P. *Ethnic identity as a Situational...*, s. 5-17. K pomenovávaniu jednotlivých včasnostredovekých spoločenstiev pozri GEUENICH, Dieter – HAUBRICHS, Wolfgang – JARNUT, Jörg. *Nomen et Gentes : Zur historischen Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 16). Zost. H. Beck, D. Geuenich, H. Steier. Berlin : Walter de Gruyter, 1997. K predstave národa vo včasnom stredoveku pozri STEINHÜBEL, Ján. *Kapitoly z najstarších českých dejín 531 – 1004*. Krakow : Spolok Slovákov v Poľsku, 2012, s. 8-28. K etnickému označovaniu slovanských populácií LYSÝ, Miroslav. *Mojmírovci, Moravia a Franská ríša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku*. Bratislava : Atticus, 2014, s. 21-41.

²⁶ SMITH, Anthony David. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford : Blackwell, 1986. Aj Anthony Smith si však uvedomuje značný rozdiel v intenzite a do výraznej miery aj v charaktere moderného a predmoderného konceptu národa. Por: Idem... s. 6-16, 129-149. „Etnické počiatky“ (Ethnic origins) Smith nechápe primordialisticky, ako akési reálne, biologické či demografické počiatky, ale pertraktuje ich ako sociálny proces, teda obdobne ako väčšina moderných teoretikov výlučne v konštruktivistickej rovine.

²⁷ Gabriela Kiliánová a Eva Krekovičová v úvode ku kolektívnej monografii KILIÁNOVÁ, G. – KOWALSKÁ, E. – KREKOVIČOVÁ, E. (Eds). *My a tí druhí...*, s. 16. pozn. č. 9 prízvukujú, že „delenie na esencialistický a konštruktivistický prístup je do istej miery zjednodušujúce, keďže bádatelia najmä v posledných dvoch desaťročiach rozpracovali rôzne varianty oboch menovaných prístupov.“

²⁸ EMBERLING, G. *Ethnicity in Complex...*, s. 301.

²⁹ SMITH, A. D. *The Ethnic Origins...*, s. 21-22.

z latinského *ethnicus* (staršie podoby *hetnic*, *heathenic*).³⁰ Moderné pomenovanie „etnický“ sa zrejme prvýkrát v odbornom diskurze objavilo až v roku 1941, v knihe amerického antropológa Williama Loyda Warnera.³¹ Je príznačné, že Warnerova kniha sa primárne zaoberala rasovou tematikou, konkrétne vývinom osobností černošskej populácie v severnej časti Londýna.³² Etnicita totiž ešte aj dnes často býva chápaná vo vzťahu k „rasovým“ charakteristikám, čiže ako určitá biologická determinácia človeka, ktorá podmieňuje prirodzené rozdiely ľudských populácií. Avšak, rovnako ako tvrdí antropológ Thomas Hylland Eriksen, kategória „rasy“ už nie je súčasťou vedeckej sféry, a aj z genetického hľadiska ide o neudržateľný koncept, keďže „žiadny seriózny vedec dnes neverí, že dedičné charakteristiky vysvetľujú kultúrne rozdiely“ a predovšetkým „ľudia majú nehl'adiac na svoj geografický pôvod rovnaké vrodené schopnosti, a oná dychberúca rozmanitosť existuje na úrovni jednotlivca, nie skupiny.“³³

Rasovú klasifikáciu uvádzam z dôvodu komplexného vzťahu, ktorý má tento antropológický konštrukt so sociálnou kategóriou etnicity. Obdobné obsahy, aké sa vkladajú pod nálepku „rasy“ sa v laickom diskurze zvyčajne spájajú aj s predstavou etnického pôvodu.³⁴ Napriek určitým prienikom medzi týmito dvoma konceptmi možno stanoviť čiastočnú dichotómiu vo vnímaní vlastností či rysov, ktoré bývajú považované za etnické alebo rasové. Kým rasové charakteristiky zvyknú byť vo väčšej miere chápané ako prirodzené a biologické, tak etnické rozdiely sa častejšie vymedzujú ako kultúrne odlišnosti.³⁵ Etnicita však do značnej miery, domnievam sa, iba nahradila mnohé významy, ktoré sa počas dvadsiateho storočia zahŕňali pod pojmy rasa a kmeň.³⁶

Kľúčový moment v bádani o etnicite nastal vďaka poznatku, že kultúrne a biologické odlišnosti, ktoré sa zvyčajne pripisovali etnikám, v skutočnosti nemusia byť reálnymi odlišnosťami, no príslušníci etnických skupín môžu vybrané vlastnosti takto vnímať a komunikovať, čím utvárajú svoju skupinovú identitu. V roku 1969 vyšla zásadná práca antropológa Frederika Bartha, určujúca nový súbor predpokladov a stratégií, na základe

³⁰ ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 21.; KVĚTINA, P. *Archeologie smyšlené identity...*, s. 643.

³¹ EMBERLING, G. *Ethnicity in Complex...*, s. 32.

³² WARNER, William Loyd. *Color and Human Nature: Negro Personality Development in a Northern City*. London: Greenwood Pub Group, 1961.

³³ ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 23. K dejinám rasového klasifikačného modelu staršej antropológie a k vedeckej neudržateľnosti konceptu „rasy“ pozri u nás najnovšie HRABOVSKÝ, Milan. *Rasa : Rasová klasifikácia ľudí*. Bratislava : Veda, 2018.

³⁴ BRUBAKER, R. *Ethnicity, Race and Nationalism...*, s. 26-27.

³⁵ ERIKSEN T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 26.; BRUBAKER, R. *Ethnicity, Race and Nationalism...*, s. 27.; WADE, Peter. Introduction. In WADE, P. *Race, Ethnicity and Nation : Perspective from Kinship and Genetics*. Oxford : Berghahn. 2007, s. 1-8.

³⁶ Tvrdenie možno v skratke ilustrovať na príklade chápania slovenskej identity v prvej polovici 20. storočia. Zriedkavo, ale predsa sa môžeme v medzivojnovovej publicistike stretnúť s označením „slovenská rasa“. Tak chápal historické (etnické) spoločenstvo Slovákov v dvadsiatych rokoch Vavro Šrobár v svojom článku pripomínajúcom pamiatku Milana Rastislava Štefánika, v ktorého osobe „stelesnili sa všetky krásne a šľachetné vlohy slovenskej rasy.“ ŠROBÁR, Vavro. Milan Rastislav Štefánik [úvodník]. In *Slovenský denník*, 1924, roč. 7, č. 102 (a), s. 1. Pomerne bežné bolo okrem národa aj narábanie s historizujúcim termínom kmeň, ktorý mal vyjadrovať etnickú kontinuitu Slovákov od dávnych čias slovanských migrácií. Slovenský historický kmeň programovo vytvárali najmä nacionálni ideológovia medzivojnovového obdobia a neskôr predstavitelia ľudáckeho Slovenského štátu. Napríklad v Sľube mládeže, publikovanom v režimistickom časopise Nová mládež, majú mladí pamätať na „vyšie tisícročnú minulosť slovenského kmeňa.“ Podľa MACHO, Peter. *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach Fenoménn národného hrdinu v historickej pamäti*. Bratislava : Veda, 2011, s. 205. Dlhodobý vplyv si nepochybne zachovávalo fundované stanovisko Lubora Niederleho, keďže tiež píše o kmeni Slovákov, ktorý mal migrovať do Karpatskej kotliny už koncom antiky: „Mnohem větší část kmene slovenského zůstala na pochodu ze severní pravlasti seděti na jižní straně Karpat...“ NIEDERLE, Lubor. *Slovenské starožitnosti III, Původ a počátky Slovanů západních I*, Praha : Bursík a Kohout, 1919, s. 206.

ktorých skupiny chápu odlišnosť vo vzťahu „my a oni“.³⁷ Barth spochybnil predstavu o konkrétnom súhrne kultúrnych prvkov, typických pre obyvateľov určitého prostredia a poukázal na nemožnosť určiť skupinovú príslušnosť na základe exaktne vymedzených vlastností a rysov ako jazyk, spôsob života či fyziognomický typ. Tým bola odmietnutá aj nekriticky chápaná korelácia medzi fyzickým vzhľadom, kultúrou a jazykom, ktorých špecifický súhrn v podmienkach rozličných etníc mal reálne vymedzovať a definovať tieto skupiny.³⁸ Na rozdiel od triedenia etníc na princípe sporných objektívnych rysov, ktoré mali byť podľa klasického antropologického poňatia určujúce pre každú skupinu, Barth položil zvýšený dôraz na spôsoby identifikácie a mechanizmy, ktorými sa tieto skupiny v procese sociálneho života navzájom vymedzujú.³⁹

Po Barthovi mnohí ďalší bádatelia predostreli a rozvinuli obdobné tézy, v dôsledku čoho sa v poslednej tretine 20. storočia prakticky ustanovila zmena paradigmy v chápaní etnicity. Na rozdiel od kategorizácie a objavovania esenciálnych odlišností medzi skupinami nastúpil výskum kolektívnych identít. Tento vedecký trend trvá do súčasnosti, pričom najintenzívnejší je najmä v anglosaskom prostredí. V spoločenskovednej spisbe strednej a východnej Európy bol sociálno-konštruktívny charakter etnicity a národov osvojený iba čiastočne, asi aj z dôvodu, že tézy „konštruktivistov“ jednoznačne spochybňujú opodstatnenosť nacionalistických prístupov. Zjavné nóvum oproti tradičnej paradigme spočíva v odlišnom pohľade na etnicitu a etniká. Predovšetkým, odmietnutím primordiálnych a zvecňujúcich východísk o kultúrno-biologickom etnickom pôvode, vystupujú na povrch komplexnejšie príčiny vzniku a formovania etnických identít. Etnická príslušnosť (na rozdiel napr. od farby pleti alebo iných fyziognomických znakov) sa tak prestáva javiť ako skutočnosť prírodného a na individuú nezávislého sveta, ale naopak, stáva sa výsledkom ľudskej činnosti a myslenia. Nie je výsostne objektívnym ukazovateľom a znakom, ale najmä dôsledkom spoločenských procesov.

Je ešte nutné spomenúť, že kým v druhej polovici 20. storočia spoločenské vedy najmä v západných nekomunistických krajinách vytvorili novú koncepciu chápania etnických vzťahov, v krajinách Sovietskeho zväzu aj v ďalších socialistických štátoch došlo v takmer rovnakom období k zásadnému aktualizovaniu klasického primordialistického konceptu. Zaslúžil sa o to najmä sovietsky antropológ a etnograf Julian Bromlej.⁴⁰ Jeho model *ethnosov*, čiže akýchsi stabilných a objektívnych jadier každej etnickej skupiny, ktoré pretrvávajú naprieč dejinami a spoločenskými systémami sa stal mimoriadne vplyvným predovšetkým v sovietskej vede.⁴¹ Svoju koncepciu však časom predstavil aj vedeckým kolegom

³⁷ BARTHS, Frederik. *Ethnic Groups as Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Oslo : Universitetsforlaget, 1969.

³⁸ Vzhľadom na staršie dejiny boli autormi písomných prameňov aj modernou vedou takýmto spôsobom etnicky jednoznačne odlišne vymedzení Kelti, Germáni a Slovania. V súčasnosti je však existencia veľkých homogénnych etnických skupín Germánov a Keltov (opatrne aj Slovanov) spochybňovaná niektorými archeológmi aj historikmi. Germánska, keltská aj slovanská identita je kritickým bádáním považovaná za svojho druhu zastrešujúce pojmy a „etnické nálepky“ (ethnic labels) pre inak heterogénne populácie, disponujúce určitou jazykovou a kultúrnou podobnosťou, no primárne konštruované antickými etnografmi ako Plínius Starší, Caesar, Tacitus či v prípade Slovanov Jordanes alebo Prokopios. Kritické a metodologicky „instrumentalistické“ stanovisko, zdôrazňujúce voči tradičnému chápaniu jazykovo a kultúrno homogénnych Slovanov (Slovanstva) etnograficko-klasifikačný vklad byzantských autorov ponúkol najmä CURTA, Florin. *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500 – 700*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001.

³⁹ K Barthovej koncepcii KVĚTINA, P. *Archeologie smyšlené identity...*, s. 644-645, EMBERLING, G. *Ethnicity in Complex...*, s. 298-300.

⁴⁰ Najmä programové dielo BROMLEJ, Julian V. *Etnos i etnografia*. Moskva : Nauka, 1973. Bromlej svoje tézy koncipoval v početných prácach, pričom jeho kľúčové texty boli preložené do viacerých, aj západoeurópskych jazykov. Slovenský preklad: *Etnos a etnografia*. Bratislava : Veda, 1980.

⁴¹ K Bromlejovmu chápaniu etnicity pozri bližšie BANKS, Marcus. *Ethnicity: Anthropological Constructions*. London : Routledge, 1996, s. 17-24. Vplyv Bromlejových téz na koncepciu slovenskej etnicity a na sporné

z nekomunistických krajín, neskôr aj v sprievode etnografa Viktora Kozlova.⁴² Bromlejove nespochybniteľne primordialistické poňatie⁴³ získalo pomerne široké medzinárodné uznanie. Etnografické paradigmy sovietskej vedy, chápujúce etniká ako empiricky definovateľné objekty histórie, ktoré mali byť výsledkom evolučne ponímaných dejinných procesov zostávajú dodnes silne zakotvené v mentálnej a pojmovej výbave veľkej časti bádateľov z krajín bývalého východného bloku.⁴⁴

Bádatelia vychádzajúci z metodologických pozícií o charaktere etnickej identity, ktorá je v prvom rade vyjadrením *predstav* o spoločnom pôvode, zvyknú svojimi závermi a výskumnými metódami stáť v pomerne ostrom protiklade ku klasickému pohľadu, počítajúcemu s prirodzenou a vo svete objektívnou existenciou sociálnych entít ako etniká a národy. Podľa objektivistického presvedčenia sa etnické vlastnosti a charakteristiky dajú vymedziť na základe *reálne* odlišného pôvodu. Inak povedané, kľúčovým bodom rozdielneho a vzájomne sa vylučujúceho teoretického chápania etnicity je presvedčenie o kultúrnej odlišnosti. Kým jedna koncepcia (esencialistická, primordialistická) považuje tieto odlišnosti za skutočnosť a empiricky poznateľný fenomén, tak na druhej strane stoja vedci, ktorí sú presvedčení, že táto kultúrna odlišnosť nie je výlučne ľudskou *vlastnosťou*, ale najmä ľudským *výtvorom*.⁴⁵ Tento rozpor je očividný aj v prípade medievistov, ktorí píšú o včasnostredovekej etnicite.

Včasnostredoveká etnicita ako teoreticko-metodologický problém

Vyššie uvedené teoretické prístupy k skúmaniu skupinových identít sa začali pomerne skoro aplikovať aj v podmienkach nesovietskej európskej a anglosaskej historiografie. Do medievistiky prenikali antropologické poznatky o sociálne podmienenom charaktere etnicity *de facto* ešte pred etablovaním sa Barthovej koncepcie.⁴⁶ Výskumom etno-sociologických aspektov v reáliách tzv. barbarských kráľovstiev neskorej antiky, a všeobecnejšie medzi

ponímanie archeologických kultúr ako odrazu historických Sklavínov, Antov a Venetov rozpoznáva CURTA, Florin. From Kossina to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology. In GILLET, A. *On Barbaric identity...*, s. 201-218.

⁴² BROMLEY, Yulian – KOZLOV, Viktor. The Theory of Ethnos and Ethnic Processes in Soviet Social Sciences. In *Comparative Studies in Society and History*. 1989, roč. 31, č. 3, s. 425-438.

⁴³ Pozri KILIÁNOVÁ, G. – KOWALSKÁ, E. – KREKOVIČOVÁ, E. (Eds.). *My a tí druhí...*, s. 15-16. ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 72 pripisuje Bromlejovej koncepcii etnicity podobné konštruktivistické prístupy ako prácam F. Bartha. V doslove k českému prekladu Eriksenovej knihy však sociálny antropológ Marek Jakoubek upozorňuje, že Eriksen zrejme nebol pri písaní oboznámený s Bromlejovým dielom. Jakoubek ďalej poukazuje, že práve Bromlejova „výkladová paradigmata“ priamo rozvíjali esencialistické prístupy tradičnej etnografie. JAKOUBEK, Marek. Antropologie v České republice. In ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 330-331. V prednovembrovom česko-slovenskom antropologicko-etnologickom diskurze zastávalo významnú pozíciu aj tradičné kompendium primordiálne poňatej sovietskej etnografie ČEBOKSAROV, Nikolaj Nikolajevič – ČEBOKSAROVÁ, Irina Abramovna. *Národy, rasy, kultury*. Praha : Mladá fronta, 1978.

⁴⁴ Obdobné objektivistické chápanie etnicity vo vzťahu k slovanskej etnogenéze aplikujú: PLETERSKI, Andrej. *Etnogeneza Slovanov: Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav*. Ljubljana : Filozofska Fakulteta, Oddelek za Arheologijo, 1990.; SEDOV, Valentin Vasilievič. *Slavjane. Istorikoarheologičeskoe issledovanie*. Moskva : Jazyki slavjanskoj kul'tury 2002.; STRZELCZYK, Jerzy. *Od Prasłowian do Polaków. Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. I i II. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987.; ŠALKOVSKÝ, Peter. Etnogenéza Slovanov, ich migrácie na západ a počiatky západoslovanských národov. In *Dejiny* [online], 2018, roč. 16, č. 2, s. 14-20. Dostupné na internete: <http://dejiny.unipo.sk/PDF/2018/02_2_2018.pdf>.

⁴⁵ ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalizmus...*, s. 36. Pozri aj BANTON, Michael. *What We Now Know About Race and Ethnicity?* New York : Berghahn books, 2015, s. 11-30.

⁴⁶ Kľúčové práce medievistov k barbarskej etnogenéze vo včasnom stredoveku podrobne rozoberá KASPERSKI, Robert. *Reges et gentes. Studia nad dyskursem legitymizującym władzę nad wspólnotami wyobrażonymi oraz strategiami ich konstruowania we wczesnym średniowieczu (VI-VII w.)*. Warszawa : Instytut Historii PAN, 2017, s. 11-76.

včasnostredovekými politickými zoskupeniami, sa najvýraznejšie zaoberal nemecký historik Reinhard Wenskus, ktorý bol tiež absolventom etnológie. Svoju prelomovú monografiu *Stammesbildung und Verfassung* publikoval ešte v roku 1961.⁴⁷ Jeho kniha je v súčasnosti považovaná za kľúčovú a klasickú prácu o včasnostredovekých politických zoskupeniach a ich identifikačných stratégiách. Wenskus, inšpirovaný prácami staršej generácie nemeckých historikov ako Alfred Dove, Heinz Löwe, Wolfgang Fritze a ďalšími, prakticky položil základy nového nazerania na etnické fenomény vo včasnom stredoveku. Centrálnu pozíciu v jeho diele zastávalo originálne ponímanie barbarských (rozumej nerímskych) „kmeňov“, ktoré konceptualizoval prostredníctvom dobového termínu *gens*. Barbarské gentes boli v reči prameňov neskorej antiky a včasného stredoveku reprezentované v podobe širších spoločenstiev spoločného pôvodu (Abstammungsgemeinschaften), pričom vzájomný pôvod a kmeňová (etnická) spriaznenosť bývali zvyčajne dobovými autormi deklarované ako historická skutočnosť.⁴⁸ Podľa Wenskusa tieto spoločenstvá naopak predstavovali multi-etnické zoskupenia heterogénneho pôvodu, sformované okolo okruhu najvyššie politicky postavených jedincov a kmeňových vodcov, ktorí reálne utvárali etnické meno (Frankovia, Langobardi, Gepidi) a identitu celej skupiny. Tieto integračné procesy zoskupovania sa heterogénnych populácií sa do pohybu, akonáhle si členovia gens vybuodovali kolektívne „my-povedomie“ (Das Bewußtsein, eine „Wir-Gruppe“).⁴⁹ Spoločné povedomie o nás ako etnicko-politickej jednotke, čiže o kmeni-gens, spojené s tradíciou o jednotnom pôvode bolo vo Wenskusovom ponímaní udržiavané, ovládnuté a inštrumentalizované politickými elitami jednotlivých gentes.⁵⁰ Pre etnogenetické procesy vytvárania historických tradícií o fiktívnom pôvode, ktoré mali legitimizovať postavenie vládnucej skupiny ako jej udržiavateľov a ochrancov, no ktoré najmä posilňovali príslušnosť k spoločenstvu, Wenskus zaviedol pojem „jadrá tradície“ (Traditionskerne).⁵¹ Konceptia včasnostredovekej etnicity a kmeňovej príslušnosti, chápaná v rovine sociálneho procesu a konštruovania skupinového povedomia, si našla mnohých nasledovateľov.

Veľká časť prevažne nemecky píšucich mediévistov rozvinula, prepracovala a doplnila Wenskusove etno-sociologické tézy, najvýraznejšie predovšetkým Herwig Wolfram a Walter Pohl.⁵² Etnogenetický model predložený Wenskusom a modifikovaný jeho pokračovateľmi pomohol minimálne v nemecky píšucej historiografii vyvrátiť hlboko zakorenenú paradigmu o v podstate biologickom a nemennom charaktere etnicity (v tomto kontexte najmä archaického Germánstva), čím podnietil nazeranie na včasnostredoveké etnické procesy v rovine sociálnej dynamiky a vytvárania skupinovej kohézie.⁵³ Historici inšpirovaní týmto

⁴⁷ WENSKUS, Reinhard. *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln – Grätz : Böhlau Verlag, 1961.

⁴⁸ WENSKUS, R. *Stammesbildung und Verfassung...*, s. 14-17, 33-35.

⁴⁹ WENSKUS, R. *Stammesbildung und Verfassung...*, s. 64-65.

⁵⁰ Rámcovo WENSKUS, R. *Stammesbildung und Verfassung...*, s. 54-82.

⁵¹ WENSKUS, R. *Stammesbildung und Verfassung...*, s. 133-142 a passim. Príkladom legitimizačnej historickej tradície a etnogenetického mýtu v ponímaní Wenskusovej koncepcie môže byť langobardský príbeh o pôvode kmeňa (origo gentis), vysvetľujúci meno („dlhobradí“) a legendárnu históriu (pôvod v Škandinávii), zachovaný vo viacerých literárnych spracovaniach (Origo gentis Langobardorum, Paulus Diaconus, Codex Gothanus). WENSKUS, R. *Stammesbildung und Verfassung...*, s. 485-494. Wenskusova koncepcia etnogenetických procesov zvykne byť označovaná aj ako Traditionskern theory. GILLET, Andrew. Ethnicity, History and Methodology. In: Idem (Ed.) *On Barbarian identity: Critical approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout : Brepols, 2002, s. 6. Podrobnejšie k východiskám a inšpiračným zdrojom Wenskusovho diela FILOTICO, Francesco. Reinhard Wenskus and the concept of ethnicity in the age of barbarian invasions. In *Nuova rivista storica*, 2011, roč. 95, č. 3, s. 787-826.

⁵² Z teoreticky ladených textov o problematike etnicity a metodologických aspektoch jej skúmania pozri výberovo POHL, W. *Conceptions of Ethnicity...*, s. 15-24.; WOLFRAM, Herwig. Typen der Ethnogenese. Ein Versuch. In *Die Franken und die Alemannen bis zur Schlacht bei Zülpich (496/97)*. Zost. D. GEUENICH. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Erg. Bd. 19, 1998, s. 608-627.

⁵³ POHL, W. Ethnicity, Theory and Tradition: A Response. In GILLET, A. *On Barbarian identity...*, s. 221-222.

chápaním etnicity a mechanizmov tvorby skupinových identít sa začali nazývať ako viedenská škola. V súčasnosti ide o jeden z najplyvnejších a z teoreticko-metodologického hľadiska najprepracovanejších prístupov k skúmaniu etnicity a jej prejavov vo včasnom stredoveku. Tvorba bádateľov viedenskej školy, realizovaná aj prostredníctvom širších medzinárodných projektov,⁵⁴ prirodzene tiež našla svojich kritikov.

Časť historikov zaoberajúcich sa neskorou antikom a včasným stredovekom vyjadřila značný skepticizmus voči reálnym možnostiam a schopnostiam politických elít postrímskych barbarských útvarov udržiavať a cielene vytvárať etnické či kmeňové povedomie v rámci celých komunit. Rezervovaný prístup niektorých bádateľov vychádza z pochybnosti o primárne politickom charaktere etnicity v podmienkach barbarských kráľovstiev, ako aj z presvedčenia o menšom význame ústne či písomne odovzdávaných starodávnych mýtov o pôvode, prostredníctvom ktorých mohli elity pragmaticky utvárať spoločné povedomie. Je stále otáznе do akej miery povesti a naratívny pochádzajúce z archaických alebo až z postrímskych čias, reálne slúžili ako akýsi politický program formujúcich sa včasnostredovekých národov (peoples). Kritici viedenskej školy ako Walter Goffart, Alexander Callander Murray alebo Andrew Gillet však operujú s rovnakým neesencialistickým, teda konštruktivistickým chápaním etnicity⁵⁵. Výhrady predkladané týmito historikmi smerujú voči modelu etnogenézy a proti teórii „jadier tradície“, čiže voči modelom, ktoré podľa nich často nezodpovedajú dátam obsiahnutých v prameňoch. Prípadne sa taktiež zdôrazňuje, že viedenská škola nebola výlučným prvolezcom a novátorom vo výskume sociálnej podmienenosti včasnostredovekej etnicity.⁵⁶ Z antropologického hľadiska heterogénny a sociálne „vynájdenný“ charakter etnicity totiž niektorí autori popisovali aj pred Wenskusom a jeho nasledovníkmi.⁵⁷

Častou výhradou k (niektorým) prácam viedenskej školy je určitý skepticizmus voči modelu etnogenézy, ak sa nekriticky začne aplikovať na výpovede prameňov, bez dôraznejšieho zohľadnenia autorského zámeru ich pisateľov. Pokiaľ je etnogenéza, čiže utváranie etnického povedomia, vysvetľovaná primárne vo vzťahu k politickým zámerom vládnucich skupín, ktoré toto povedomie takmer výlučne kreujú a udržiavajú, môže tak dôjsť k preceneniu významu a agencie politických elít pri tvorbe kmeňového povedomia. Dostupné pramene často neposkytujú dostatočné dôkazy, ktoré by podporovali predpoklad, že kolektívne „my-povedomie“ aktívne podnecujú (iba) mocenská predáci či kráľovská autorita.⁵⁸ Podobne je aj pomerne nejednoznačné stanoviť, do akej miery môžeme pripísať vznik a reprodukciu etnickej tradície, ktorá je obsiahnutá prevažne v naračných prameňoch, politickým cieľom vláducej moci, alebo iba samotným autorom, ako boli napríklad Beda či Paulus Diaconus. V súčasnosti sa upozorňuje, že Bedova *Historia ecclesiastica gentis*

⁵⁴ Napríklad rozsiahla medzinárodná kolaborácia na projekte Visions of Community: Comparative Approaches to Ethnicity, Region and Empire in Christianity, Islam and Buddhism (400- 1600 CE). Pozri na internete: <https://viscom.ac.at/fileadmin/user_upload/ONLINE_EDITION_viscom_PUBLIKATIONEN_17072019.pdf>.

⁵⁵ No napr. KASPERSKI, R. *Reges et gentes...*, s. 63, 67 vysvetľuje kritiku Alexandra C. Murraya voči viedenskej škole na základe jeho údajných primordialistických pozícií, s čím osobne nesúhlasím. Murray skôr odmieta striktné inštrumentálny rozmer etnicity a jej prepojenosť s kráľovskou ideológiou a politickými stratégiami, keď tvrdí, že etnická príslušnosť bola autormi prameňov prisudzovaná rozličným jednotlivcom už od ich narodenia. Podľa dobových pisateľov sa totiž jednotlivci stávali (alebo jednoducho boli) Frankami, Rimanni či Burgundmi na základe pôvodu. O etnickej príslušnosti však hovorí, ako o „ethnic association“, teda nie v zmysle reálneho etnického pôvodu. MURRAY, Alexander Callander. Reinhard Wenskus on Ethnogenesis, Ethnicity, and the Origin of the Franks. In GILLET, A. *On Barbarian identity...*, s. 58-59.

⁵⁶ GOFFART, Walter. Does the distant past Impinge on the Invasion Age Germans? In GILLET, A. *On Barbarian identity...*, s. 21-38.; GILLET, A. *Ethnicity, History...* s. 1-19.; KASPERSKI, R. *Reges et gentes...*, s. 61-76.

⁵⁷ KASPERSKI, R. *Reges et gentes...*, s. 41-52.

⁵⁸ Aj keď „jadrá tradície“ nemusia predstavovať iba mocenské kliky a kráľovský dvor: POHL, W. *Ethnicity, Theory and Tradition...*, s. 221, 230.

Anglorum aj Paulova *Historia Langobardorum* boli v prvom rade kresťanskými a literárnymi naratívami.⁵⁹ Včasnostredoveká etnicita tak nepochybne bola socio-kultúrnym konštruktom vznikajúcim v rámci určitých kolektívnych väzieb, no jej politicko-integračná funkcia je podľa mienky niektorých významných medievistov (nazývaných aj ako torontská škola) nadhodnotená, prípadne nepreukázateľná.⁶⁰

V porovnaní s primordialistickým chápaním etnicity, aké väčšinou pretrváva aj v slovenskej historiografii, je celkom príznačné, že zahraničná medievistika nepertraktuje etnogenézu cez prizmu skutočného, fyzického vzniku etnika, ale naopak, v rovine formovania skupinového povedomia o spoločnom pôvode a rozmanitých aspektov (a limitov) využívania takejto „vynájdenej tradície“ (invented tradition).⁶¹ Etnogenéza Slovanov, tak ako ju tradične riešila a rieši stredoeurópska historiografia, čiže snažiac sa určiť a preukázať reálny pôvod (pravlasť) prvých slovanských migrantov⁶², je z hľadiska konštruktivistického chápania metodologicky pochybný výskumný záver. Predovšetkým Florin Curta, no aj Simon Brather, Walter Pohl či Paul Barford poukázali na neadekvátnosť hľadania akejsi mýtickej pravlasti (Urheimat), odkiaľ mali podľa presvedčenia obrodeneckých učencov a slavistov v istom dejinnom momente rozsiahle populácie Slovanov migrovať na západ, juh aj východ.⁶³ Tradičný výklad šírenia slavinity (resp. Slovanov) totiž v prvom rade nepredpokladá vytváranie a osvojovanie si identity (povedomia) rozličnými populáciami, ale reálne demografické rozsídľovanie a kolonizovanie obrovských rozmerov, ktorého výsledkom sú aj dnešní „potomkovia“ v slovanských krajinách.⁶⁴ Tieto u nás udomácnené hypotézy, a to či už ide o alochtonistickú (migračnú), autochtonistickú či kolonizačnú teóriu⁶⁵ bezvýhradne nepodporujú nielen písomné pramene, no ani samotné archeologické poznatky.⁶⁶ Okrem toho

⁵⁹ K autorským zámerom včasnostredovekých autorov, ktorých práce zvyknú byť považované za koncepcie najstarších etnických a národných dejín jednotlivých gentes pozri PIZZARO, Jacuín Martínez. Ethnic and National History ca. 500 – 1000. In *Historiography in the Middle Ages*, Leiden-Boston : Brill, 2003, s. 43-87.; GOFFART, Walter. *The Narrators of Barbarian History (A. D. 550 – 800) : Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and the Paul the Deacon*. Princeton : PUP, 1988.

⁶⁰ K tomu najmä GILLET, A. *Ethnicity, History...*, s. 1-19.; GILLET, A. Was Ethnicity Politicized in the Earliest Medieval Kingdoms? In GILLET, A. *On Barbarian identity*, s. 85-121.

⁶¹ Ku konceptu vynájdenej tradície najmä HOBSBAWM, Eric. Introduction: Inventing Traditions. In HOBSBAWM, Eric – RANGER, Terence (Eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992, s. 1-14.

⁶² Pozri pozn. 44.

⁶³ Vďaka archeológovi Ivovi Štefanovi vyšli v českom preklade súhrnné texty od hore uvedených autorov, vysvetľujúce slovanskú etnogenézu z konštruktivistických, kultúrno-antropologických pozícií. Zborník obsahuje vzhľadom na spory okolo etnogenézy príznačný text pôvodného editora Przemysława Urbańczyka, v ktorom tristne hodnotí stav odbornej diskusie medzi primordialisticky zameranými poľskými bádateľmi a tamojšími autormi snažiacimi sa o kritickejší prístup k tradičným, no diskutabilným modelom. URBAŃCZYK, Przemysław (Ed.) *„Neslované“ o počátkách Slovanů*. Praha : Karolinum, 2012.

⁶⁴ Porovnaj reakcie na tézu Florina Curtu v textoch od Andreja Pleterskeho, Nadi Profantovej a Gabriela Fuseka. CURTA, Florin. Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě). In *AR*, 2008, roč. 60, č. 4, s. 643-682. PLETERSKI, Andrej. The inventing of Slavs or inventive Slavs? O ideovém světě a způsobu bydení starých Slovanů. In *AR*, 2009, roč. 61, č. 2, s. 331-336.; PROFANTOVÁ, Naďa. Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slavinity do střední Evropy. K článku Florina Curtu. In *AR*, Idem, s. 303-327. FUSEK, Gabriel. „Slawen“ oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. In *Slovenská archeológia*, 2004, roč. 52, č. 1, s. 161-179. Felix Biermann považuje Curtove konštruktivismom inšpirované závery za radikálne BIERMANN, Felix. Kommentar zum Aufsatz von Florin Curta: Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě). In *AR*, 2009, roč. 61, č. 2, s. 337-349.

⁶⁵ Stručný prehľad tradičných teórií o pôvode a „lokalizácii pravlasti“ Slovanov aj s odkazmi na literatúru poskytuje IVANIČ, Peter. *Západní Slovania v ranom stredoveku. História – kultúra – hospodárstvo – náboženstvo*. Nitra : Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, 2011, s. 22-24.

⁶⁶ POHL, Walter. Počátky Slovanů – několik historických poznámek. In URBAŃCZYK, P. (Ed.). *Neslované o počátkách...*, s. 11-20.; CURTA, Florin. Utváření Slovanů. návrat ke slovanské etnogenezi. In Idem, s. 21-40.; BRATHER, Sebastian. Byli slovanští přistěhovalci jednotnou skupinou, nebo se regionálně odlišovali? In Idem, s. 41-62.; BARFORD, Paul. Pochopit neznámé: Archeologie a šíření slovanských jazyků. In Idem, s. 63-88.

samotný výskumný zámer hľadania pravlasti a počiatkov národov je v súčasnej vede čoraz istejšie (minimálne z metodologického hľadiska) neudržateľným prežitkom. V súvislosti s etnogenézou Slovanov a dejinami územia Slovenska zostáva dominantnou a prakticky výlučnou témou, transformovanou v odbornej spisbe na historický fakt, hypotéza o migrácii Slovanov (Sklavínov) v 6. storočí, dokladajúca kontinuálne prežívanie (iba) potomkov tohto dávneho etnika až do súčasnosti.⁶⁷

Primordializmus vo vzťahu k slovanskej etnicite kvôli limitom textu nemožno dostatočne analyzovať, na tomto mieste by som chcel napokon zdôrazniť, že etnická identita (slovanskú nevynímajúc) nepochybne bola v istom dejinnom momente vynájdená (skonštruovaná) a osvojená rozmanitými skupinami, ktoré ju už v neskornej antike mohli aj nemuseli vnímať ako zastrešujúcu identitu pre skutočnú alebo domnelú jazykovú, regionálnu, kultúrnu, či dokonca fyziognomickú podobnosť.⁶⁸ Slovami Waltera Pohla: „Slovania sa presadili nie preto, že by boli tak „odlišní“, ale preto, že všetci, kto žili „odlišne“, sa časom stali Slovanmi“.⁶⁹ Tento identitotvorný proces síce mohol začať už približne v období po rozpade jednoty Rímskej ríše, no je potrebné zdôrazniť, že v nasledujúcich storočiach, a prakticky až do súčasnosti, sa v rozličnej miere menil, pretváral a konkretizoval obsah pojmov Slovan/slovanský, čoho výsledkom je v našom prostredí napr. vytvorenie modernej slovenskej identity.

Veľmi rámcové vymedzenie, ktoré by čo najvýstižnejšie vyjadrovalo etnické (aj národné) povedomie či príslušnosť, v zmysle, v akom ho mohli chápať príslušníci včasnostredovekých etnických skupín i súčasníci, by mohlo znieť nasledovne: my sme ľudia jednotného pôvodu, naši predkovia mali spoločný historický počiatok, a preto sme kultúrne odlišní od ľudí, ktorí nemajú rovnaký pôvod ako my. Ak teda hovoríme a premýšľame o etniku alebo národe, máme v prvom rade na mysli skupinu ľudí, hlásiacich sa k spoločnému pôvodu. Zásadnou otázkou zostáva: je tento pôvod skutočnosťou, alebo naopak, ako sa domnievajú historici z viedenskej aj torontskej školy i väčšina sociologicko-antropologického bádania, ide o spoločnosťou vytváranú a udržiavanú predstavu či tradíciu?

Je zrejme príznačné, že udomácnenie sa kultúrno-antropologického modelu etnogenézy v podmienkach stredoeurópskeho bádania nenašlo dosiaľ príliš výraznú odozvu. Historici aj archeológovia zvyknú vďaka určitej opatrnosti aj nezáujmu o odlišnú metodológiu odmietat' práce s interdisciplinárnymi prienkmi do sociológie a antropológie, keďže tieto neraz pokladajú za „málo zrozumiteľné a argumentačne nejasné“, ⁷⁰ pričom radšej ostávajú bezpečne usídlení v tradičných tézach a v dlhoročných výsledkoch bádania jednotlivých výskumných pracovísk, ako aj v klasickom, neproblematickom a objektivistickom chápaní etnicity.⁷¹ Dokonca, výskum etnicity a identifikačných stratégií môže aj svojou rozsiahlou

⁶⁷ Napr. FUSEK, Gabriel – ZABOJNIK, Jozef. Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. In: *Slovenská archeológia*, 2003, roč. 51, č. 2, s. 319-340.; STEINHÜBEL, Ján. *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava : Rak, 2016, s. 31-38.

⁶⁸ K tomu najnovšie prostredníctvom analýzy písomných prameňov LYSÝ, Miroslav. Slovania arcibiskupa Metoda na Morave a v Panónii. In *Konštantínove listy*, 2018, roč. 11, č. 1, s. 40-50.; MESIARKIN, Adam. Najstaršie konštrukcie spoločných dejín Slovanov. Bavorský geograf, Al-Masúdi, Povest' vremennych let. In *Opus Sectile Historia Nova 15*, Zost. P. Podolan, Bratislava : Stimul, 2019, s. 36-51.

⁶⁹ POHL, W. *Počátky Slovanů...*, s. 18. Pozri tiež POHL, W. *Die Awaren...*, s. 94-127.

⁷⁰ ŠALKOVSKÝ, P. *Etnogenéza Slovanov...*, s. 14 vyjadril ťažkosti časti archeológov (podľa autora väčšiny) pracovať a diskutovať s textami, ktoré považuje za: „odbiehajúce od archeológie a čerpajúce argumenty skôr v iných vedách, ako je etnológia, sociológia, demografia, sociolingvistika, jazykoveda, kultúrna antropológia a historická ekonómia, čo je pre väčšinu archeológov málo zrozumiteľné, argumentačne nejasné a tým aj zväčša neverifikovateľné.“

⁷¹ Tradičné primordialné názory na pôvod Slovanov v strednom Podunajsku novšie obhajuje VEREŠOVÁ, Nora. Návrat k tézam O. N. Trubačeva o autochtonite Slovanov. In *Historia Nova. Štúdie k jubileu Pavla Jozefa Šafárika*. Zost. P. Podolan, 2011, roč. 2, č. 1, s. 128-131.

medzinárodnou produkciou pôsobiť ako módný trend,⁷² alebo dokonca fakticky nesprávny prístup, vychádzajúci z mylných premís,⁷³ prípadne z podozrivej ideologickej agendy, či jednoducho z nedostatočných schopností reflexie u „neslovanských mysliteľov“.⁷⁴ No aj v podmienkach historiografie stredo(východnej) Európy niektorí bádatelia venujúci sa včasnému stredoveku prijali novšie metodologické východiska pri skúmaní etnicity. V prostredí poľskej,⁷⁵ chorvátskej,⁷⁶ ruskej,⁷⁷ slovinskej⁷⁸ a českej⁷⁹ medievistiky v posledných dvoch desaťročiach vyšlo hneď niekoľko prác, ktoré revidujú tradičné etnické interpretácie starších dejín, donedávna takmer výhradne definované cez primordialistický, no metodologicky sporný koncept etnogenézy a migrácie Slovanov.⁸⁰ Výsledky výskumu autorov, ktorí sa pokúsili zaujať kritickejší postoj voči stále pretrvávajúcim nacionálnym naratívom včasného stredoveku a slovanskej migrácie čoraz dôslednejšie prehľbujú poznatky o sociálnej dynamike a identitotvorných procesoch medzi slovanskými jazykmi hovoriacimi spoločenstvami. A to aj napriek tomu, že závery „konštruktivistov“ zatiaľ výraznejšie nemotivovali hlavné historiografické školy k odklonu od bežne užíwanej koncepcie dejín národných (etnických) spoločenstiev.⁸¹

Záverčné úvahy

Mali by sa teda historici ako kritickí spoločenský vedci pokúšať nájsť odpoveď na nie celkom adekvátne položenú otázku, ktorú si beztak opakovane kladú nové a nové generácie čitateľov historických prác, a teda: odkedy sme tu *my*? Diplomatickou odpoveďou by mohlo byť, že môžu, no dnes už nemusia. Z pohľadu modernej a interdisciplinárne obohatenej historickej metodológie by snaha odpovedať na takto formulovaný problém bola asi nadbytočnou libáciou starým bohom a rozprávaníu populárnych historických príbehov,

⁷² MODZELESWSKI, Karol. *Barbarská Evropa*. Praha : Argo, 2017, s. 333. Karol Modzelewski však dodal, že všeobecne zdieľa názory Waltera Pohla.

⁷³ FUSEK, G. „*Slawen*“ oder *Slawen*?..., s. 178-179.; PROFANTOVÁ, N. *Kultura s keramikou*..., s. 304-306.

⁷⁴ HOMZA, M. *Niekoľko slov o identite*..., s. 86.

⁷⁵ URBAŇCZYK, Przemysław. *Trudne początki Polski*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.; KASPERSKI, Robert. *Teodoryk Wielki i Kasjodor. Studia nad tworzeniem „tradycji dynastycznej Amalów“*. Krakow : Universitas, 2013.

⁷⁶ DZINO, Danijel. *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden-Boston : Brill, 2010.

⁷⁷ ALIMOV, Denis. The "Prague empire" and the *Łędzianie*: Reflexions on the emergence of the Slavic identity in Eastern Europe [v ruštine]. In *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2018, roč. 24, č. 2, s. 117-136.

⁷⁸ ŠTIH, Peter. *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic*. Leiden-Boston : Brill, 2010, obzvlášť s. 9-211.

⁷⁹ ANTONÍN, Robert – ANTONÍN-MALANÍKOVÁ, Michaela (Eds.). *Collective identity in the Context of Medieval Studies*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2016.; KALHOUS, David. *Bohemi, Prozesse der Identitätsbildung in frühpräemyslidischen Ländern (bis 1200)*. Viedeň : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2018.

⁸⁰ Pri výskume včasnostredovekých dejín územia Slovenska rozvíjajú a aplikujú poznatky konštruktivistov u nás takmer výlučne Miroslav Lysý a Adam Mesiarkin (odkazujem tu len na najnovšie príspevky v pozn. 66). Čiastočne sa tvorbe včasnostredovekých národných identít venoval ešte skôr Ján Steinhübel, ktorý v niektorých teoretických štatiach pomerne originálne vysvetľoval princípy skupinových národných identít v rovine predstáv (známe tvrdenie „národ je predstava“). Pozri napr. STEINHÜBEL, J. *Nitrianske kniežatstvo*..., s. 9-12. Autorov prístup k včasnostredovekým prameňom a ich interpretácia v zmysle „počiatkov stredovekého Slovenska“ však tézy konštruktivistov do dôsledkov neaplikuje. Neprijateľnú a na analýze prameňov iba okrajovo založenú víziu na pomedzí esenzializmu a konštruktivismu, prítom skôr esejisticky a imaginatívne koncipovanú, ponúkol nedávno HOMZA, Martin. *Niekoľko slov*..., s. 86-113.

⁸¹ Alternatívou môžu byť širšie poňaté dejiny regiónu, historickej krajiny alebo zemi. Vhodným príkladom nahradenia etnického výkladu o príchode slovanských predkoch Čechov, dejinami rozličných obyvateľov českého územia je popularizačná prehľadová syntéza: RANDÁK, Jan et al. *Dějiny českých zemí*. Praha : Knižní klub, 2011.

a napokon aj z dnešného pohľadu nepatričným oživovaním národno-buditeľských snáh. V súčasnosti nie nevýznamná časť spoločenských vedcov prízvukuje, že aj v kontexte našej domácej historiografie je vhodné dôraznejšie upriamovať pozornosť (nielen) bádateľov na subjektívne a sociálne podmienený charakter historických narácií. Dejiny, napríklad aj tie slovenské, bývajú stále najčastejšie chápané a vysvetľované ako variácie rozličných národných príbehov.⁸² Staršie dejiny, kam patrí aj včasný stredovek, v národne koncipovaných dejinách plnili a plnia funkciu akéhosi počiatočného bodu, od ktorého môžu moderné spoločenstvá odvodzovať svoj viac či menej fiktívny (rozumej spoločensky konštruovaný) pôvod. Ide o počiatok, ktorý sa stal slovami Marca Blocha „modlou kmeňa historikov,“ ich „posadnutosťou.“⁸³ V bádani o starších dejinách – nech je príkladom etnogenéza Slovanov – už tradične existuje viacero výkladových možností. Historici aj čitatelia môžu tradične viesť spory o to, kedy a odkiaľ prišli údajní prví Slovania, alebo naopak, môžu sa skúsiť opýtať, kto vlastne boli ľudia, ktorí sa tak označovali (alebo boli označovaní) a prečo sa tak oni alebo ich oponenti rozhodli.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- ALIMOV, Denis. The "Prague empire" and the Lędzianie: Reflexions on the emergence of the Slavic identity in Eastern Europe [v ruštine]. In *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2018, roč. 24, č. 2, s. 117-136.
- ANTONÍN, Robert – ANTONÍN-MALANÍKOVÁ, Michaela (Eds.). *Collective identity in the Context of Medieval Studies*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2016. 199 s.
- BANKS, Marcus. *Ethnicity: Anthropological Constructions*. London : Routledge, 1996. 210 s.
- BANTON, Micahel. *What We Now Know About Race and Ethnicity?* New York : Berghahn books, 2015. 169 s.
- BARTHS, Frederik. *Ethnic Groups as Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Oslo : Universitetsforlaget, 1969. 153 s.
- BENTLEY, Carter George. Ethnicity and Practice. In *Comparative Studies in Society and History*, 1987, roč. 29, č. 1, s. 24-55.
- BLAHOVÁ, Marie – FROLÍK, Jan – PROFANTOVÁ, Nád'a. *Velké dějiny zemí koruny české I. do roku 1197*. Praha : Paseka, 1999. 798 s.
- BLOCH, Mark. *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha : Argo, 2011. 160 s.
- BROMLEY, Yulian – KOZLOV, Viktor. The Theory of Ethnos and Ethnic Processes in Soviet Social Sciences. In *Comparative Studies in Society and History*. 1989, roč. 31, č. 3, s. 425-438.
- BRUBAKER, Roger. Ethnicity, Race and Nationalism. In *The Annual Review of Sociology*, 2009, roč. 35, s. 21-42.
- CURTA, Florin. *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500 – 700*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 463 s.
- CURTA, Florin. From Kossina to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archeology. In *On Barbarian identity: Critical approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Zost. A. Gillet, Turnhout : Brepols, 2002, s. 201-218.
- CURTA, Florin. Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě). In *Archeologické rozhledy*, 2008, roč. 60, č. 4, s. 643-682.
- DRÁL, Peter – FINDOR, Andrej (Eds.). *Ako skúmať národ. Deväť štúdií o etnicite a nacionalizme*. Brno : Tribun EU, 2009. 261 s.

⁸² Porovnaj HUDEK, A. *Najpolitickejšia veda...*, s. 15-19.

⁸³ BLOCH, Mark. *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha : Argo, 2011, s. 49.

- DZINO, Danijel. *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden-Boston : Brill, 2010. 272 s.
- EMBERLING, Geoff. Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives. In *Journal of Archaeological Research*. 1997, roč. 5, č. 4, s. 295-344.
- ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy*. Praha : Slon, 2011. 352 s.
- FILOTICO, Francesco. Reinhard Wenskus and the concept of ethnicity in the age of barbarian invasions. In *Nuova rivista storica*, roč. 95, č. 3, s. 787-826.
- FUSEK, Gabriel. „Slawen" oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. In *Slovenská archeológia*, 2004, roč. 52, č. 1, s. 161-179.
- GEARY, Patrick. *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton-Oxford : Princeton University Press, 2002. 201 s.
- GEARY, P. Ethnic identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages. In *Writing History : Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*. Zost. F. Curta, C. Spine, P. Geary. București-Brăila: Editura Academiei Române, 2012, s. 1-18.
- GEARY, Patrick. The Meaning of Religion and Conversion in the Early Middle Ages. In *Writing History : Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*. Zost. F. Curta, C. Spine, P. Geary. București-Brăila: Editura Academiei Române, 2012, s. 19-32.
- GELLNER, Ernst. *Národy a nacionalizmus*. Praha : Hříbal, 1993. 158 s.
- GILLET, Andrew. Ethnicity, History and Methodology. In *On Barbarian identity: Critical approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Zost. A. Gillet, Turnhout : Brepols, 2002, s. 1-18.
- GILLET, Andrew (zost). *On Barbarian identity: Critical approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout : Brepols, 2002. 265 s.
- GOFFART, Walter. *The Narrators of Barbarian History (A. D. 550 – 800). Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and the Paul the Deacon*. Princeton : Princeton University Press, 1988.
- GOFFART, Walter. Does the distant past Impinge on the Invasion Age Germans? In *On Barbarian identity: Critical approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Zost. A. Gillet, Turnhout : Brepols, 2002, s. 21-37.
- HOMZA, Martin. Niekoľko slov o identite Slovanov, včera, dnes i zajtra. In *Byzantinoslovaca VI*. Zost. M. Hurbaníč, V. Zervan, Bratislava : Byzantologický seminár Alexandra Avenaria pri Katedre všeobecných dejín FiF UK v Bratislave, 2017, s. 86-113.
- HRABOVSKÝ, Milan. *Rasa. Rasová klasifikácia ľudí*. Bratislava : Veda, 2018. 360 s.
- HUDEK, Adam. *Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava : Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2010. 252 s.
- ISAJIW, Wsewolod W. Definition and Dimensions of ethnicity: A theoretical framework. In *Challenges of Measuring an Ethnic World: Science, politics and reality: Proceedings of the Joint Canada-United States Conference on the Measurement of Ethnicity April 1-3, 1992*. Zost. Kolektív autorov. Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1993, s. 407-427.
- KASPERSKI, Robert. Reges et gentes. *Studia nad dyskursem legitymizującym władzę nad wspólnotami wyobrażonymi oraz strategiami ich konstruowania we wczesnym średniowieczu (VI-VII w.)*. Warszawa : Instytut Historii PAN, 2017. 339 s.
- KALHOUS, David. *Bohemi, Prozesse der Identitätsbildung in Frühpräemysliden Ländern (bis 1200)*. Viedeň : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2018. 261 s.
- KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (Eds.). *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava : Veda, 2009. 722 s.

- KOLEKTÍV AUTOROV. *Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti*. Bratislava : Slovart, 2007. 888 s.
- KROCOVÁ, Martina – ŘEZNÍK, Miloš. Boundaries and Identities in the Academic Discourse In *Crossing Frontiers Resisting Identities*. Zost. L. Klusáková, M. Moll, J. Ira et al. Pisa : Pisa University Press, 2010, s. 5–32.
- KVĚTINA, Petr. Archeologie smyšlené identity. In *Archeologické rozhledy*, 2010, roč. 62, č. 4, s. 629-660.
- LUBY, Viktor. *Osídlenie Karpatskej kotliny v 8-10. storočí v zrkadle hmotných a písomných prameňov. K otázke kontinuity pozdne avarskeho osídlenia v období príchodu maďarských kmeňov* [diplomová práca]. Praha : Filozofická fakulta Karovej Univerzity, 2018. 176 s.
- LYSÝ, Miroslav. *Mojmírovci, Moravia a Franská ríša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku*. Bratislava : Atticus, 2014. 373 s.
- LYSÝ, Miroslav. Slovania arcibiskupa Metoda na Morave a v Panónii. In *Konštantínove listy*, 2018, roč. 11, č. 1, s. 40-50
- MACHO, Peter. *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti*. Bratislava : Veda, 2011. 208 s.
- MARSINA, Richard – MULÍK, Peter (Eds.). *Etnogenéza Slovákov*. Martin : Matica slovenská, 2009. 214 s.
- MESIARKIN, Adam. Najstaršie konštrukcie spoločných dejín Slovanov. Bavorský geograf, Al-Masúdi, Povešť vremennych let. In *Opus Sectile Historia Nova 15*. Zost. P. Podolan, Bratislava : Stimul, 2019, s. 36-51.
- MOERMAN, Michael. Ethnic Identification in a Complex Civilization: Who Are the Lue? In *American Anthropologist. New Series*, 1965, roč. 67, č. 5, s. 1215-1230.
- MODZELESWSKI, Karol. *Barbarská Evropa*. Praha : Argo, 2017. 421 s.
- MURRAY, Alexander Callander (Eds.). *After Rome's fall. Narrators and Sources of Early Medieval History*. Toronto-London : University of Toronto Press, 1988. 390 s.
- MURRAY, Alexander Callander. Reinhard Wenskus on Ethnogenesis, Ethnicity, and the Origin of the Franks. *On Barbarian identity: Critical approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Zost. A. Gillet, Turnhout : Brepols, 2002, s. 39-68.
- NIEDERLE, Lubor. *Slovanské starožitnosti III, Původ a počátky Slovanů západních I*, Praha : Bursík a Kohout, 1919. 261 s.
- Nomen et Gentes : zur Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 16). Zost. H. Beck, D. Geuenich, H. Steier. Berlin : Walter de Gruyter, 1997. 303 s.
- PIZZARO, Jacuín Martínez. Ethnic and National History ca. 500 – 1000. In *Historiography in the Middle Ages*, Leiden-Boston : Brill, 2003, s. 43-87.
- PODOLAN, Peter (zost). *Historia nova II: Štúdie k jubileu Pavla Jozefa Šafárika*. Bratislava : Katedra slovenských dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2011. 134 s.
- POHL, Walter. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567 – 822 n. Chr.*, München : Beck, 1988. 529 s.
- POHL, WALTER (Ed.). *Die Suche nach den Ursprüngen: Von der Bedeutung des frühen Mittelalters (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Band 8)*. Wien : Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, 407 s.
- POHL, Walter. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. In *Debating the Middle Ages: Issues and Reading*. Zost. L. K. Little, B. H. Rosenwein, Malden : Wiley-Blackwell, 1998, s. 15-24.

- POHL, Walter. Ethnicity, Theory and Tradition: A Response. In *On Barbarian identity: Critical approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Zost. A. Gillet, Turnhout : Brepols, 2002, s. 221-239.
- PROFANTOVÁ, Nad'a. Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slaviny do střední Evropy. K článku Florina Curty. In *Archeologické rozhledy*, 2008, roč. 60, č. 4, s. 303-327.
- PLETERSKI, Andrej. *Etnogeneza Slovanov: Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav*. Ljubljana Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1990. 97 s.
- PLETERSKI, Andrej. The inventing of Slavs or inventive Slavs? O ideovém světě a způsobu bydlení starých Slovanů. In *Archeologické rozhledy*, 2009, roč. 61, č. 2, s. 331-336.
- REYNOLDS, Susan. *Kingdoms and Communities in Western Europe 900 – 1300*. Oxford : Clarendon Press, 1997. 387 s.
- REYNOLDS, Susan, Our forefathers? Tribes, Peoples, and Nations in the Historiography of the Age of Migrations. In *After Rome's fall. Narrators and Sources of Early Medieval History*. Zost. A. C. Murray. Toronto-London : University of Toronto Press, s. 17-36.
- REYNOLDS, Susan. Nations, Tribes, Peoples and States. In *Medieval worlds*, 2015, roč. 1, č. 2, s. 79-88.
- RUTTKAY, Alexander – RUTTKAY, Matej – ŠALKOVSKÝ, Peter (Zost). *Slovensko vo včasnom stredoveku*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2002, 211 s.
- SEDOV, Valentin Vasilievič. *Slavjane. Istorikoarheologičeskoe issledovanie*. Moskva : Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2002. 622 s.
- SMITH, Anthony David. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford : Blackwell, 1986. 312 s.
- STEINHÜBEL, Ján. *Kapitoly z najstarších českých dejín 531 – 1004*. Krakow : Spolok Slovákov v Poľsku, 2012. 204 s.
- STEINHÜBEL, Ján. *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava : Rak, 2016. 594 s.
- STRZELCZYK, Jerzy. *Od Praslavian do Polaków. Dzieje narodu i państwa polskiego*, t. I i II. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987. 79 s.
- ŠAFAŘÍK, Pawel Josef. *Slowanské starožitnosti. Oddíl dějepisný*. Praha : Jan Spurný, 1837. 1006 s.
- ŠALKOVSKÝ, Peter. K problematike kolektívnych identít, organizácie a sociálnej diferenciacie prehistorických a včasnohistorických spoločenstiev. In *Dejiny* [online], 2017, roč. 15, č. 1, s. 46. Dostupné na internete: <http://dejiny.unipo.sk/PDF/2017/02_1_2017.pdf>.
- ŠALKOVSKÝ, Peter. Etnogenéza Slovanov, ich migrácie na západ a počiatky západoslovanských národov. In *Dejiny* [online], 2018, roč. 16, č. 2, s. 12-55. Dostupné na internete: <http://dejiny.unipo.sk/PDF/2018/02_2_2018.pdf>.
- ŠALKOVSKÝ, Peter. *Stredné Slovensko vo včasnom stredoveku*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 2011. 143 s.
- ŠROBÁR, Vavro. Milan Rastislav Štefánik [úvodník]. In *Slovenský denník*, 1924, roč. 7, č. 102 (a), s. 1.
- ŠTIH, Peter. *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic*. Leiden-Boston : Brill, 2010. 463 s.
- URBAŃCZYK, Przemysław. *Trudne początki Polski*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008 436 s.
- URBAŃCZYK, Przemysław (Ed.). *„Neslované“ o počátcích Slovanů*. Praha : Karolinum, 2012, 137 s.

- VEREŠOVÁ, Nora. Návrat k tézám O. N. Trubačeva o autochtonite Slovanov. In *Historia Nova. Štúdie k jubileu Pavla Jozefa Šafárika*. Zost. P. Podolan, 2011, roč. 2, č. 1, s. 128-131.
- VÖRÖS, László. *Analytická historiografia vesus národné dejiny. „Národ“ ako sociálna reprezentácia*. Pisa : Pisa University Press, 2010. 235 s.
- WADE, Peter. *Race, Ethnicity and Nation: Perspective from Kinship and Genetics*. Oxford : Berghahn. 2007. 210 s.
- WENSKUS, Reinhard. *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln – Grätz : Böhlau Verlag, 1961. 656 s.
- WOLFRAM, Herwig. Typen der Ethnogenese. Ein Versuch. In GEUENICH, Dieter (Ed.). Die Franken und die Alemannen bis zur Schlacht bei Zülpich (496/97), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Erg. Bd. 19, 1998, s. 608 – 627.
- WOLFRAM, Herwig. Austria before Austria. The Medieval Past of Politics to Come. In *Austria History Yearbook*, 2007, roč. 38, č. 1–2, s. 1-12.
- Writing History : Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*. Zost. F. Curta, C. Spine, P. Geary. București-Brăila: Editura Academiei Române, 2012. 380 s.

MÝTY NAŠE TURECKÉ¹

Štefan Szalma

Historický ústav, Slovenská akadémia vied, Bratislava

Abstrakt: *Jednostranne negatívny obraz „krvilačného“, prípadne „pohanského Turka“ bol dlhodobo toposom v povedomí obyvateľov strednej Európy a z časti aj v rámci historickej vedy. Podľa tejto predstavy Osmani iba plienili, odvádzali ľudí do zajatia a priniesli Uhrom len biedu. Faktom ale je, že počas osmanskej okupácie habsburskí/kresťanskí vojaci takisto podnikali koristnícke výpravy, venovali sa obchodu so zajatcami – nešetriac ani kresťanov či územia Uhrov – a spôsobili aj mnoho iných škôd. Napriek tomu, že v spoločnosti v mnohých prípadoch naďalej prežíva jednostranný pohľad na uvedené obdobie, historická veda sa už dlhšiu dobu venuje i tomu veľkému počtu prameňov, ktoré vypovedajú aj o zločinoch habsburskej strany (napr. uhorských vojakov). Práca je pokusom o aspoň čiastočnú dekonštrukciu jednostranne negatívneho obrazu Turka, ako i stereotypných pohľadov na obdobie osmanskej okupácie.*

Kľúčové slová: *Osmani, Turci, Osmanská ríša, kondomínium, Štefan I. Koháry*

Abstract: *The negative image of the unambiguous bad or „pagan” Turk was dominated in the historical consciousness for a long time and the historical scientific literature was also influenced by this narrative. It contains ideas about the Turks who only destroyed villages, captured people and dragged away them to slavery and brought only misery for the Hungarians. But the fact is that during Ottoman occupation Hungarian soldiers also pillaged, captured people and dragged away them to slavery, not only Ottomans, but Christians and Hungarians too. The modern historical science accepts the sources, which contain information about the negatives caused by Hungarian soldiers. The aim of this paper is to deconstruct the stereotypes about the Ottoman occupation and the unambiguous bad image of Turks.*

Keywords: *Ottomans, Turks, Ottoman Empire, condominium, Stephanus I. Koháry*

Jednostranne negatívny obraz „krvilačného“, prípadne „pohanského Turka“ bol dlhodobo toposom v povedomí obyvateľov strednej Európy a z časti aj v rámci historickej vedy.² Podľa tejto predstavy Osmani iba plienili, odvádzali ľudí do zajatia a priniesli Uhrom len biedu. Faktom ale je, že počas osmanskej okupácie habsburskí/kresťanskí vojaci takisto podnikali koristnícke výpravy, venovali sa obchodu so zajatcami – nešetriac ani kresťanov či územia Uhrov – a spôsobili aj mnoho iných škôd. Napriek tomu, že v spoločnosti v mnohých prípadoch naďalej prežíva jednostranný pohľad na uvedené obdobie, historická veda sa už dlhšiu dobu venuje i tomu veľkému počtu prameňov, ktoré vypovedajú aj o zločinoch habsburskej strany (napr. uhorských vojakov). Samozrejme v kontexte dejín Uhorska, ako

¹ Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA 2/0101/17 Spoločnosť raného novoveku – identity, konflikty, interakcie a projektu APVV-17-0398 Na ceste k modernej spoločnosti. Tri storočia novoveku, ktorý sa rieši na Historickom ústave v rokoch 2018-2022.

² Príspevok nie je v žiadnom prípade kritikou prác niektorého zo súčasných alebo zosnulých autorít historickej vedy či turkológie. Cením si práce všetkých autorít, ako i všetkých svojich kolegov (ktorých väčšina je mi aj pedagógom). Pri prítomnosti stereotypných pohľadov v historickej vede mám na mysli fenomén vo všeobecnosti, ktorý sa ale už niekoľko desaťročí postupne vytráca. Zároveň názov príspevku je reakciou na mýty spojené s osmanskou okupáciou pretrvávajúce celkovo v laickej spoločnosti (ktorú mám tiež v patričnej úcte). Moje snahy (napr. o terminologickú konzistentnosť) sú jednak vlastnou sebareflexiou a vyplývajú aj z povinnosti historika (v mojom prípade študenta histórie) reflektovať na najnovšie výdobytky historickej vedy, turkológie a relevantných vedných disciplín potrebných pre prácu historika z metodologického hľadiska. Absencia akýchkoľvek relevantných titulov tiež nie je prejavom nejakej vedomej ignorácie, ale skôr mojich časových bariér.

štátneho celku s majoritnou kresťanskou kultúrou, bola bitka pri Moháči a osmanská prítomnosť negatívom, ktorej vplyv presahoval až k dejinám 20. storočia. Rovnako to, že Uhorsko sa stalo na poldruha storočia bojiskom dvoch (niekedy i troch) súperov, bolo negatívom pre mnohých ľudí žijúcich na tomto území. Historická veda ale musí byť nestranná (čo sa týka národností, kultúr, náboženstiev...) a vnímať aj obdobie osmanskej okupácie nestranným pohľadom, študujúc jednotlivé územia a pomenujúc negatíva i pozitíva oboch strán. Cieľom predloženého príspevku je aspoň čiastočná dekonštrukcia jednostranne negatívneho obrazu Turka, ako i stereotypných pohľadov na obdobie osmanskej okupácie, na ktoré mienim reagovať poznatkami z oblasti historickej vedy a turkológie, ako i výsledkami vlastných výskumov. Predstavím niekoľko stereotypov³ a mýtov týkajúcich sa osmanskej okupácie, a na druhej strane aj terminologických otázok súvisiacich napr. s náboženskou a etnickou príslušnosťou Osmanov alebo otázok tolerancie na územiach ovládaných Osmanmi. Čo sa týka predložených prameňov, mohlo by sa zdať, že sú selektívne, a že ide skôr o prezentovanie niektorých výnimiek. Ten dojem môže budiť najmä absencia prameňov, ktoré vypovedajú o negatívach spôsobených osmanskou stranou. Tie som však do tohto príspevku nezahrnul z dôvodu, že aj samotná slovenská historiografia ich prezentovala vo veľkom počte a aj z hľadiska témy boli vynechateľné. Tým však ale v žiadnom prípade nepopieram negatíva spôsobené Osmanskou ríšou. V prípade archívnych prameňov (zväčša korešpondencie) ide o selektívny výber iba v zmysle, že som zahrnul niekoľko ukážok z rodinného archívu Koháryovcov, ktoré obsahujú sťažnosti na vojakov habsburskej strany (tu zväčša Uhrov) adresované Štefanovi I. Kohárymu, kapitánovi Sečian a Filáková. V tomto prípade ide tiež iba o ukážky, keďže týchto prameňov podobne existuje veľký počet, a nielen v spomenutom archíve.

Uvedenú tému považujem za dôležitú aj z hľadiska jej súvislosti s postojom recentného autochtónneho obyvateľstva v štátoch strednej Európy k otázkam migrácie a zvlášť k ľuďom pochádzajúcich z kultúrneho prostredia islamu. V myslení ľudí strednej Európy sa často aj dnes automaticky spája obraz moslimov či ľudí pochádzajúcich z Blízkeho východu (Arabov, Turkov a iných) s obrazom historického „Turka“, ktorého si predstavujú ako jednoznačného nepriateľa.⁴ Na prvý pohľad sa môže zdať, že nepresné vedomosti o každodennom živote v období osmanskej okupácie nemôžu viesť k nenávisným prejavom

³ V súčasnej sociálnej psychológii sa pod pojmom stereotyp rozumie všeobecne zdieľaná predstava o charakteristike určitej skupiny ľudí a jej reprezentácia. Stereotypy sú zároveň aj pomôckou pri chápaní sveta, ktorý nás obklopuje. OTČENÁŠOVÁ, Slávka. Ako Svätopluk svoju zem za bieleho koňa predal... Vzájomné obrazy Slovákov a Maďarov v slovenských a maďarských dejepisných učebniciach vydávaných v rokoch 1918 až 1989. In *Forum Historiae*. ISSN 1337-6861, 2012, roč. 6, č. 2, s. 115. Autoobrazy sú predstavy, obrazy o nás a heteroobrazy sú predstavy o iných. KREKOVIČOVÁ, Eva. Konštruovanie obrazu „iných“ v očiach Slovákov. Medzi autoobrazom a heteroobrazmi. In *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Zost. G. Kiliánová, E. Kowalská, E. Krekovičová. Bratislava : Veda, 2009, s. 474.

⁴ Pre vytváranie negatívnych stereotypov existuje viac teoretických vysvetlení. Negatívne stereotypy sú vysvetľované aj na základe motivačných faktorov, ako sú konfliktné záujmy skupín. Na základe teórie sociálnej identity sú negatívne stereotypy o cudzej skupine výsledkom snahy prezentovať vlastnú pozitívnu sociálnu identitu a vyzdvihnúť výnimočnosť vlastnej skupiny. Teória realistického skupinového konfliktu zdôrazňuje fakt, že negatívne stereotypy sú výsledkom konfliktných záujmov a súťaženía medzi skupinami. Negatívne stereotypy o cudzích skupinách vysvetľuje aj koncepcia „vytvárania obetných baránkov“. Mechanizmus vytvárania obetných baránkov je možné vysvetliť teóriou substitúcie frustrácie za agresivitu. Na základe nej frustrácia (napr. v dôsledku zhoršených ekonomických podmienok) vedie ku agresivite, ktorá však nemôže reagovať na zdroj napätia (napr. na medzinárodnú ekonomickú situáciu), preto bude nasmerovaná proti cudzím (napr. inonárodným skupinám). Vytváranie obetného baránka môže byť vysvetlené aj z perspektívy teórie sociálnej identity. Pokiaľ ľudia pripíšu príčiny zhoršujúcich sa okolností charakteristike cudzej skupiny, ich vlastná identita nemusí utpieť. OTČENÁŠOVÁ, S. *Ako Svätopluk...*, s. 116. Výskumy dokazujú, že autoobraz a heteroobraz vystupujú ako navzájom podmienené. Prostredníctvom obrazu „iných“, resp. jeho neostroti či absencie nepriamo demonštrujeme svoju vlastnú identifikáciu. KREKOVIČOVÁ, E. *Konštruovanie obrazu...*, s. 476.

ľudí. Faktom ale je, že za posledné roky došlo voči moslimom žijúcim na Slovensku i k útokom (pričom aktéri sa odvolávali aj na ich „krivdy“ spojené s Osmanskou okupáciou) a sú prítomné v spoločnosti aj pomerne negatívne postoje voči tejto menšine. Tieto postoje sú zrejme vo väčšej miere spôsobené niektorými negatívne ladenými médiami, rétorikou niektorých politikov⁵ či zovšeobecňovaním konania fundamentalistov pre celú náboženskú skupinu. Avšak popularizácia výsledkov historickej vedy, ako alternatíva oproti čiastočným dezinformáciám z nevedeckých zdrojov, môže tiež prispieť k zmierňovaniu zbytočných spoločenských konfliktov.

Mýty spojené s osmanskou okupáciou

Publikácia určená pre širšiu verejnosť s názvom *Mýty naše slovenské* obsahuje niekoľko myšlienok (resp. prezentuje vedecké fakty), ktoré snád' raz budú bežnou výbavou myslenia nielen vedcov, ale aj celej spoločnosti. Menovite to, že každá spoločnosť sa musí so svojou minulosťou, prípadne fiktívnou minulosťou vyrovnat' a kriticky s nadhľadom sa pozrieť na niektoré „posvätné skutočnosti“.⁶ Pre čitateľa tiež zdôrazňuje, že počas 19. storočia sa formovali rôzne sebazničujúce predstavy o vlastnej histórii v jednotlivých spoločenských skupinách, ktoré sa považovali za národy⁷, o tom, ako trpeli či ako im bolo ubližované. V centre historických národných mytológií nestáli víťazstvá, ale vytrvalosť v nešťastí.⁸ Zároveň upozorňuje, že fiktívna predstava alebo mýtus a vedecké konštruovanie minulej skutočnosti (historiografia) sú len dvomi formami spomínania na minulosť.⁹ Je nutné zdôrazňovať kritický prístup (i v prípade nehistorikov) nielen k prameňom (či k informáciám z nich získaných), ale i k historickým prácam, ktoré boli vytvorené v istom historickom období a do istej miery ovplyvnené napr. postojmi autora. Totiž pri tvorbe historických prác existuje mnoho faktorov ovplyvňujúcich vznik historického diela, ako napr. jazyk historickej práce. Od 70. rokov 20. storočia mnohí filozofi a historici začali pristupovať k jazyku historických prác ako k spolutvorcovi, ktorý má vplyv i na náš obraz o minulosti. Jeden z protagonistov narativizmu, Hyden White, dokonca došiel ku kontroverznému a často odmietanému názoru, že historické narácie sú verbálne fikcie s obsahom rovnako vymysleným ako nájdeným, a s formou, ktorá je bližšia literárnym dielam.¹⁰

Už vyššie spomínaný pohľad na Osmanov nie je jediným zaujatým obrazom zo 16. a 17. storočia. Úmrtie mladého kráľa Ľudovíta II. Jagelovského naštartovalo aj ďalšie, najmä vojensko-politické udalosti, ktorým sa dostalo v neskoršom období rôzneho hodnotenia. Bitka

⁵ Negatívne hodnotenie „iných“ spravidla narastá aj pri simulovaných pocitoch ohrozenia, nielen pri reálnych. KREKOVIČOVÁ, E. *Konštruovanie obrazu...*, s. 475.

⁶ KREKOVIČ, Eduard. Predslov. In *Mýty naše slovenské*. Zost. E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová. Bratislava : Premedia, 2013, s. 6.

⁷ Sociológovia a antropológovia sa hlásia v súčasnosti k najviac zastúpenému modernistickému prístupu k výskumu nacionalizmu. Vznik národov je chápaný ako novodobý fenomén, podmienený modernizačnými procesmi. Súčasťou modernizmu je mnoho smerov, ako napr. konštruktivistický modernizmus, ktorý vníma národy ako sociálne konštrukty, preto sa vyhýbam používaniu termínu „národ“. MARUŠIAK, Juraj – HALASZ, Ivan – GNIAZDOWSKI, Mateusz. *(Dez)integračná sila stredoeurópskeho nacionalizmu. Prípady štátov vyšehradskej skupiny*. Bratislava : UK v Bratislave, 2015, s. 12-14. Konštruktivistický (inštrumentalistický) koncept kolektívnej identity vychádza z predpokladu, že identita sa vytvára (konštruje), je meniteľná a závislá od kontextu. KILIÁNOVÁ, Gabriela. Bádanie o identite. In *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Zost. G. Kiliánová, E. Kowalská, E. Krekovičová. Bratislava : Veda, 2009, s. 15.

⁸ KRIVÝ, Vladimír – MANNOVÁ, Elena. Mýtus obete. In *Mýty naše slovenské*. Zost. E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová. Bratislava : Premedia, 2013, s. 77-78.

⁹ MANNOVÁ, Elena. Mýty nie sú slovenským špecifikom. In *Mýty naše slovenské*. Zost. E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová. Bratislava : Premedia, 2013, s. 10.

¹⁰ I keď narativisti mnohých historikov pobúrili, pokúsili sa odpovedať aj na otázky, ako napr.: Ako je možné, že z rovnakých dát možno dostať odlišné historické práce? Prečo existuje toľko odlišných výkladov tých istých udalostí? ZELENÁK, Eugen. Narativistický pohľad na históriu. In *Forum historiae*, 2007, č. 1, s. 63, 66, 70-72.

pri Moháči sa pokladá tiež za jeden z článkov v reťazi „národných“ katastrof tak v maďarskom, ako i v slovenskom povedomí, totiž ním sa začalo 150-ročné „turecké“ panstvo. Medzi mýty spojené s týmto obdobím tiež patrí dnes už vyvrátená predstava, podľa ktorej Ján Zápoľský zámerne meškal počas bitky pri Moháči, aby mohol získať trón. Neskoršie konflikty Uhrov s Habsburgovcami sa odrazili v historiografií aj tým, že uhorskí historici mnohé problémy 16. a 17. storočia hodnotili zaujato s dobovým nacionalistickým a politickým nádychom, resp. niekedy vedome, inokedy nechtiac demonizovali konanie Habsburgovcov počas osmanskej okupácie, napr. otázky financovania alebo riadenie protiosmanskej obrany.¹¹ Skrivený obraz o postoji Habsburgovcov k Uhorsku sa pretavil aj do neskoršej historiografie, keďže neskorší historici často bez kritiky prevzali názory z 19. storočia.¹² Preto dodnes patrí medzi stále živé mýty predstava Uhorska ako nárazníkového štátu, ktoré trpelo pod útlakom „dvoch pohanov“, a ktoré bolo zo strany Habsburgovcov zanedbávané. I keď faktom je, že problémy s platením žoldu alebo s financovaním pevností sa často vyskytovali, počas celého obdobia osmanskej prítomnosti platilo, že uhorské stavy a Viedeň sa navzájom potrebovali.¹³

Pohľady na islam a „Turkov“ počas histórie

Dôvody nevráživosti medzi Európou a svetom islamu je možné hľadať už v počiatkoch islamu, keďže ten svoje prvotné úspechy dosiahol na úkor kresťanstva.¹⁴ Objavenie sa islamu nastolilo pre Európu aj dilemu z hľadiska kresťanskej teológie. Svätý Ján z Damasku (675-749) sa zmieňuje o islame ako o forme herézy a predchodcovi Antikrista. Tento názor sa zachoval až do doby reformácie a ešte aj Luther tvrdil, že vedľa pápežstva je druhým najväčším nepriateľom kresťanstva islam („Turci“).¹⁵ Postupne sa vytvoril obraz akéhosi duálneho Antikrista zloženého z pápeža a Turkov. O presadenie tohto názoru sa zaslúžili Lutherovi nasledovníci, najviac Melanchthon.¹⁶

¹¹ Medzi nich patrili napr. Kálmán Thaly (1839 – 1909) alebo Sándor Takáts (1860 – 1932). Síce ide o autorov, ktorí svojimi prácami aj posunuli historický výskum vopred, dopustili sa i niekoľkých preheškov pri narábaní s prameňmi. Thaly sa angažoval aj v politike a v jeho historických prácach tiež dominovala myšlienka národnej nezávislosti. Dokonca sám sfalšoval verše a publikoval ich ako kuruckú tvorbu. Sándor Takáts podrobne poznal niektoré fondy viedenských archívov, bol však silno protihabsbursky orientovaný a vo väčšine prameňov sa snažil nájsť stopy po protimaďarskej orientácii viedenského dvora. Je to však téma, ktorá si vyžaduje bližšiu analýzu, preto je to tu spomínané iba heslovito. PÁLFFY, Géza. *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* (akadémiai doktori értekezés). Budapest : MTAK, 2008, s. 8. Práca vyšla aj v knižnej podobe PÁLFFY, Géza. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest : História – MTA Történettudományi Intézet, 2010. Existuje aj skrátaná verzia v anglickom jazyku PÁLFFY, Géza. *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. Boulder : Columbia University Press, 2009.

¹² PÁLFFY, G. *Szent István birodalma...*, s. 8.

¹³ Ohľadom finančných možností Uhorska počas 16. storočia a nákladov na vojenské záležitosti bližšie pozri zistenia PÁLFFY, Géza. A török elleni védelmi rendszer szervezeteinek története a kezdetektől a 18. század elejéig. In *Történelmi Szemle*, 1996, roč. 38, č. 2-3, s. 193-194, 207. K členeniu obrany pohraničia a k jej financovaniu ponúka cenný prehľad aj FUNDÁRKOVÁ, Anna. *Barokový aristokrat*. Bratislava : VEDA, 2018, s. 90-97. K vybudovaniu obranného systému aj ÁGOSTON, Gábor – OBORNI, Teréz. *A tizenhetedik század története*. Budapest : Pannonica Kiadó, 2000, s. 125-129.

¹⁴ Počas Mohamedovho života sa islam obmedzoval na Arabský polostrov, avšak pod riadením prvých kalifov sa čoskoro rozšíril na široké územia. Tri z piatich patriarchátov vtedajšieho kresťanského sveta obsadili prívrženci islamu už v počiatkoch svojej expanzie. Konštantínopol sa udržal do roku 1453 a na území katolíckej cirkvi sa vedel dlhšiu dobu mocensky presadiť dvakrát: na území Pyrenejského polostrova a na území bývalého Uhorska. NÉMETH, Pál. Európa és az iszlám. In *Szakmai füzetek*, 1996, Külkereskedelmi Főiskola fennállásának 25. évfordulójára; jubileumi különszám, s. 236-238.

¹⁵ NÉMETH, P. *Európa és...*, s. 240.

¹⁶ NÉMETH, Pál. A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon. In *Mikes International. Magyar szellemi fórum*, 2004, roč. 4, č. 3, s. 30.

Pád Konštantínopola a následná expanzia Osmanskej ríše viedla k strachu Európy z Osmanov, ktorý sa pretavil do vytvorenia obrazu hrozného lúpiaceho a vraždiaceho Turka, nepriateľa kresťanstva, ktorý sa rýchlo stal toposom humanistickej spisby.¹⁷ Vedľa toho, v Uhorsku cirkev a ani zemepáni nemali v záujme strácať ďalšie majetky. Tak mohlo dôjsť k tomu, že sa vytvorili diela a dôsledkom nich aj mienka, ktorá bola niekedy v kontraste so skutočnou situáciou.¹⁸ Samozrejme, sa k Osmanom vyjadril aj Luther, ktorý ešte v roku 1518 vnímal osmanskú hrozbu ako Boží trest, ktorý postihol európske kresťanstvo za pápežské omyly. Vojnu proti Osmanom prirovnáva vzopreniu sa Božej vôli. Zároveň Osmanov vykresľuje ako nábožensky tolerantných „*Turek vždy každému dovolí, aby žil podľa svojej viery... moc pápeža nad telom a dušou je tisíckrát horšia ako moc Turkov.*“ Do roku 1529 ale revidoval svoje názory a už písal o možnostiach vojny proti Osmanom. Humanista Erazmus Rotterdamský v roku 1530 vydal spis názvom *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiterenarratus Psalmus XXVIII*, alebo *Nanjvyš prospešná úvaha o vyhlásení vojny Turkom pri príležitosti výkladu 28. žalmu*. Svoj vojnový apel sformuloval dôsledkom pádu Budína a obliehaním Viedne Osmanmi. Spočiatku ale tiež nezaujímal jednoznačne militantný postoj a jeho prejavy sa vyznačovali evanjeliovým pacifizmom. Vo svojej *Úvahe* už ale v Osmanoch videl bezbožných a krutých lúpežníkov, voči ktorým považoval za nevyhnutné vystúpiť s vojenskou silou.¹⁹ Zmenou postojov k Osmanom sa vyznačoval i uhorský básnik a kronikár maďarského etnika Sebastián Tinódy. Napriek tomu, že jeho dielo *Cronica* vo veľkej časti obsahuje výzvy na boj proti Osmanom, jeho názory sa dokázateľne menili spolu so svojimi patrónmi.²⁰ Rovnako aj on upozorňoval na problém nejednotnosti kresťanov²¹, a logicky nejednotnosť videli i samotní Osmani. Názory bežných ľudí z Osmanskej ríše zachytil tiež Sebastián Fabritius, evanjelický farár z Kutnej Hory. V druhej polovici 17. storočia pôsobil istý čas v Uhorsku, a následne sa stal riadne ustanoveným farárom pre novozaloženú obec na území, ktoré holdovalo Osmanom. Vo svojej práci *Spina pungens* sa odvoláva na jedného osmanského duchovného, ktorý tvrdil, že ak by sa kresťania vedeli spojiť, tak by Osmanov vedeli rýchlo poraziť. Podľa Fabritia prosba, aby sa kresťania nevedeli spojiť bola súčasťou modlitieb osmanských duchovných.²²

Alternatívny obraz „Turka“

V Európe existovala aj tvorba, ktorá nebola jednoznačne negatívne ladená proti Osmanom. Objavili sa aj pozitívnejšie opisy vyplývajúce z rôznych situácií a miestami bola prítomná aj určitá snaha o spoznanie a pochopenie Osmanov.²³ Už spomenutý Sebastian Fabritius dostal kritiku, že vo svojej práci v lepšom svetle opísal Osmanov ako katolíkov. Za

¹⁷ MALINIÁK, Pavol – NAGY, Imrich. *Turek na obzore. Z prameňov k uhorsko-osmanským vzťahom*. Kraków : Spolok Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013, s. 20.

¹⁸ ÁCS, Pál. „Pro Turcis“ és „contra Turcos“. Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541 – 1594) török históriájában. In „*Ez világ mint egy kert...*“. Zost. O. Bubryák. Budapest : Gondolat Kiadó, 2010, s. 79-80.

¹⁹ MALINIÁK, P. – NAGY, I. *Turek na obzore...*, s. 9, 16, 20-23.

²⁰ SZAKÁLY, Ferenc. Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve. In *Tinódi Sebestyén : Krónika*. Zost. I. Sugár, F. Szakály. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1984, s.74, 65-69.

²¹ TINÓDI, Sebestyén. Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése. In *Tinódi Sebestyén : Krónika*. Zost. I. Sugár, F. Szakály. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1984, s. 370.

²² FABRITIUS, Sebastian. *Spina pungens, Stachlichter Dorn, mit welchem, Als Erstlich in seinem Vaterland, der Stadt Kutenberg, im Königreich Böhme, in Jungen Jahren, Zum Andern, im Königreich Ungarn, in die 25. Jahre, in Mannlichen Jahren, Zum Dritten, anjetzo in der Fremde und Exilio, vom Jahr Christi 1672 bis auf den heutigen Tag, in alten Jahren, hatt gestochen, aber durch Gottes Hülf erhalten, und nicht ganz erstochen*. Coburg 1680, s. 46 [cit. 2019-9-3]. Dostupné na internete: <https://books.google.sk/books?id=69ZYAAAcAAJ&dq=spina+pungens&hl=hu&source=gbs_navlinks_s>.

²³ Dokonca existoval i akýsi sen náboženskej únie moslimského a kresťanského sveta. ÁCS, P. „*Pro Turcis*“ és..., s. 79-82, 88-89.

zmienku stojí i prípad kalvínskeho krajčira z Vacova, ktorý predal jednu zo svojich dcér Osmanom z Budína za 200 ríšskych toliarov. Po návrate domov zomrel a jeho žena sa sťažovala osmanskému pánovi. Ten pod hrozbou smrti zakázal krajčirovo telo pochovať pre zločin, ktorý krajčír vykonal. Osman z vlastného doplnil peniaze, ktoré minul krajčír, v Budíne vykúpil dcéru a priviedol ju späť k matke.²⁴

Za najlepšieho osmanológa v 16. storočí bol považovaný svojimi súčasníkmi, ako i neskoršími autormi nemecký humanista Johannes Löwenklau. Mal v snahe písať osmanské dejiny na základe autentických osmanských prameňov. Vydal diela ako *Annales Sultanorum Othmanidarum* a *Historiae Musulmanae Turcorum*. Jeho práce, vydané medzi rokmi 1588 a 1591, sa považujú dodnes za kľúčové pri spoznávaní Osmanskej ríše. Podkladom diela *Annales Sultanorum Othmanidarum* bol turecký kódex známy ako *Annales Beccani*. Druhým prameňom, ktorý Löwenklau vydal a spracoval je *codex Verantianus*, ktorého textom je rozšírená verzia kompozičnej kroniky Mehmed Muhjál-Dína. Rukopis získal zo zbierky ostrihomského arcibiskupa Antona Verancsicsa, ktorý sa tiež zaujímal o Osmanov a dvakrát bol aj v Osmanskej ríši ako Ferdinandov vyslanec. Na začiatku diela *Historiae Musulmanae Turcorum* Löwenklau vyzýva kresťanské sily k jednote voči Osmanom, avšak na druhej strane aj pomenuje viaceré argumenty „pro Turcis“, ktoré stvárnjú Osmanov v pozitívnom svetle. Objavuje sa u neho aj topos „dobrého a poctivého Turka“, ktorý bol populárny v dobe osvietenstva. Zaujímavovo uhorskí historici siahli po jeho dielach minimálne a to i napriek tomu, že ich mali k dispozícii. Dodnes sa napríklad zachovalo dielo od Löwenklaua, ktoré pochádza zo zbierky Mikuláša Istvánffyho. Výnimku predstavoval Mikuláš Zrínyi, keďže čerpal z Löwenklaua aj vo svojej práci *Szigeti veszedelem*. Dôvodom problematického prijatia prác Löwenklaua v uhorských kruhoch pravdepodobne bolo, že ponúkali alternatívny obraz Turka, ktorý sa nehodil do literatúry *antiturcica*. V druhej polovici 16. storočia sa postava Turka znázorňuje v európskom umení v prevažnej miere ako „pohan“ alebo „neveriaci“.²⁵ K tomu je vzorovou ukážkou aj kontroverzný opis z uhorského prostredia od Sebastiana Tinódyho. Vo svojej historickej piesni o obliehaní hradu Lipova opisuje aj súboj Jána Töröka s osmanským vojakom. Súboj sa končí víťazstvom Töröka, ktorý Tinódy opisuje slovami „*Végre ott megölé Török János az pogánt*“²⁶ čo v preklade znamená „*Konečne tam zabil Ján Török toho pohana.*“ alebo „*Nakoniec tam zabil Ján Török toho pohana.*“

Otázka etnickej a náboženskej príslušnosti Osmanov

Problémom týkajúcim sa obdobia osmanskej okupácie je aj nejednotnosť v terminológii týkajúcej sa používania pojmov Turek a Osman. Vo väčšine nástupníckych štátov Uhorska stále prežíva jednotné pomenovanie Osmanov pod pojmom Turek alebo prípady používania oboch pomenovaní v rámci jedného kontextu. K tomu vlastne došlo logicky a je to tiež ukážkou toho, že jednotlivé slová majú v rôznych kultúrach a historických dobách odlišný význam. Súčasníci skutočne nazývali Osmanov Turkami. Pojem Turek ale chápali v politickom zmysle. V skutočnosti sa nazývajú Osmanmi obyvatelia Osmanskej ríše bez ohľadu na ich etnikum. Turek môže byť ajdinský, karamanský alebo osmanský. Osmanský Turek, ktorý bol moslimom mohol bojovať aj vedľa kresťana Osmana narodeného v Bosne hovoriaceho napr. srbsky.²⁷ K tomuto stavu viedol vývoj, ktorý bol spätý aj

²⁴ FABRITIUS, S. *Spina pungens...*, s. 51-52.

²⁵ ÁCS, P. „*Pro Turcis*“ *és...*, s. 80-85, 88-90.

²⁶ TINÓDI, Sebestyén. Erdéli história. In *Tinódi Sebestyén : Krónika*. Zost. I. Sugár, F. Szakály. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1984, s. 144, vers 1304.

²⁷ Latinský západ vo všeobecnosti nerozlišoval pojmy Turek a Osman ani napriek tomu, že elity a príslušníci osmanskej armády sami seba nazývali Osmanmi. Výnimkou sú niektoré politické elity latinského západu, ktoré po podpísaní zmluvy medzi Janovom a sultánom Orhanom od roku 1352 evidentne rozlišovali jednotlivé etniká v rámci „Turkov“, totiž o tom vypovedajú o tom pramene. SKOVAJSA, Miloslav. *Habsbursko-osmanské*

s fungovaním Osmanskej ríše a jej rýchlou expanziou. V čase, keď sa osmanskí Turci začali rozširovať, ako jedni z následníkov maloázijského seldžuckého sultanátu, ich panovník bol iba vezírom alebo vodcom, ktorý velil slobodným bojovníkom. Tí si vedeli ponechať svoj vplyv dovtedy, kým ešte bojovali za získanie Malej Ázie a Balkánu.²⁸

Ešte za Murada I. v 14. storočí sa začal proces trvajúci do 15. storočia, počas ktorého sa vyvinula nová elita zložená z renegátov, zajatcov a znalcov islamského práva. Táto nová elita bola sultánovi absolútne podriadená. Bola tvorená napr. z Albáncov, Bosniakov, Grékov a Srbov, ktorí boli konvertitmi v dospelosti alebo boli odvedení do zajatia ešte za detstva. Od polovice 15. storočia takmer všetky najväčšie posty zastávali oni. Pre predstavu, napríklad medzi rokmi 1453 – 1600 z tridsaťšesť veľkovezírov boli len štyria naisto tureckého pôvodu a o jednom sa to dá len predpokladať. Druhá zmena, ktorá nastala pri zmene elity bolo vytvorenie centralizovanej ríšskej správy. Z emirátu osmanských Turkov sa postupne vytvorila despotickej ríše, ktorá sa riadila pravidlami ortodoxného islamu. Tento proces sa ukončil v druhej polovici 15. storočia opatreniami sultána Mehmeda II. Od tohto obdobia sa vyznačuje osmansko-turecká spoločnosť štruktúrou, na ktorej vrchole je panovník disponujúci despotickej mocou, pod ním elita, ktorá sa podieľala na moci, ale bola veľmi zraniteľná, v strede boli vojaci a úradníci a na spodku tejto štruktúry sa nachádzala niekoľko miliónová masa platiaca dane, zvaná *rája*, ktorá bola rôzneho etnika a náboženstva. Táto štruktúra spoločnosti pretrvala až do 18. storočia.²⁹ Z hľadiska náboženstva moslimovia predstavovali od 14. storočia až do prelomu 15. a 16. storočia menšinu, ktorá vládla nad väčšinovým nemuslimským obyvateľstvom. Začiatkom 16. storočia, po obsadení Blízkeho východu, moslimovia dosiahli miernu väčšinu, počet nemuslimského obyvateľstva ale zostal vždy vysoký (na Balkáne bol ich počet ponechaný a miestami aj zvyšovaný).³⁰

Čo sa týka pomeru Osmanov, Turkov a moslimov vyskytujúcich sa na v Uhorsku okupovaných územiach, v približne stotridsiatich pevnostiach osmanskej obrany bolo umiestnených okolo 20 000 vojakov. Z tohto počtu iba pravidelné jednotky boli tvorené etnickými Turkami. Turkami boli takisto sipáhijovia, príslušníci ťažkej jazdy, ktorí za svoju vojenskú službu dostávali do držby majetky na obsadených územiach. Medzi nimi boli takisto aj Bosniaci, Albánci a ďalší moslimskí Balkánci.³¹ I prví pašovia, ako napríklad Mustafa Sokollu v Budíne, pochádzali z Balkánu a mnoho pozícií, ako i majetkov rozdelili medzi svojimi známymi a príbuznými. Medzi nimi boli napríklad moslimskí Albánci alebo Srbi.³² Samotné turecké obyvateľstvo bolo sústredené takmer výlučne v pevnostiach a opevnených mestách v približne sedemdesiatich sídlach. Z týchto miest tvorili väčšinu alebo väčšiu časť obyvateľstva iba asi v desiatich. Výlučne moslimské obyvateľstvo bolo iba v Ostrihome, Vyšehrade a Novohrade. V Budíne tvorili približne dve tretiny, vo Vacove a Segedíne menej než polovicu obyvateľov. V ostatných mestách reprezentovali Osmanov najmä balkánski

mierové zmluvy 1498 – 1615. Dizertačná práca. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2014, s. 33-34.

²⁸ HEGYI, Klára – ZIMÁNYI, Vera. *Az oszmán birodalom Európában*. Budapest : Corvina, 1986, s. 3-4.

²⁹ HEGYI, K. – ZIMÁNYI, V. *Az oszmán birodalom...*, s. 4-5. Slovo *rája* má pôvodne význam ovca alebo v pl. stádo. V Osmanskej ríši sa pod týmto pojmom označovali aj poddaní. Do 17. storočia sa pod týmto termínom mysleli aj moslimovia, od 17. storočia sa ním označovalo nemuslimské poddané obyvateľstvo. BLASKOVICS, Jozef. *Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva*. Bratislava : Obzor, 1974, s. 319.

³⁰ FODOR, Pál. *Kissebséggek az Oszmán Birodalomban*. In *Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Zost. L. Borhi. Budapest : Aura Kiadó, 2010, s. 53. Dostupná aj anglická verzia FODOR, Pál. *Minorities in the Ottoman Empire*. In *Acta et Studia. XII. At the Gate of Modernism Qajar Iran in the Nineteenth Century*. Zost. É. Jeremiás. Piliscsaba : The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2012, s. 21-30.

³¹ KÓNIA, Peter. *Medzi Viedňou a Istanbulom*. In *Dejiny Uhorska (1000 – 1918)*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, s. 220.

³² FEKETE, Lajos (Ed.). *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Budapest : Akadémia Kiadó, 1975, s. 406.

Slovania, ktorí sa venovali obchodu a vykonávali rôzne úlohy vo vojsku. Podobne ako etnicky neplatí vzorec Osman = Turek, tak ani v oblasti náboženskej príslušnosti nemôžeme vyjadriť, že moslimovia sa vždy rovnali Turkom, keďže medzi nimi boli aj Arabi a Berberi. Na rozdiel od balkánskych krajín, v Uhorsku nedošlo ani k väčším prestupom kresťanov k islamu a boli zriedkavé aj zmiešané manželstvá s moslimami (i keď k nim dokázateľne dochádzalo).³³

V Osmanskej ríši si našli svoje miesto aj samotní Uhri, a niekedy dochádzalo aj k bizarným situáciám, že uhorské územia okupované Osmanskou ríšou boli riadené v podstate Uhrami – Osmanmi uhorského pôvodu. Predpokladá sa, že uhorského pôvodu bol aj prvý budinský paša, Sulejman.³⁴ Zo známejších Osmanov s uhorskými koreňmi hodno spomenúť aj bega Murada, ktorý sa pôvodne nazýval Balázs Somlyai a pochádzal z územia dnešného Rumunska. Neskôr sa stal cisárskym tlmočníkom.³⁵ V rámci Osmanskej ríše je možné nachádzať aj etnické konflikty, ku ktorým dochádzalo medzi osmanskými elitami. Napríklad okolo roku 1660 zápasilo o moc medzi sebou jedno kaukazské a jedno balkánske lobby. Svedčí o tom aj to, že medzi dôverníkmi veľkovezíra a pašu Mehmeda Köprülüho možno nájsť vo väčšine Balkánov. Pri ich výbere pravdepodobne zohľadnil ich pôvod, keďže aj on sám sa narodil na území Albánska.³⁶

Osmanská jurisdikcia, kresťania a otázka tolerancie

Stereotypný obraz ničiaceho Turka a útlaku kresťanov Osmanmi nepočíta s ďalšou okolnosťou, ktorou je to, že je rozdiel, keď hodnotíme expanziu Osmanov na zatiaľ nedobyté územia (prípadne nájazdy Tatárov, ktoré väčšinou jednotlivým výpravám predchádzali) alebo koristnícke výpravy na nezdanené územia a ich vtedajšie skutky v rámci toho, a je rozdiel kedy sa pozrieme na ich prístup ku kresťanom na dobytých územiach, kde kresťania už uznali mocenskú nadvládu islamu. Samotná osmanská okupácia priniesla veľa útrap i obyvateľstvu, to sa nedá spochybníť, ak však vnímame otázku napr. náboženskej tolerancie, tak v tej oblasti nemôžeme hovoriť až o takom útlaku a nevraživosti ako v prípade európskych ranonovovekých štátov. Status kresťana alebo žida sa v Osmanskej ríši nerovnal statusu moslima, avšak pri uznaní vrchnosti mohli celkom nerušene žiť pri plnení svojich povinností.

V tomto smere vydáva svedectvo v prospech Osmanskej ríše i fenomén migrácie na okupované územia a konfesionálneho či politického exilu (vid. prípad Imricha Thökölyho a ďalších). Kým sa Osmanská ríša vyznačovala istou toleranciou ohľadom vierovyznania, s konfesionálnym exilom v Európe boli konfrontovaní ľudia všetkých vierovyznaní v takmer všetkých štátnych útvaroch (napr. prenasledovanie Židov v Španielsku, protestantov v západnej a strednej Európe a katolíkov v Anglicku). O možnostiach náboženského exilu na Osmanmi okupovaných územiach vypovedá i spomenutý Sebastian Fabritius. Ten prežil na okupovanom území aj s rodinou niekoľko rokov a bol spokojný so svojim pôsobiskom. Opisuje aj príjemný dojem z nástupnej audiencie u vacovského agu Hussaia Fetza Czorbasina kvôli jeho priateľskému správaniu. Cenil si i korektný prístup Osmanov voči kresťanským

³³ KÓNYA, P. *Medzi Viedňou...*, s. 220.

³⁴ FEKETE, L. *Budapest története II...*, s. 403.

³⁵ Vytvoril tiež latinsky komentovaný preklad osmanskej kroniky z 15. storočia od Mehmeda Nesrího. ACS, P. *Pro Turcis“ és...*, s. 85.

³⁶ Napriek silnej vláde sultána a neskôr aj vezírov sa v Osmanskej ríši neuplatňovala vôľa jedine panovníka, ale aj tá, ktorej mocenskej frakcie medzi sebou bojovali. Boje týchto mocenských frakcií často vplývali aj na osud samotnej ríše. Tieto boje sa prejavili v celej ríši, teda aj na pohraničí. Aj v prípade pohraničia je možné sledovať boje jednotlivých táborov. Tieto boje mali vplyv aj na Uhorského kráľovstvo a ešte viac na Sedmohradsko. K väčšej reorganizácii elit na územiach obsadených v Uhorsku dochádzalo počas väčších ťažení, kedy došlo k výmene dlhodobo sa tu zdržiavajúcich veliteľov, hodnostárov. Zmeny boli väčšinou elementárne a zo starých predstaviteľov len ledva zostal niekto na svojom mieste. SUDÁR, A. *Hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657 – 1665)*. In *Hadtörténelmi Közlemények*. 2011, roč. 124, č. 3, s. 888-890.

poddaným v prípade riešenia neprávostí. Po návrate do Uhorska ale zažil etapu prenasledovania protestantov.³⁷

Islam nie je definovaný svojimi prívržencami ako nové náboženstvo, ale ako náprava pôvodného Abrahámovho náboženstva a hlásanie spoločného boha židov, kresťanov a moslimov. Moslim odlišuje kresťana a žida od „bezbožníkov“, avšak verí, že židia sú obťažaní Božím hnevom a kresťania zblúdili z cesty. Napriek tomu však za určitých podmienok na území islamu (Dar-al-islam) môžu židia a kresťania pod ochranou islamu.³⁸ Aj preto k neodmysliteľným povinnostiam obyvateľov Osmanmi podmaneného územia patrilo platenie daní, čím získali postavenie poddaných Osmanskej ríše (*zimmí*) a mohli užívať priamu ochranu sultána.³⁹ Zachovanie nemuslimského obyvateľstva prinieslo obrovský hospodársky zisk pre sultánov, totiž dane ktoré platili po stáročia patrili medzi najdôležitejšie príjmy ríše. V roku 1595 samotný sultán Mehmed III. sa vyjadril tak, že „*pre pokladnicu sú najužitočnejší neveriaci*“. Konvertovania inovercov na islam v Osmanskej ríši vo väčšine prípadov neboli motivované násilím, ale skôr mali za sebou kultúrne, náboženské či hospodárske motivácie jednotlivcov.⁴⁰ Oficiálny právny systém Osmanskej ríše bol reprezentovaný hanafijskou právnou školou, ktorá bola najviac rozšírená na Blízkom východe. Hlavným cieľom islamu je, aby sa rozšíril na celom svete. V ponímaní hanafijskej právnej teórie existuje svet islamu (Dar-al-islam) a svet vojny (Dar-al-harb), teda územia, kde sa ešte nevyznáva. Tieto dva svety sa teoreticky nachádzajú neustále vo vojnovom stave.⁴¹ Preto bol rozdiel v prístupe Osmanov k obyvateľom na neobsadených územiach Dar-al-harbu a k spolpatneným obyvateľom Dar-al-islam.⁴²

Pri pohľade na vzťahy Osmanov s minoritami žijúcimi v ich ríši sa zdá, že tieto vzťahy boli najlepšie počas 15. a 16. storočia a dajú sa hodnotiť pozitívne aj v 17. storočí. Čo sa týka obyvateľov dedín, osmanské vedenie vo väčšine prípadov akceptovalo ich náboženskú príslušnosť. Intenzívnejšie snahy o dosiahnutie konvertovania obyvateľstva sa týkajú skôr miest, ktorých pevné udržanie bolo dôležité zo strategického hľadiska. Turkológ Pál Fodor predpokladá, že tí vedci sú najbližšie k realite, ktorí nehovoria ani o tolerancii, ani o intolerancii, ale skôr o vedomej konsolidačnej politike, v rámci ktorej sa snažili začleniť duchovných vodcov jednotlivých cirkví do osmanského štátneho aparátu a dostali tým nenahraditeľnú úlohu pri spravovaní kresťanských poddaných a zabezpečení ich lojality.⁴³

³⁷ KOWALSKÁ, Eva. Sebastian Fabricius – ambivalentnosť situácie uhorského exulanta v 17. storočí. In *Iugi observatione. Jubilejný zborník na počesť Ľubomíra Ďuroviča*. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2008, s. 131, 133-134.

³⁸ NÉMETH, P. *Európa és...*, s. 239-240.

³⁹ Používané aj pomenovanie ako dzimmí. MARKUSKOVÁ, Helena. *Hospodárske a sociálne pomery v gemerskej stolici pod osmanským panstvom v 17. storočí*. Dizertačná práca. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2013, s. 64.

⁴⁰ Je však nutné pripomenúť, že iný bol prístup osmanského vedenia v ďalších storočiach. Tie už ale nepatria k téme tohto príspevku. K zhoršovaniu vzťahov s nemuslimským obyvateľstvom dochádzalo od 18. storočia. To bolo spôsobené aj tým, že vedenie kladlo čoraz väčší dôraz na islamský charakter ríše a taktiež došlo k jej postupnému poturčeniu dôsledkom zanechania systému *devşirme* (daň vo forme odvádzania detí, ktorých nasadili do služieb Osmanskej ríše, napr. ako janičiarov). Medzi Albáncami sa začiatkom 19. storočia zvýšil počet moslimov až na 70% aj dôsledkom nepriateľských postojov lokálnych osmanských orgánov. FODOR, P. *Kissebségek az Oszmán...*, s. 54-56.

⁴¹ V praxi Osmanskej ríše a jej právnej teórii existoval popri dvoch spomínaných svetoch aj svet zmluvy – prísahy nazývaný Dar-al-ahd. SKOVAJSA, M. *Habsbursko-osmanské...*, s. 22. Právny poriadok Osmanskej ríše bol približne do 80% určený náboženskými zákonmi, a preto niektorí autori predpokladajú, že v právnej sfére bol sultánov vplyv minimálny. FODOR, P. *Kissebségek az Oszmán...*, s. 54.

⁴² Druhou otázkou je ale miera zaťaženia obyvateľstva Osmanmi a prípadné zvyšovania povinností. HEGYI, Klára. *A füleki szandzsák*. Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019, s. 144. K téme pozri aj MARKUSKOVÁ, H. *Hospodárske a sociálne...*, s. 64-137.

⁴³ FODOR, P. *Kissebségek az Oszmán...*, s. 58.

Kondomínium a kondominiálne konflikty

Územia dobyté Osmanmi v Uhorsku boli špecifické tým, že pôvodní uhorskí zemepáni si taktiež nárokovali na územia dobyté Osmanmi a kde sa len dalo, tam vyberali dane od obyvateľstva, miešali sa do súdnych záležitostí alebo vydávali nariadenia pre mestá. Na Osmanmi obsadených územiach sa tak vyvinulo územie kondomínia, ktoré podliehalo moci oboch strán. Dlhodobá prítomnosť Osmanov zákonite viedla k nutnosti vzájomného rešpektovania, ako i k istej nutnej spolupráci, napríklad v oblasti jurisdikcie alebo riešenia kondominiálnych sporov. Zbližovaniu dvoch znepriatelených strán napomohol i obchod. O celkom priateľských stykoch hlavného kapitána pevnosti v Nových Zámkoch a generála banských miest, Štefana Pálffyho, s vacovským bašom Mustom vypovedá ich korešpondencia. Vyvinulo sa medzi nimi intenzívne obchodné partnerstvo.⁴⁴

Z obdobia osmanskej okupácie sa zachoval i veľký počet listov od Osmanov adresovaných veliteľom jednotlivých pevností. Vojenské udalosti koncom 16. storočia priniesli zmenu pomerov síl, zmenu správania sa pašov a ostatných osmanských hodnostárov. Dôsledkom vojny Osmani stratili svoju bývalú prevahu a museli sa prispôbiť novej situácii. Pri komunikácii s kresťanskou stranou sa už neodvolávali na obrovskú moc sultána, ale spomínali s úctou aj druhú stranu. Pri tejto novej taktike sa často odvolávali aj na osobné známosti a „priateľstvá“, ktoré získali počas stykov so susedmi.⁴⁵ Keď však bolo potrebné, aj v tomto období vedeli vo svojich listoch kombinovať medové slová s vyhrážkami. Dvojité panstvo na území kondomínia viedlo logicky aj ku každodenným nevojenským konfliktom rôzneho druhu.

Aj v pomerne pokojných časoch bol „svätý mier“ ohrozený privátnymi akciami a spormi jednotlivých šľachticov s osmanskou stranou. Matej Rédei, veliteľ jazdy v Sečanoch, v roku 1659 spôsobil skutočný diplomatický osmansko-uhorský konflikt so svojimi nárokmi na mlyny nachádzajúce sa na okolí Pešti a Budína. Vo svojich nárokoch a vyhrážkach sa odvolával na kráľovskú donáciu a jeho prípad sa dostal až k princovi Hannibalovi Gonzagovi, predsedovi Dvorskej vojenskej rady.⁴⁶ O prípade svedčí aj list z 9. apríla 1659, ktorý písal Ömer („Omer“), beg budinského pašu a vezíra Kenana, Štefanovi I. Kohárymu, hlavnému kapitánovi Fiľakova a Sečian. Píše mu ohľadom veci týkajúcej sa Mateja Rédeia, ktorý poslal list peštianskym agom⁴⁷ ohľadom mlynov okolo Budína a Pešti. Údajne Rédei žiadal, aby mu začali platiť dane za uvedené mlyny, lebo mu kráľ a rímsky cisár budinské a peštianske mlyny daroval. Údajne Rédei odkázal aj to, že ak neprídu za ním mlynári do Sečian alebo ak mu nebudú platiť dane, tak ich dá zajať a odvliečť a dá podpáliť spomenuté mlyny. Ömer v liste žiada Koháryho, aby mu čím skôr dal odpoveď ohľadom tejto veci a verí, že Koháry bude na tej správnej strane. Upozorňuje ho, aby si spomenul, že ako dlho je mier medzi dvomi „cisármi“, a že keď bol medzi nimi podpísaný mier, tak sa dohodli na tom, že budinské a peštianske mlyny nebudú vyrušované z nijakej strany. Ak si Rédei bude nárokovať na to, na čo nemá právo, tak aj Osmani budú žiadať od mesta Sečany dane. Ak uškodí čo i len jednému z mlynov, tak „z ohňa bude ešte väčší oheň, ktorý sa ťažko bude hasiť“ a možno aj Koháry sám v ňom uhorí.⁴⁸

⁴⁴ LENGYELOVÁ, Tünde. *Obraz Turkov – Osmanov a uhorská realita 16. a 17. storočia*. In: *Historie – otázky – problémy*. 2011, roč. 3, č. 1, s. 16.

⁴⁵ FEKETE, L. *Budapest története II...*, s. 405-406.

⁴⁶ SZABÓ, András Péter. *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve 1656 – 1661*. Salgótarján : Nógrád Megyei Levéltár, 2010, s. 389.

⁴⁷ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), fond (ďalej f.) Koháry – Coburg V. (ďalej KC V.), č. 12 078. Aga bol veliteľom napr. u janičiarov, jazdcov, azabov alebo martalovcov. HEGYI, Klára. *A füleki szandzsák...*, s. 289.

⁴⁸ Vtipne píše, že nech Rédei náhodou nedopadne tak, ako ťava, ktorá chcela pre seba rohy a napokon aj svoje uši stratila. ŠA BB, f. KC V., č. 12 078.

Otázka zajatcov, obchod so zajatcami

Rovnako pre laikov, študentov histórie, ako i pre historikov sa obdobie osmanskej okupácie logicky spája aj s odvedením ľudí do zajatia v réžii Osmanov. Samotné spájanie osmanskej okupácie s odvádzaním zajatcov nepredstavuje problém, bola to celkom častá činnosť v tomto období. Zo strany Osmanov malo najväčšie rozmery v prvej polovici 16. storočia, kedy sa stávalo i to, že sa niekedy nedodržali ani vyššie spomenuté náboženské a iné zákony Osmanskej ríše a dochádzalo k odvádzaniu do zajatia veľkého počtu ľudí. Tento fenomén ale súvisel aj s častými vojnami, prekvitajúcim diaľkovým obchodom so zajatcami⁴⁹ a zrejme aj s počiatočnou fázou osmanskej okupácie. Primárne lokálny a pomerne intenzívny obchod so zajatcami zo strany Osmanov prebiehal aj počas 17. storočia. Zbieranie zajatcov nebolo ale typické len pre Osmanov. Uhorskí vojaci si touto činnosťou tiež privyrábali. Zvlášť je dôležité spomenúť, že pri zajímaní ľudí v réžii Uhrov nešlo len výsostne o Osmanov, ale často zajali aj kresťanov a poddaných uhorskej strany. Vzájomné lupenie území a zber zajatcov v prvej polovici 17. storočia predstavoval podľa niektorých historikov (napr. Hegyi Klára) aj špecifický spôsob boja oboch strán v čase mieru. Uvediem tu niekoľko konkrétnych príkladov sťažností adresovaných spomenutému Štefanovi I. Kohárymu. Tieto sťažnosti tiež poukazujú na skutočnosť, že uhorskí vojaci takisto vedeli strpčiť život civilnému obyvateľstvu ako samotní Osmani.

V prípade zajatia Osmanov Uhrami je tiež nutné rozlišovať faktické neprávosti a výčiny kresťanských vojakov a oprávnené zajatie Osmanov na územiach v tom čase patriacich Uhrum. Totižto medzi povinnosťmi kapitánov (*capitaneus*), prípadne hlavných kapitánov, jednotlivých hradov patrilo aj hlásenie nedodržania mieru osmanskej strane v prípade, že došlo k porušeniu mieru Osmanmi. V týchto prípadoch zločiny museli nahlásiť budinskému pašovi a zároveň aj begovi, pod ktorého dotýčny osmanský vojak patrilo. Samozrejme, k týmto povinnostiam uhorských kapitánov patrilo i to, že museli zajať tých Osmanov, ktorí v čase mieru vtrhli do kráľových dŕžav, prípadne tam lupili.⁵⁰ Tieto povinnosti kapitánov vyplývali z jednotlivých mierových zmlúv uzatvorených medzi Osmanmi a Habsburgovcami počas 17. storočia počnúc Žitavským mierom, ktorého piaty a šiesty bod mal za cieľ upravovať osmansko-uhorské vzťahy na území pohraničia.⁵¹ Z tohto dôvodu je nutné podrobne preskúmať aj okolnosti týkajúce sa jednotlivých sťažností Osmanov ohľadom zajatia Osmanov uhorskými vojakmi, totiž v niektorých prípadoch mohlo ísť aj o oprávnené zajatie opierajúce sa o jednotlivé mierové dohody.

Existujú však aj prípady, kde je vina vojakov Habsburskej strany jednoznačná. Medzi také patrí prípad z 26. júla 1654, kedy sa obrátil ostrihomský arcibiskup Juraj Lippay na Štefana I. Koháryho vo veci riešenia prípadu opáta Földváru⁵² Mikuláša Pozsgaiho a Gyuriczu Rácza. Pozsgai nahlásil Lippayovi, že vojaci z Gyarmatu⁵³ sa pohybovali okolo Földváru a tam chytili jedného Srba spolpatneného Osmanom s menom Gyuricza Rác, ktorý bol Pozsgaiovým poddaným. Predali ho Štefanovi Kohárymu ako nespopatneného Srba za

⁴⁹ PÁLFFY, Géza. A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI-XVII. századi török-magyar határ mentén. (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). In *FONS*, 1997, roč. 4, č. 1, s. 8-11.

⁵⁰ ÁGOSTON, G. – OBORNI, T. *A tizenhetedik század...*, s. 133.

⁵¹ Piaty bod priamo hovoril o práve zajať prípadných ľudí plieniacich či rabujúcich na nepriateľských územiach. Po ich zajatí sa mala o tom informovať druhá strana. Ironicky šiesty bod hovoril aj o tom, aby ani z jednej strany ľudia neboli zajatí či odvádzaní do zajatia. Tieto body ale neboli dodržiavané v plnosti. Žitavským mierom sa začala druhá etapa „mierového obdobia“ ktoré ale v praxi vôbec nebolo pokojné. Žitavský mier bol obnovený už v roku 1608. Následne bol aj potvrdený v ďalších mierových zmluvách: napr. vo viedenskej (1615), komárnianskej (1618), d'armotskej (1625) ako aj pri mierových rokovaniach v rokoch 1627 a 1642. ILLIK, Péter. *Török dúlás a dunántúlon – Török kártételek a nyugati-dunántúli hódoltság peremvidéken a 17. század első felében*. Dizertačná práca. Piliscsaba : PPKE BTK, 2009, s. 10-11.; HEGYI, K. *A füleki szandzsák...*, s. 98.

⁵² Dnes Dunaföldvár, Maďarsko.

⁵³ Dnes Balassagyarmat, Maďarsko.

stošesťdesiat zlatých. Rácza pustil Koháry na slobodu za prísľub vyplatenia dvesto toliarov a iných cenností. V liste Lippay prosí Koháryho, aby oslobodil Rácza od bremena z dôvodu, že bol poddaným Pozsgaia platiacim dane, preto ho nemohli vojaci zobrať so sebou a ani predať Kohárymu. Argumentuje aj tým, že ide o cirkevný majetok, ktorého ochraňovanie prislúcha aj Lippayovi.⁵⁴

Podobné prípady neboli ojedinelé. Svedčí o tom aj list Michala Ebeczkyho pre Štefana I. Koháryho zo 16. apríla 1657, v ktorom mu písal vo veci tých „mládencov“, ktorí vylúpili istých chudobných dedinčanov. Koháry už ich omilostil s tým, že budú kompenzovať spôsobené škody. Tí však meškali s platením tvrdiac, že údajne nemajú peniaze, ale majú v úmysle platiť.⁵⁵ V marci 1662 informoval Štefana Koháryho jágerský biskup Tomáš Pálffy ohľadom sťažnosti poddaných z Gondova⁵⁶ voči vojakom zo Sečian a Gyarmatu. Ich sťažnosť sa týkala toho, že vojaci sa na nich už priživovali celé týždne a do poslednej „omrvinky“ ich vyjedali.⁵⁷

V roku 1652 sa sťažoval beg Ömer (Omer) Štefanovi Kohárymu vo veci srbských poddaných, ktorí dostali ešte v roku 1626 ochranný list, kde stálo, že nikto ich nebude vyrušovať. Napriek tomu vojaci, pochádzajúci z uhorskej strany, týchto poddaných unášali do zajatia spolu so svojimi ženami a deťmi. Podobne ich oberali o dobytok alebo o čo len mohli. Keďže išlo o poddaných holdujúcich Osmanom, riadne platiacich dane, preto prosil Koháryho, aby obmedzil vojakov v konaní neprávostí, lebo takáto situácia nemôže viesť k ničomu dobrému.⁵⁸

Zajímanie Osmanov kresťanskou stranou

V roku 1654 Štefan I. Koháry ako hlavný kapitán v Sečanoch písal Adamovi Forgáčovi ohľadom toho, že v tom roku Osmani odvliekli do zajatia z Krupiny, Pukanca, Banskej Štiavnice a Banskej Belej toľko ľudí, že je to aj na „počutie strašné“. Krátko pred písaním listu prišli aj ku Krupine a zajali 17 ľudí.⁵⁹ Tento kurz tiež fungoval na oboch stranách, keďže správy o zajímaní Osmanov uhorskými vojakmi sú pomerne hojné z obdobia kapitánstva Štefana I. Koháryho. Koháry ako hlavný kapitán pevnosti v Sečanoch 25. februára 1651 riešil prípad niekoľkých kráľovských vojakov zo Sečian, ktorí napriek zákazu panovníka a hlavného kapitána banskej oblasti zajali dvoch Osmanov. Vojaci však neboli odsúdení na smrť, iba uvrhnutí do väzenia s argumentom, že ani Osmani netrestajú tých svojich inak.⁶⁰ 29. mája 1650 Gabriel Gechényi zo Sečian informoval Štefana I. Koháryho, že Zomborčania priniesli dvoch Osmanov, ktorí boli „nejakí sluhovia“. Ohľadom ich osudu čakal na Koháryho, ale keďže neprišiel do Sečian, tak sa chystali na druhý deň Osmanov predať.⁶¹ Jednotky Štefana I. Koháryho získali zajatcov aj počas vojenských udalostí v roku 1661. Totiž 4. mája 1661 napísal Kohárymu Pavol Serényi ohľadom toho, že sa dopyčul o tom, že vojaci zo Sečian získali veľkú korisť, mnoho koní a zajatých Osmanov.⁶²

⁵⁴ Juraj Lippay 26. júla 1654 z Nových Zámkov Štefanovi I. Kohárymu. ŠA BB, f. Koháry – Coburg I. (ďalej KC I.), č. 564.

⁵⁵ ŠA BB, f. KC I., č. 264.

⁵⁶ V liste ako „solymos“, bývalá dedina Gondovo, ktorá sa v maďarčine nazýva aj ako Garamsolymos. Dnes súčasť obce Nová Dedina v okrese Levice.

⁵⁷ ŠA BB, f. KC I., č. 568.

⁵⁸ ŠA BB, f. Koháry – Coburg V., č. 12 093.

⁵⁹ MATUNÁK, *Krupinskí hradní kapitáni*. Krupina : Mesto Krupina, 2011, s. 39.

⁶⁰ PÁLFFY, Géza. *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1995, s. 92-93, 165.

⁶¹ ŠA BB, f. KC I., č. 261.

⁶² ŠA BB, f. KC I., č. 430.

Paša Ahmed (*Amhat*), ostrihomský miestodržiteľ, sa v liste v roku 1630 sťažoval Petrovi Kohárymu, že sa dozvedel, že za bega Derviša držia zajatých deväť Srbov, ktorí nemajú nič, čo by od nich vedeli odobrať. Vie, že keby niečo mali, tak by im to adresáti listu odobrali a pustili by ich na slobodu podobne ako tých ľudí, u ktorých niečo našli. Vyčíta Kohárymu, že odobratím vecí od zajatcov došlo k porušeniu sľubov, a že zajatcom odobraté veci neboli vrátené. Upozorňuje, že oni (Osmani) určite nedopustia stratu toľkého majetku a ľudí (patriacich z časti begovi Dervišovi) a ak budú mať možnosť, určite spomenutý majetok získajú naspäť.⁶³

Záver

Z vyššie uvedených príkladov sa dá usúdiť, že obraz Osmanov bol vnímaný počas histórie rôzne a často to súviselo i s aktuálnou politickou a inou situáciou, v ktorej sa jednotliví autori nachádzali. Subjektívnym pohľadom môže byť i pozitívna a rovnako i negatívna skúsenosť autorov jednotlivých úvah či spomínaní. Je evidentné i to, že Osmani už len z logických a strategických dôvodov neničili už obsadené územia a väčšinou sa snažili vychádzať s inovercami tak, aby z toho mohli ťažiť. Z predložených archívnych prameňov vyšlo najavo i to, že Osmani neboli jediní, ktorí lupili, brali zajatcov a spôsobovali škody počas tohto obdobia. V prameňoch sa vyskytuje aj značné množstvo sťažností vysokých cirkevných predstaviteľov, šľachty, ako i osmanských hodnostárov, písaných veliteľom jednotlivých hradov ohľadom škôd napáchaných habsburskými vojakmi, posádkou pohraničných pevností. Možno to, že si ľudia dodnes pamätajú o Osmanoch len to zlé súvisí i s našou zaujatosťou ohľadom „vlastnej“ histórie, strachom z neznáameho a prežívaním uvedených stereotypov a mýtov v spoločnosti. Načrtnutá téma si zasluhuje oveľa väčšiu pozornosť a podrobný výskum, ktorý môže priniesť ďalšie údaje k stále málo známemu obdobiu osmanskej okupácie. Z hľadiska terminológie by si zaslúžil diskusiu aj pojem „osmanská okupácia“, ktorý síce sám používam v tomto texte, ale som si vedomý, že je vlastne tiež termínom, ktorý má korene v ponímaní uhorskej/kresťanskej strany. Na tento problém upozorňuje aj turkológ z Maďarska, Sudár Balázs. Totiž za obdobie osmanskej prítomnosti v Uhorsku sa tu objavili generácie osmanského civilného obyvateľstva (aj moslimov), ktorí sa už tu narodili a vnímali stabilne obsadené územia Uhorska ako územie Osmanskej ríše. Podobne sa objavujú zmienky na uhorskej strane o stabilne obsadených mestách Osmanmi, ktoré sa spomínajú ako „Turecko“ (Osmanská ríša).

Napokon som presvedčený, že väčšia prezentácia a popularizácia výsledkov výskumov historickej vedy a turkológie môže dopomôcť k zmene uvažovania ľudí o histórii.⁶⁴ Dôležité je pritom odbúravanie mýtov a stereotypov vedeckými faktami, ako i čím väčšia absencia rôznych ideologických interpretácií histórie (napr. nacionalistických pohľadov).

ZOZNAM PRAMEŇOV A EDÍCIÍ PRAMEŇOV

Štátny archív v Banskej Bystrici, fond: Koháry-Coburg I., Koháry-Coburg V.

FABRITIUS, Sebastian. Spina pungens, Stachlichter Dorn, mit welchem, Als Erstlich in seinem Vaterland, der Stadt Kuttendorf, im Königreich Böhmen, in Jungen Jahren, Zum Andern, im Königreich Ungarn, in die 25. Jahre, in Mannlichen Jahren, Zum Dritten, anjetzo in der Fremde und Exilio, vom Jahr Christi 1672 bis auf den

⁶³ ŠA BB, f. KC V., č. 12 077.

⁶⁴ Mohlo by sa to prejavíť i v tom, aby prestalo byť „prirodzené“ vidieť vlastných predkov (či už etnických, náboženských etc.) len v tom pozitívnom svetle.

heutigen Tag, in alten Jahren, hatt gestochen, aber durch Gottes Hülff erhalten, und nicht ganz erstochen. Coburg 1680. [cit. 2019-9-3]. Dostupné na internete: <https://books.google.sk/books?id=69ZYAAAACAAJ&dq=spina+pungens&hl=hu&source=gbs_navlinks_s>.

Tinódi Sebestyén : Krónika. Zost. I. Sugár, F. Szakály. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, 643 s.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

ÁCS, Pál. „Pro Turcis“ és „contra Turcos“. Kuriozitas, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541 – 1594) török történetében. In *„Ez világ mint egy kert...“*. Zost. O. Bubryák. Budapest : Gondolat Kiadó, 2010, s. 79-94.

ÁGOSTON, Gábor – OBORNI, Teréz. *A tizenhetedik század története.* Budapest : Pannonica Kiadó 2000. 268 s.

BLASKOVICS, Jozef. *Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva.* Bratislava : Obzor, 1974. 364 s.

FEKETE, Lajos et al. *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Budapest : Akadémia Kiadó, 1975. 468 s.

FODOR, Pál. Kissebségek az Oszmán Birodalomban. In *Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára.* Zost. L. Borhi. Budapest : Aura Kiadó, 2010, s. 53-59.

FODOR, Pál. Minorities in the Ottoman Empire. In *Acta et Studia. XII. At the Gate of Modernism Qajar Iran in the Nineteenth Century.* Zost. É. Jeremiás. Piliscsaba : The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2012, s. 21-30.

FUNDÁRKOVÁ, Anna. *Barokový aristokrat.* Bratislava : VEDA, 2018. 236 s.

HEGYI, Klára. *A füleki szandzsák.* Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 315 s.

HEGYI, Klára – ZIMÁNYI, Vera. *Az oszmán birodalom Európában.* Budapest : Corvina, 1986. 65 s.

ILLIK, Péter. *Török dúlás a dunántúlon – Török kártételek a nyugati-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében.* Dizertačná práca. Piliscsaba: PPKE BTK, 2009.

KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVA, Eva. *My a tí druhí v modernej spoločnosti.* Bratislava : Veda, 2009. 722 s.

KÓNYA, Peter. *Dejiny Uhorska (1000 – 1918).* Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. 787 s.

KOWALSKÁ, Eva. Sebastian Fabricius – ambivalentnosť situácie uhorského exulanta v 17. storočí. In *Iugi observatione. Jubilejný zborník na počesť Ľubomíra Ďuroviča.* Zost. S. Ondrejovič. Bratislava : VEDA, 2008, s. 130-136.

KREKOVIČ, Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKVIČOVÁ, Eva. *Mýty naše slovenské.* Bratislava : Premedia, 2013. 248 s.

LENGYELOVÁ, Tünde. *Obraz Turkov – Osmanov a uhorská realita 16. a 17. storočia.* In : *Historie – otázky – problémy.* 2011, roč. 3, č. 1, s. 11-17.

MALINIAK, Pavol – NAGY, Imrich. *Turek na obzore. Z prameňov k uhorsko-osmanským vzťahom.* Kraków : Spolek Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013. 246 s.

MARKUSKOVÁ, Helena. *Hospodárske a sociálne pomery v gemerskej stolici pod osmanským panstvom v 17. Storočí.* Dizertačná práca. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2013. 201 s.

- MARUŠIAK, Juraj – HALASZ, Ivan – GNIAZDOWSKI, Mateusz. *(Dez)integrčná sila stredoeurópskeho nacionalizmu. Prípady štátov vyšehradskej skupiny*. Bratislava : UK v Bratislave, 2015. 219 s.
- MATUNÁK, Michal. *Krupínski hradní kapitáni*. Krupina : Mesto Krupina, 2011. 95 s.
- NÉMETH, Pál. A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon. In *Mikes International. Magyar szellemi fórum*, 2004, roč. 4, č. 3, s. 29-34.
- NÉMETH, Pál. Európa és az iszlám. In *Szakmai füzetek*, 1996, Külkereskedelmi Főiskola fennállásának 25. évfordulójára; jubileumi különszám, s. 235–242.
- OTČENÁŠOVÁ, Slávka. Ako Svätopluk svoju zem za bieleho koňa predal... Vzájomné obrazy Slovákov a Maďarov v slovenských a maďarských dejepisných učebniciach vydaných v rokoch 1918 až 1989. In *Forum Historiae*. ISSN 1337-6861, 2012, roč. 6, č. 2, s. 117-122.
- PÁLFFY, Géza. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest : História – MTA Történettudományi Intézet, 2010. 564 s.
- PÁLFFY, Géza. A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI-XVII. századi török-magyar határ mentén. (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). In *FONS*. ISSN 1217-8020, 1997, roč. 4, č. 1, s. 5-78.
- PÁLFFY, Géza. A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. In *Történelmi Szemle*, 1996, roč. 38, č. 2–3, s. 163–217.
- PÁLFFY, Géza. *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1995. 325 s.
- PÁLFFY, Géza. *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. Boulder : Columbia University Press, 2009. 410 s.
- PÁLFFY, Géza. *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* (akadémiai doktori értekezés). Budapest : MTA, 2008. 448 s.
- SKOVAJSA, Miloslav. *Habsbursko-osmanské mierové zmluvy 1498-1615*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2014. 300 s.
- SUDÁR, A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657 – 1665). In *Hadtörténelmi Közlemények*. ISSN 0017–6540, 2011, roč. 124, č. 3, s. 888-910.
- SZABÓ, András Péter. *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve 1656 – 1661*. Salgótarján : Nógrád Megyei Levéltár, 2010. 447 s.
- ZELEŇÁK, Eugen. Naratívistický pohľad na históriu. In *Forum historiae*, 2007, č. 1, s. 63-72.

MOŽNOSTI VYUŽITIA PROSOPOGRAFICKEJ METÓDY V PRÁCI URBÁNEHO HISTORIKA (OSOBNÝ POHĽAD)¹

Milan Georgievski

Historický ústav, Slovenská akadémia vied, Bratislava

Abstrakt: *Prosopografia, ako systematický výskum spoločných charakteristík jasne ohraničenej sociálnej skupiny za využitia štatistických a biografických metód, dokáže veľmi presvedčivo analyzovať údaje napr. o pôvode, majetkovom či rodinnom pozadí a kariérom vývoji jednotlivcov a ponúknuť tak ich kolektívnu biografiu. Tá je dôležitá pre pochopenie formovania a fungovania sociálnych skupín, ako napr. univerzitných študentov, členov panovníckeho dvora či parlamentu, alebo príslušníkov rozličných typov elit. Príspevok predstaví možnosti a limity prosopografického výskumu v domácom prostredí na špecifickom príklade banského mesta v 16. storočí (Banská Bystrica), pričom ukáže výhody i nedostatky vybraných typov archívnych prameňov pri aplikácii tejto vedeckej metódy. Zameria sa predovšetkým na otázky týkajúce sa výskumu mestských elit – kto medzi nich patrilo, akými formami naplňovali svoj mocenský, ekonomický a stavovský potenciál, ako si vytvárali vzájomné väzby a ako túto sociálnu skupinu možno vôbec definovať. Metóda prosopografie dokáže ponúknuť vhodné nástroje na ich zodpovedanie, príspevok tak chce ukázať, ako ich správne uplatniť.*

Kľúčové slová: *prosopografia, urbánne dejiny, Banská Bystrica, raný novovek, mestské elity*

Abstract: *Prosopography, systematic study of common characteristics of a clearly delimited social group using statistical and biographical methods, can very convincingly analyze data (e.g. origin, property, family background, career development of individuals) to offer a collective biography. This is important to understand formation and functioning of social groups, e.g. university students, members of the sovereign's court, parliament or different types of elites. The paper will present the possibilities and limits of prosopographical research in the home environment on a specific example of a mining town in the 16th century (Banská Bystrica), showing advantages and disadvantages of selected types of archival sources. It will focus primarily on issues related to research on urban elites - who belonged to them, how they networked and fulfilled their potential, and how this social group could be defined. The prosopography method can offer the appropriate tools to respond properly, as this paper wants to point out.*

Keywords: *prosopography, urban history, Banská Bystrica, early modern period, urban elites*

Vo svojej pripravovanej dizertačnej práci sa venujem problematike ranonovovekých mestských elit, ich definovaniu, zachyteniu premien ich sociálneho potenciálu a tvorbe sociálnych väzieb, v neposlednom rade však i novým možnostiam ich výskumu. Hlavnou metódou, ktorú pritom využívam, je prosopografia.² V tomto príspevku chcem preto načrtnúť

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci projektu APVV-15-0349 Individuum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese a projektu VEGA 2/0101/17 Spoločnosť raného novoveku - identity, konflikty, interakcie, riešených na Historickom ústave SAV v Bratislave.

² Ústrednou prácou zaoberajúcou sa prosopografickou metódou i jej mnohorakým využitím v rôznych prípadových štúdiách je KEATS-ROHAN, Katharine S. B. *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*. Oxford : Unit for Prosopographical Research, 2007, 635 s. Základnú, hoci staršiu štúdiu k tejto metóde, publikoval STONE, Lawrence. *Prosopography*. In *Daedalus*, 1971, roč. 100, č. 1, s. 46-79. Stone v nej podáva dôkladný rozbor rôznych aspektov i rizík spojených s touto metódou. Pre ukážku rôznorodosti využitia prosopografickej metódy v stredovekom období je smerodajný zborník príspevkov k metodológii a bádaniu

jej charakter a predpoklady k (úspešnému) riešeniu otázok spojených s bádáním o sociálnych skupinách, zvlášť tých historických. Pre lepšiu ilustráciu možností a limitov použitia prosopografickej metódy v domácom prostredí uvediem svoje doterajšie skúsenosti a výsledky jej aplikácie na príklade mnou skúmaného banského mesta, ktorým je Banská Bystrica v priebehu 16. storočia.³

Termín *prosopografia* (angl. *prosopography*, nem. *Prosopographie*) je podľa všetkého latinský neologizmus s gréckym koreňom slova *prósōpon-* (čiže tvár, maska, rola, predovšetkým však osoba), ako uvádza Meriam-Webster Dictionary,⁴ ktorý rovno spomína i prvé známe použitie tohto termínu – v roku 1896. V skutočnosti je však o čosi starší, Theodor Mommsen ho použil už dvadsaťdva rokov predtým, dokonca sú aj informácie týkajúce sa 18. storočia, hoci k definovaniu pojmu vtedy ešte neprišlo. Začiatky prosopografie, i jej známejšie úspechy z novšej doby, sa spájajú s bádáním o dejinách antického Ríma, zvlášť štúdia jeho politicky a vojensky činných osobností, ich kariér a vzájomných vzťahov.⁵

Medzitým sa prosopografia ako metóda rozvinula a začala sa používať pri štúdiu osôb – čo v podstate znamená i voľný preklad názvu – v iných historických obdobiach, geografických či geopolitických útvaroch a skúmaných spoločenských vrstvách. Tak prebehli rozsiahle (v podobnom duchu ako pri antickej Rímskej ríši) výskumy pre staroveké Grécko a helenistické štáty,⁶ ale aj pre osoby uvedené v *Domesday Book* stredovekého Anglicka⁷ či predstaviteľov byzantských elít⁸ a ďalšie pramene či súbory prameňov, z ktorých bolo možné sledovať charakter, vzájomnú previazanosť a prípadnú súdržnosť skúmaných spoločenských skupín. Významne sa prosopografická metóda uplatnila pri výskume študentov stredovekých univerzít,⁹ členov panovníckych dvorov¹⁰ alebo členov parlamentu.¹¹ Pri takejto očividnej

o jednotlivých zložkách vtedajších elít BULST, Neithard – GENET, Jean-Philippe. *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography*. Kalamazoo : Medieval Institute Publications, 1986, 422 s.

³ V slovenskej historiografii sa doteraz deklarované prosopografické publikácie uvádzajú iba v rámci výskumu cirkevných spoločenstiev v stredoveku a ranom novoveku: HLAVÁČKOVÁ, Miriam. K prosopografickému výskumu členov bratislavskej kapituly (1387 – 1490). In *Historické štúdie*, 2013, roč. 47, s. 29-35; KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Úvod do prosopografie kláštorov klarisiek v Uhorsku v ranom novoveku. In *Historické štúdie*, roč. 47, s. 37-45. Archontologicko-genealogický prístup, teda iba jednu z častí výskumu prosopografického, však využívajú – pre ranonovoveké mestské prostredie, napr. Frederik Federmayer, Michal Duchoň a Peter Brindza.

⁴ Dostupné na internete: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/prosopography> [cit. 2019-08-26].

⁵ Viac o tom v ECK, Werner. *Prosopography*. In *The Oxford Handbook of Roman Studies*. Zost. A. Barchiesi, W. Scheidel. Oxford : Oxford University Press, 2010, s. 147-159. Tam i súvisiaca literatúra k starorímskemu obdobiu a zhrnutie prvotných prác a prosopografických edícií prameňov z konca 19. storočia. Prehľad a úvahy nad bádáním pozri aj vo CAMERON, Averil et al. *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*. New York : Oxford University Press, 2003. 192 s.

⁶ Napr. PASCHIDIS, P. *Between City and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period, 322 – 190 BC*. Athens : Research Center for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation – Paris : De Broccard, 2008. 611 s.; GRAINGER, John D. *A Seleukid prosopography and gazetteer*. Leiden : Brill, 1997. 818 s.

⁷ KEATS-ROHAN, Katharine S. B. *Domesday People. A prosopography of persons occurring in English documents, 1066 – 1166 (Vol. I)*. Woodbridge – Suffolk : Boydell Press, 1999.; KEATS-ROHAN, Katharine S. B. *Domesday descendants. A prosopography of persons occurring in English documents, 1066 – 1166 (Vol. II)*. Woodbridge : Boydell Press, 2002.

⁸ POLEMIS, Demetrios. *The Doukai. A contribution to Byzantine prosopography*. London : The Athlone Press, 1968. xv + 228 s.

⁹ Tu odkážem výberovo na dve práce z českého prostredia, ktoré uvádzajú i zahraničnú, predovšetkým nemeckú literatúru: NODL, Martin. *Dějepisectví mezi vědou a politikou. Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 173-201.; naoko polemická štúdia STOČES, Jiří. *Prosopografie – od nadšení ke skepsi a zpět*. In *Český časopis historický*, 2012, roč. 110, č. 3-4, s. 765-775

nesúrodosti výskumných tém je namieste uviesť, čo vlastne prosopografia znamená, obnáša, ponúka, a samozrejme, v súčinnosti s názvom môjho príspevku – ako sa dá uplatniť pri výskume urbánnych dejín,¹² čo sa pokúsím predstaviť na vlastnom dizertačnom výskume.

Prosopografiu možno charakterizovať ako systematický výskum jasne ohraničenej sociálnej skupiny na základe vopred stanovených kritérií. Sledovaním spoločných atribútov zdieľaných medzi jednotlivcami je možné definovať a popísať vnútorné štruktúry, spoločné záujmy, vzájomné prepojenia. Prosopografia je súčinom štatistickej a biografickej metódy, ale má k nej čo povedať i archontológia, genealógia a analýza sociálnych sietí. Vďaka tomu je možné vytvoriť štatistickú databázu zloženú z biogramov,¹³ ktorých následnou analýzou vzniká kolektívna biografica. Pokiaľ sú dáta zozbierané svedomite, no najmä v dostatočnom množstve, vznikne tak reprezentatívna vzorka, ktorú možno podrobiť výpočtom vedúcim k zisteniu rôznych priemerov, mediánov a podobne. Nie vždy je to však možné – relevantné pramene nemusia byť v štandardizovanej forme, úplné, postačujúco výpovedné. Napriek tomu považujem za dôležité pracovať s tým materiálom, ktorý bádateľ k dispozícii má, pokiaľ vie čo a ako má hľadať a spracovávané dáta dokáže následne (a náležite) interpretovať. Vďaka využitiu informačných technológií je možné zozbierať a analyzovať veľké kvantá údajov, dospejúc tak k stovkám, tisícim či dokonca desaťtisícim rôznych biogramov. Taký výskum však trvá roky, ak nie desaťročia a vyžaduje spoluprácu značného počtu odborníkov.¹⁴ V silách jedného bádateľa je však spracovanie určitého časového úseku na relatívne malej výskumnej vzorke, v takom prípade však nemusí byť súčasťou výstupov priamo štatistická databáza.¹⁵

Kritériá, ktoré si bádateľ stanoví, a atribúty, ktoré skúma, sú podmienenými parametrami jeho výskumu. Jasná ohraničenosť, hypotetická spojitosť v štruktúrach a definovaný časopriestor skúmanej sociálnej skupiny vytvárajú základný predpoklad pre úspešné stanovenie prosopografickej vzorky. Medzi hľadané atribúty tak budú patriť (výberovo): biografické parametre – teda dátum narodenia, úmrtia, uzavretia manželstva a i., miesto pôvodu, rodinné zázemie (teda rodičia, súrodenci, manželia, deti atď.), majetkové pomery, zamestnanie, zastávané úrady a funkcie, kariérny vývoj, príbuzenské a kolegiálne vzťahy, dosiahnuté vzdelanie, konfesia, národnosť, používané jazyky a podobne. Uvedenými atribútmi vychádzam z potreby vlastného prosopografického výskumu v ranonovovekom urbánnom prostredí jedného z uhorských banských miest, ktorému sa budem venovať v nasledujúcich pasážach svojho príspevku. Samozrejme, každý z atribútov by mal byť v rámci biogramu daného človeka riadne odcitovaný, hoci čo i len vo vopred ujasnených

(česky) resp. s. 776-788 (nemecky). Stočes podáva i zasvätený a kritický prehľad rizík spojených s prosopografickým výskumom.

¹⁰ K stredovekému burgundskému dvoru zhrnul, zvlášť publikácie od Wenera Paraviciniho, NODL, M. *Dějepisectví mezi vědou a politikou...*, s. 185. Pozn. č. 35.

¹¹ Ako príklad uvediem tri zväzky diela dvojice NAMIER, Lewis Bernstein – BROOKE, John. *The House of Commons, 1754 – 1790*. London : Oxford University Press, 1964.

¹² Inšpiratívnym vzorom môže byť práve CSENDES, Peter – SEIDL, Johannes – HEILINGSETZER, Georg. *Stadt und Prosopographie. Zur quellenmässigen Erforschung von Personen und sozialen Gruppen in der Stadt des Spätmittelalters und in der frühen Neuzeit der Städte und Märkte Österreichs*. Wien : Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 2002. 117 s.

¹³ Pod biogramom možno rozumieť biografickú poznámku resp. heslo s údajmi o živote danej osobnosti a súborom hlavných čít a znakov jej pôsobenia. V prílohe k tomuto príspevku uvádzam jeho podobu, ktorú som vytvoril pre potreby môjho dizertačného výskumu.

¹⁴ Príznačným pre výskum mestských elit je v takomto prípade výskum bádateľského tímu pod vedením Wolfganga Reinharda v prípade ranonovovekého Augsburgu, kde možno vidieť súbor takmer desiatich tisícok biogramových výstupov: REINHARD, Wolfgang. *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500 – 1620*. Berlin : De Gruyter Akademie Forschung, 1996. 1227 s.

¹⁵ Ako ukazuje napr. BURKE, Peter. *Venice and Amsterdam. A study of seventeenth-century élites*. London : Temple Smith, 1974. 158 s.

a čitateľovi predstavených skratkách, keďže forma biogramu nie je nijak zvlášť vhodná pre štandardné citovanie poznámkami pod čiarou. Súčasťou tohto príspevku je preto i ukážkový biogram v prílohe, ktorý slúži pre ilustráciu toho, ktoré informácie sa dajú pri výskume získať.

Možnosti a limity využitia prosopografie na príklade mesta Banská Bystrica

Banská Bystrica je špecifickým prípadom banského mesta, v ktorého intraviláne sa žiadne bane či banské zariadenia nenachádzali. Napriek tomu tie, ktoré vznikli v extraviláne, nepatrili už od prelomu 15. a 16. storočia banskobystrickým mešťanom, ale v prevažnej väčšine (proto)kapitalistickej ťažobnej spoločnosti vo vlastníctve obchodníckych rodín Thurzovcov a Fuggerovcov. Majetková situácia mešťanov súvisiaca s vlastníctvom baní sa veľmi nezmenila ani po roku 1546, kedy fuggerovský nájom skončil a ťažobná spoločnosť – mediarsky veľkopodnik – prešiel do erárnych rúk Dolnorakúskej komory. Predovšetkým z tohto dôvodu značná časť banskobystrických mešťanov preorientovala svoj záujem na iné formy zisku – remeselnú výrobu a kupecký obchod a môžeme celkom oprávnené predpokladať, že počet *waldbürgerov* (mešťanov, ktorých zamestnanie súviselo s využívaním prírodných zdrojov mestského extravilánu, zväčša banských ťažiarov) výrazne klesol.¹⁶ Pozornosť bádateľa, zameriavajúceho sa na výskum meštianskeho spoločenstva, sa začne preto celkom prirodzene bližšie venovať vývoju v jeho jadre, teda okruhu tých osôb, ktoré sústreďovali svoj potenciál na ovládnutie iných možností zisku, než bolo ich predošlé banské podnikanie. V tomto prípade to bol v prvom rade obchod s potravinami, zvlášť s vínom, čo bolo mimoriadne výnosným obchodným artiklom v prostredí s čoraz početnejšou koncentráciou banských robotníkov a zamestnancov thurzovsko-fuggerovskej (od roku 1526 iba fuggerovskej) ťažobnej spoločnosti.

Dlhodobé nezhody medzi mestom a podnikom o dodávaní tovaru a potravinových zásob viedli k rozdeleniu sfér ekonomického vplyvu, pričom vďaka kráľovskému privilégium získalo mesto výhradné právo na dovoz, výrobu i predaj alkoholických nápojov.¹⁷ To bolo i priestorovo podmienené, kedy každý dom v meste mal právo varenia piva a iba vlastníci tých domov, ktoré stáli výhradne na hlavnom námestí, mohli predávať na území mesta víno. V súčinnosti s iným kráľovským privilégiom, ktoré podmieňovalo vlastníctvo cirkulárneho (námestného) domu nemeckým pôvodom jeho majiteľa,¹⁸ sa v Banskej Bystrici najneskôr v prvej štvrtine 16. storočia celkom jednoznačne vyhranila sociálna skupina tzv. *ringbürgerov* (nem. *Ring* – námestie). Analýza personálneho zastúpenia vnútorných mestských rád ukázala, že vlastníctvo cirkulárneho domu bolo buď sprievodným znakom alebo priamo podmienkou pasívneho volebného práva ich majiteľov v prípade vstupu do výkonného orgánu mestskej samosprávy, a tým i možnosti získania richtárskej funkcie. Ak teda hľadáme skupinu osôb, ktorú možno jasne označiť za mestskú elitu v Banskej Bystrici, takáto očividná kumulácia ekonomického a politického potenciálu nasvedčuje, že hľadanou sociálnou skupinou sú tu práve (nie však bezo zvyšku) *ringbürgeri*. Ide o dostatočne ohraničenú skupinu osôb, pre ktorých výskum je mimoriadne vhodnou metódou prosopografia.

¹⁶ K pojmu *waldbürger* pozri SKLADANÝ, Marián. *K počiatkom Banskej Bystrice*. In *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. Zost. J. Lukačka, M. Štefánik. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 157-168.

¹⁷ MATULAY, Ctibor. *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536, I*. Bratislava : Archívna správa SSR 1980, s. 191, č. 585. K tomu predchádzajúcim zápasom o privilégia pozri GRAUS, Igor. *Banská Bystrica v 16. storočí. Štúdie z dejín mesta*. Banská Bystrica : Enterprise, 2015, s. 12-25.

¹⁸ Štátny archív v Banskej Bystrici – pracovisko Banská Bystrica (ŠA BB – BB), fond Mesto Banská Bystrica (MBB) 1255-1922, č. j. V-28, p. 29.

Po absolvovaní prvého kroku prosopografického výskumu, teda (predbežného) definovania žiadaneho sociálneho kolektívu, je potrebné určiť, kto konkrétne doň patril. Vďaka vedomiu o podieľaní sa ringbürgerov na politickej správe mesta – a teda členstva v mestskej rade – je logické siahnuť najprv po tzv. radničných (praetoriálnych) protokoloch či protokoloch mestských rád, ktoré okrem bežných zápisov o ich zasadnutiach a vykonávanej agende (sporné a nesporné súdnictvo, udeľovanie meštianskeho práva, dôveryhodné svedectvá, vyhlasovanie štatútov a pod.) obsahujú i špecifické menoslovy každoročne zvolených richtárov a obnovených vnútorných mestských rád (ďalej už len ako mestská rada).

Príznačné (očividne monopolistické) postavenie ringbürgerov na miestnom trhu s vínom je tiež personálne zachytené v písomných prameňoch. V hlavných účtovných knihách mesta – knihách príjmov a výdajov – je *ungelt* (daň z dovezeného resp. predaného vína) najpodrobnejšie vedenou položkou banskobystrických mestských príjmov. Je možné sledovať jeho vývoj dokonca z týždňa na týždeň, v protiklade k ostatným položkám, ktoré boli zapisované s mesačnou frekvenciou či celkovo za kalendárny rok. Ku každému týždňu, v ktorom bol odvedený *ungelt* do mestskej pokladnice, sa nachádzajú mená zainteresovaných. Nemienim sa v tomto texte venovať bližšie spôsobom platby, objemu dotknutého vína, ani zaplateným sumám, dôležité je zatiaľ najmä poznanie, že práve takáto podrobná účtovná dokumentácia dokáže vytvoriť obraz o osobách a (vďaka znalosti ich mien) o príslušnosti tejto skupiny banskobystrických mešťanov k jasne vymedzenému kolektívu mestských elit – ringbürgerstvu.

Po prvotnom, hrubom vytvorení menného zoznamu prosopograficky skúmaných osôb je potrebné zaniest' doteraz získané údaje i do indexu osôb (biogramov), teda napr. roky pôsobenia v mestskej administratíve, tam zastávané funkcie a prípadný podiel na obchode s vínom. Keďže však nie každý majiteľ cirkulárneho domu využíval svoje privilégium, a teda sa ani nemohol objaviť medzi platcami *ungeltu*, resp. nebol zvoleným zástupcom v mestskej rade, je dôležité zdroje hľadaných informácií rozšíriť. Dva druhy prameňov sú na to mimoriadne vhodné – daňové súpisy (registre) a kúpno-predajné či majetkové zmluvy, týkajúce sa prirodzene domov na námestí. Oboje dokážu topograficky umiestniť jednotlivé osoby vďaka susedstvám do priestoru, potvrdiť vlastníctvo domu a – s určitou mierou opatrnosti – naznačiť solventnosť jednotlivých mešťanov. Majetkové zmluvy však kvôli svojmu personálne obmedzenému záberu slúžia voči daňovým registrom skôr doplnkovo, ich prípadné nevyužitie však neodporúčam.

Charakter jednotlivých daňových súpisov sa pochopiteľne rôzni, keďže vznikali pre potreby výberu celkom rozdielnych typov daní (celokrajinská vojenská, stoličná, mestská a pod.). Počet zachytených osôb sa preto i v krátkom časovom odstupe medzi vznikom týchto dokumentov výrazne líši. Niektoré z registrov uvádzajú len majiteľov domov (plných držiteľov meštianskeho práva), iné okrem nich aj podnájomníkov či dokonca služobníctvo. Takisto v prípade ringbürgerov je ich počet pomerne premenlivý, ak vezmeme do úvahy aspekt vlastníctva cirkulárneho domu, keďže číslo v dostupných prameňoch osciluje tesne nad hranicou tridsiatky a len zriedkavo sa zhoduje. Niektorí z majiteľov zas boli z rôznych dôvodov od platenia daní oslobodení, a tak ich domy – a teda ani mená – často v záznamoch nefigurujú. Preto je dôležité spracovávať údaje z daňových registrov v súčinnosti s majetkovými zmluvami, ktoré obsahujú mená predávajúceho, kupujúceho i mená najbližších susedov.

Vďaka horeuvedeným písomnostiam by mal byť okruh skúmanej meštianskej vrstvy pomerne úplný (či aspoň uspokojivo postačujúci). Poznáme príslušníkov politickej elity mesta i tej ekonomickej; väčšinou ide o mužov, určité percento však predstavujú i ženy – bezo zvyšku vdovy. Pokiaľ však chceme vytvoriť skutočne využiteľný biogram, je potrebné ísť ďalej – získať informácie o ich zamestnaní, pôvode, vzdelaní, dátume úmrtia, rodinnom živote a príbuzenských väzbách, kolegiálnych vzťahoch, obchodných partnerstvách, rozsahu

(ďalšieho) nehnuteľného aj hnuťelného majetku. Tu prichádzajú do úvahy celkom samozrejme testamety, ktoré na mnohé súvisiace otázky celkom relevantne dokážu odpovedať. Sú v nich spravidla zachytení rodinní príslušníci, ostatný majetok, veritelia i dlžníci, niekedy i náznyky pôvodu a zamestnania (napr. v prípade žiadosti niektorému z cechov o zaopatrenie pozostalých), v prípade inventára súkromnej knižnice i náznyk potenciálneho vzdelania. Hoci testamety boli pomerne formalizovanými dokumentami s viac či menej jednotnou štruktúrou, ich obsah bol veľmi rozdielny v závislosti od individuálneho testátora. Tiež v nich z rôznych dôvodov nemuselo byť spomenuté všetko, čo by sa k naplneniu biogramu žiadalo, a preto je nutné siahnuť po ďalších prameňoch – univerzitných matrikách imatrikulovaných študentov, zápisoch dedičských konaní, udeleniach meštianskeho práva, v mladšom období i cirkevných matrikách (narodených, sobášených a zomretých), a podobne. Vo výnimočných prípadoch sa vyskytnú i súkromné záznamy, tzv. ego-dokumenty, ako napr. osobné účtovné zápisy, korešpondencia či – mimoriadne ojedinele – denníky.

V prípade ranonovovekej Banskej Bystrice 16. storočia je pramenná situácia komplikovaná takmer úplným vyhorením stredovekého mestského archívu v roku 1500, takže nie je možné dostatočne vhodne nadviazať získané údaje na predchádzajúce obdobie. Nešťastný požiar však podnietil k bezpečnejšiemu uchovávaní písomnej agendy, takže uvádzané radničné protokoly sa zachovali už pre rok 1507,¹⁹ hlavné účtovné knihy bez niekoľkých výnimiek kontinuálne už od roku 1520²⁰ a viaceré zo starších prameňov sú zachytené v odpisoch v pamätnej knihe mesta z roku 1542.²¹ Tá tiež plní funkciu systematickejšieho súboru meštianskych testametov, keďže (podľa všetkého) sa špecializovaná kniha testametov nezachovala, hoci sa viedla, a nepriamo jej existenciu možno doložiť už pre druhú dekádu 16. storočia. Počet známych testametov sa preto pohybuje v ráde nižších desiatok, často o ich obsahu vieme iba z následných svedectiev o vykonaných dedičských konaniach. V prípade prosopografického výskumu mestských elít sa ich využiteľné množstvo – v dôsledku užšej skupiny osôb – o čosi zníži. O to zaujímavejšie preto pôsobí existencia matričných záznamov narodených (za obdobie rokov 1595 až 1622), sobášených (1579 až 1608) a zomretých (1551 až 1610), ktoré sa zachovali v rukopise s názvom *Kirchenhistorien*. Údaje zaznamenáva často neúplne, ale pre 16. storočie je to i v rámci Uhorska výnimočný prameň.²²

Na konci pramenného výskumu a vytvorení indexu biogramov, by teda jednotlivé záznamy mohli vyzeráť ako ten v prílohe, hoci biogram zatiaľ nie je úplný. Ich rozsah i obsah sa budú líšiť v závislosti od dostupných informácií z jednotlivých archíválií, svedčiac tak o postavení jednotlivých osôb v mestskej komunite, keďže častejší výskyt v prameňoch predpokladá i silnejšie a početnejšie väzby v sieti vzájomných vzťahov. Vytvorenie funkčného indexu je možné i v bežnom textovom či tabuľkovom editore, dôležité je jednoduché a presné vyhľadanie informácií, ktoré sa budú ďalej analyzovať, pričom takto je to zvládnuteľné iba v prípade malého objemu prosopografickej vzorky. V prípade skutočne veľkého súboru dát je však bezpodmienečnou nutnosťou databázový program, optimálne s hypertextovými odkazmi.²³

¹⁹ ŠA BB – BB, f. Protokoly mestskej rady (PMK) 1507 – 1847.

²⁰ ŠA BB – BB, f. Účtovné knihy mesta (ÚMK) 1520 – 1853.

²¹ ŠA BB – BB, f. MBB, č. j. V-28. Pokrýva totiž obdobie od roku 1500 až do roku 1561 a charakterom svojich zápisov (spolu s odpismi získaných mestských privilégii a rôznych panovníkov) je to snáď najdôležitejší prameň pre urbánny výskum staršieho obdobia banskobystrických dejín.

²² Originál uložený v ŠA BB – BB, f. MBB, č. j. V-31. Viac o tom GRAUS, Igor. *Banská Bystrica v 16. storočí. Štúdie z dejín mesta*. Banská Bystrica : Enterprise, 2015, s. 218-225.

²³ Tým asi najzákladnejším je Microsoft Office Access. Internetovou verziou prosopografickej databázy s hypertextovými odkazmi je napr. <http://www.pbe.kcl.ac.uk/> [cit. 2019-08-30]. Ide o online verziu prosopografie Byzantskej ríše zo 7. až 9. storočia od tímu pod vedením Johna R. Martindalea.

Mojím momentálnym cieľom je vytvorenie biogramového indexu pre členov mestskej, či presnejšie meštianskej elity v Banskej Bystrici v pomoháčskom období až do roku 1600, teda presne za sedemdesiatpäť rokov. Pre tento časový úsek sa mi podarilo doložiť (a pri užívaní rôznych mien i zjednotiť) členov mestských rád a zvolených richtárov v počte 77. Okrem toho, pri doterajšej znalosti mien platcov vínného ungeltsu predpokladám, že tento počet osôb mojej prosopografickej vzorky sa prinajmenšom zdvojnásobí (vďaka obchodníkom s vínom, ktorí ale v mestskej samospráve nepôsobili). Po pripočítaní tých, ktorí figurujú iba v daňových registroch, či iných a menej pravidelných písomnostiach, celkový počet iste nepresiahne dve stovky osôb. To je potenciálna horná hranica počtu majiteľov cirkulárnych domov za danú dobu. V prípade ďalšieho viacročného výskumu a vytvorení biogramov aj blízkych rodinných príslušníkov (nie iba ich zanesenie do už vyhotovených záznamov majiteľov), by číslo narástlo na niekoľko stoviek, snád' päťsto či šesťsto, čo si však netrúfam v tejto chvíli bližšie odhadnúť. Nemalo by to ani zmysel – ako by potom zneli definované kritériá pre prosopografický výskum mestských elít? „Každý, kto kedy býval na banskobystrickom námestí v určenom časovom úseku, ale nebol to služobník, podnájomník, ani návštevník“ neznie v záujme tejto metódy práve hodnoverne a už vôbec nie uchopiteľne. Preto sú jasne stanovené kritériá i personálne ohraničenie skúmanej vzorky dôležité. Môžu to byť napr. všetci duchovní pôsobiaci v meste alebo študenti miestneho gymnázia, alebo členovia mäsiarskeho cechu. Je potrebné nájsť, čo kolektív spája (a tým aj svojím spôsobom vytvára). V mojom prípade sú to ringbürgeri, vlastníci cirkulárnych domov. To, že si sami vytvorili vlastný spôsob vymedzenia voči ostatným skupinám mestského obyvateľstva a meštianskeho spoločenstva je najmä potvrdením, že takéto vymedzenie má svoju opodstatnenosť.

Tým sa dostávame k záverečnej fáze prosopografického výskumu, ktorým je analýza získaných údajov v jednotlivých biogramoch, vytvárajúcich štatistickú databázu. Tá je základom pre špecifickú formu jej interpretácie – kolektívnu biografiu. Z priloženej ukážky biogramu by snád' bolo možné napísať stručný životopis danej osoby o jej pôsobení v meste a spoločenských kontaktoch, o formách živobytia či súkromí v kruhu rodiny. Iste by to bolo zaujímavé, podnetné a pokus o takýto mikrohistorický výklad by bol snád' v záujme hlbšieho poznania v rámci prosopografickej metódy. Avšak ešte by to neodpovedalo na otázky súvisiace s kolektívom, do ktorého patrí a ktorý určitá osoba sama vytvára, hoci znejú viac či menej podobne. Rozdiel by však nespočíval iba v použitých osobách singuláru resp. plurálu. Záverečná analýza a následná kolektívna biografía majú totiž predstaviť trendy vývoja, napr. vo formovaní skúmanej sociálnej skupiny, a interpretovať tvorbu vzťahov medzi jednotlivcami a charakter nimi vytváraného kolektívu. Vďaka tomu budeme vedieť určiť, či medzi ringbürgermi prevládali univerzitne vzdelané osoby, či boli skupinou priepustnou resp. uzavretou voči prichádzajúcim z iného prostredia alebo ako si vytvárali a udržiavali moc nad ostatnými zložkami mestskej spoločnosti (napr. osobitým výberom partnerov v rámci sobášnej politiky).²⁴

Niektoré z rizík spojených s prosopografickým výskumom

Využitie prosopografickej metódy – či už v prípade urbánnych dejín, alebo iného výskumu, pre ktorý by mohla byť relevantná – sa spája i so špecifickými rizikami. Základnými sú tzv. *fusion* a *splitting*. *Fusion*, teda zlúčenie, nastáva, keď bádateľ (i

²⁴ V tomto ohľade je veľmi podnetnou monografia od COWAN, Alexander Francis. *The Urban Patriciate. Lübeck and Venice 1580 – 1700*. Köln – Wien : Böhlau Verlag, 1986. 267 s., ktorá pristupuje k interpretácii otvorenosti resp. priepustnosti mestských elít, ich sobášnej politike i ďalším aspektom z hľadiska komparatívnej analýzy dvoch vedúcich obchodných centier ranonovovekej Európy, pričom je skvelou ukážkou kolektívnej biografie.

nezámerne) dve či viaceré osoby s podobnými resp. rovnakými atribútmi spojí do jednej a vytvorí tak neexistujúceho človeka. Konkrétne možno uviesť nebezpečenstvo zlúčenia viacerých osôb s rovnakým menom (čo pre mnohých ranonovovekých mešťanov nie je neobvyklé), pokiaľ chýba bližší údaj napr. o dátume úmrtia alebo mieste bydliska. Často sa z neopatrnosti stáva, že otec a syn rovnakého mena i priezviska sú interpretovaní ako jeden muž, pokiaľ aspoň jeden z nich nie je v prameňoch zapísaný s prívlastkom „starší“/„mladší“ (viď príloha). Takisto sa v prípade výskytu pomerne bežného mena v ungeltovej záznamoch môže ľahko prísť k záveru, že napr. istý Hans Schmidt odviezol mimoriadne vysokú dávku, až kým sa nezistí, že na opačnom konci námestia v tom istom roku býval celkom iný Hans Schmidt.²⁵

Splitting, čiže rozdelenie, prisúdi atribúty jednej osoby viacerým, čím vzniknú opäť nejestvujúci ľudia. Toto je celkom obvyklé pri skúmaní personálneho obsadenia mestských rád (ale aj inde, kde sú skúmaným prameňom menoslovy, napr. pri daňových registroch). V prípadoch, kedy člen mestskej rady užíval viacero podôb svojho mena či priezviska, prichádza k celkom prirodzenému zmäteniu bádateľa. Proti tomu sa zatiaľ najlepšie osvedčila dôkladná analýza hierarchického vývoja v zapisovaní menoslovov do radničných protokolov. Bez vážnejších zmien, ako napr. zvolenie za richtára či úmrtie, si členovia mestských rád držali spravidla tie isté pomyselné priečky v týchto záznamoch. Pokiaľ sa v po sebe nasledujúcich rokoch nachádzajú na tom istom mieste muži s rovnakými krstnými menami, no rozličnými priezviskami, je do určitej miery pravdepodobné, že ide o toho istého človeka. Obyčajne to potvrdia (alebo vyvrátia) i údaje zo zápisov zasadnutí rady, testamentov či samotných povolebných menoslovov, kde budú zapísané viaceré užívané priezviská/prívlastky tej istej osoby zároveň. Obom skresleniam, *fusion* aj *splitting*²⁶, sa teda dá do určitej miery predísť obozretnou prácou s prameňmi a pozorným sledovaním na prvý pohľad nesúvisiacich detailov.

Veľmi nebezpečným rizikom je tiež i zovšeobecňovanie dosiahnutých záverov. Výskumná vzorka nebýva (resp. by nemala byť) samoúčelná, no jej vlastnosti, štruktúry a záujmy nie je ani dobre možné, ani správne vzťahovať na – v tomto prípade – celé meštianske a už vôbec nie mestské spoločenstvo. Mestské elity, pre Banskú Bystricu to celkom iste boli predovšetkým ringbürgeri, možno z opodstatneného hľadiska porovnávať s podobne definovanými skupinami v iných mestách, prípadne s inými skupinami mestského spoločenstva v rámci toho istého mesta, no tiež vymedzenými na základe porovnateľných kritérií (napr. obyvatelia námestia – obyvatelia postranných ulíc, obchodníci s vínom – obchodníci s pivom – obchodníci s oboma druhmi nápojov a pod.). Nebezpečenstvo generalizácie je tak celkom reálne, pokiaľ bádateľ interpretované závery nepremyslí najprv v ich vlastnom kontexte. To je však platné pre akúkoľvek formu historického výskumu.

Niekoľko slov na záver

Vo svojom príspevku som sa pokúsil stručne načrtnúť základný charakter prosopografickej metódy v historickej vede a možnosti (resp. limity) jej uplatnenia vo výskume urbánnych dejín na príklade mesta Banská Bystrica a jej elít v dobe raného

²⁵ K zaujímavým zisteniam o identifikácii osôb v prostredí malého neskorostredovekého nemeckého mesta na príklade Hörteru prišiel RÜTHING, Heinrich. *Der Wechsel von Personennamen in einer spätmittelalterlichen Stadt. Zum Problem der Identifizierung von Personen und zum sozialen Status von Stadtbewohnern mit wechselnden oder unvollständigen Namen*. In *Medieval Lives and the Historian...*, s. 215-226. Rüthing používa celkom praktické rozdelenie na „nominálne“ a „reálne“ osoby – teda koľko osôb udávali pramene údaje, a koľko sa ich pod rôznymi menami v skutočnosti skrývalo.

²⁶ Ako *fusion* a *splitting* ich uvádza SMYTHE, Dion. *Prosopography*. In *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Zost. R. Cormack, J. F. Haldon, E. Jeffreys. Oxford: Oxford University Press, 2008, s. 179.

novoveku, konkrétne v 16. storočí. Prosopografický výskum považujem za mimoriadne vhodný pre spracovanie formovania každodennosti či budovania sociálneho kapitálu, zvlášť ak ide o takú sociálnu skupinu, ktorá tvorila najvyššiu vrstvu meštianskej spoločnosti. Svoj predstavený príspevok som sa preto snažil koncipovať – v súlade s tematickým zameraním tejto doktorandskej konferencie – ako návrh, inšpiráciu či aspoň stručný návod pre tých, ktorí by pri svojom vlastnom bádaní chceli využiť dnes ešte stále málo využívanú metódu prosopografie.

ZOZNAM PRAMEŇOV

Štátny archív v Banskej Bystrici – pracovisko Banská Bystrica, fondy: Protokoly mestskej rady 1507 – 1847; Účtovné knihy mesta 1520 – 1853; Mesto Banská Bystrica 1255 – 1922.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- BULST, Neithard – GENET, Jean-Philippe. *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography*. Kalamazoo : Medieval Institute Publications, 1986. 422 s.
- BURKE, Peter. *Venice and Amsterdam. A study of seventeenth-century élites*. London : Temple Smith, 1974. 158 s.
- CAMERON, Averil. *Fifty Years of Prosopography. The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond*. New York : Oxford University Press, 2003. 192 s.
- COWAN, Alexander Francis. *The Urban Patriciate. Lübeck and Venice 1580 – 1700*. Köln – Wien : Böhlau Verlag, 1986. 267 s.
- CSENDES, Peter – SEIDL, Johannes – HEILINGSETZER, Georg. *Stadt und Prosopographie. Zur quellenmässigen Erforschung von Personen und sozialen Gruppen in der Stadt des Spätmittelalters und in der frühen Neuzeit der Städte und Märkte Österreichs*. Wien : Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 2002. 117 s.
- ECK, Werner. *Prosopography*. In *The Oxford Handbook of Roman Studies*. Zost. A. Barchiessi, W. Scheidel. Oxford : Oxford University Press, 2010, s. 147-159.
- GRAINGER, John D. *A Seleukid prosopography and gazetteer*. Leiden : Brill, 1997. 818 s.
- GRAUS, Igor. *Banská Bystrica v 16. storočí. Štúdie z dejín mesta*. Banská Bystrica : Enterprise, 2015. 225 s.
- HLAVAČKOVÁ, Miriam. K prosopografickému výsumu členov bratislavskej kapituly (1387-1490). In *Historické štúdie*, 2013, roč. 47, s. 29-35.
- KEATS-ROHAN, Katharine S. B. *Domesday People. A prosopography of persons occurring in English documents, 1066 – 1166 (Vol. I)*. Woodbridge – Suffolk : Boydell Press, 1999. 572 s.
- KEATS-ROHAN, Katharine S. B. *Domesday descendants. A prosopography of persons occurring in English documents, 1066 – 1166 (Vol. II)*. Woodbridge : Boydell Press, 2002. 1169 s.
- KEATS-ROHAN, Katharine S. B. *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*. Oxford : Unit for Prosopographical Research, 2007. 635 s.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Úvod do prosopografie kláštorov klarisiiek v Uhorsku v ranom novoveku. In *Historické štúdie*, roč. 47, s. 37-45.
- MATULAY, Ctibor. *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536, I*. Bratislava: Archívna správa SSR 1980. 244 s.
- NAMIER, Lewis Bernstein – BROOKE, John. *The House of Commons, 1754-1790*. London : Oxford University Press, 1964. 1984 s.

- NODL, Martin. *Dějepisectví mezi vědou a politikou. Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007. 264 s.
- POLEMIS, Demetrios. *The Doukai. A contribution to Byzantine prosopography*. London : The Athlone Press, 1968. xv + 228 s.
- PASCHIDIS, P. *Between City and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period, 322 – 190 BC*. Athens : Research Center for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation – Paris : De Broccard, 2008. 611 s.
- REINHARD, Wolfgang. *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500 – 1620*. Berlin : De Gruyter Akademie Forschung, 1996. 1227 s.
- SKLADANÝ, Marián. *K počiatkom Banskej Bystrice*. In *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. Zost. J. Lukačka, M. Štefánik. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 157-168.
- SMYTHE, Dion. *Prosopography*. In *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Zost. R. Cormack, J. F. Haldon, E. Jeffreys. Oxford : Oxford University Press, 2008, s. 176-181.
- STOČES, Jiří. *Prosopografie – od nadšení ke skepsi a zpět*. In *Český časopis historický*, 2012, roč. 110, č. 3-4, s. 765-788.
- STONE, Lawrence. *Prosopography*. In *Daedalus*, 1971, roč. 100, č. 1, p. 46-79.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

<http://www.pbe.kcl.ac.uk/> [cit. 2019-08-30].

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/prosopography> [cit. 2019-08-26].

PRÍLOHA. Príklad biogramu jednej z osôb skúmanej prosopografickej vzorky pre potreby dizertačného výskumu autora príspevku o mestských elitách v Banskej Bystrici 16. storočia.²⁷

SCHAFFER, Georg

• biografické údaje	* pred 01.01.1500?, Banská Bystrica? – † 14.04.1549, Banská Bystrica (bez testamentu)
• užívané jazyky	nemčina, latinčina
• vierovyznanie	kresťan – protestant?
• rodičia	♂ Michael Schaffer, fl. 1502-1505, člen vnútornej mestskej rady 1505 ♀ Margaretha Schafférová (rod. N.), † pred 1513
• súrodenci	♀ Agnes, fl. 1513-1520, manžel Leonard N.
• vzdelanie	univerzita Krakov, imatrikulácia 12.08.1516, titul <i>baccalaureus</i> (pred) 1520
• zamestnanie	kupec – víno, med, súkno, hovädzí dobytok ; bankský ťažiar 1545 (1/32 Suchstollen)
• manželstvo	① ♀ Barbora (rodičia ♂ Hans Schwager , ♀ Margaretha Schwagerová), fl. 1533 ② ♀ Margaretha (rodičia ♂ N., ♀ N.), fl. 1549
• potomkovia	♂ Georg ml. (matka N.), fl. 1549-† 16.10.1573 ♀ Helena (matka N.), † 09.05.1546 ♂ Johann (matka ②), fl. 1549
• ďalší príbuzní	švagriná Dorothea Preussová, fl. 1533, sestra ①, manžel Gregor Preuss-Kupferschmidt švagriná Regina Rodlerová, fl. 1533, sestra ①, manžel Valentin Rodler
• úradné funkcie	člen vnútornej mestskej rady 1527-1549 (kontinuálne bez prerušenia) richtár 1532, 1535, 1538 (od 05.02. po smrti Heinricha Kindlingera), 1540, 1545
• majetok	dom A – ringhaus (južná strana), 1520?-1527, predtým rodičia?, dedičstvo? dom B – ringhaus (južná strana), 1527-1549, predtým Hans Behr , kúpa dom C – ringhaus (severná strana), 1546-1549, predtým Hans Schwager , dedičstvo ①? dom D – predmestie (pri Špitáli sv. Anny), 1533, predtým ♀ Marusch, kúpa
• kolegiálne vzťahy	člen mestskej rady Thobias Rockenfinger , fl. 1503?-1538, poručník G.S. 1513-1520 zvolenský kapitán Krištof Thurn, klient?, dlžník G.S. 1535 považský kapitán Peter Kostka, patrón?/klient? G.S. (pred?) 1531 považský kapitán Mikuláš Kostka, patrón?/klient?, dlžník G.S. 1535 muránsky pán Matej Bašo z Čoltova, kmotor? (<i>compater</i>) G.S. 1534 kremnický komorský (vice)gróf Ján Dúbravický, patrón?/klient? G.S. (pred?) 1533 Hans Behr , † pred 1527, jeho deti poručencami G.S. 1532 habsburský veliteľ Hans Katzianer, patrón? G.S. 1535
• poznámky	celkom odvedený vínný ungelt za 1524-1550 (prerušene, spolu s ②) bol 437,00 florénov

²⁷ Pre potreby tohto príspevku je biogram prenesený do textového editora, hoci vzniká v tabuľkovom editore, kde je možné úspornejšie citovať zdroje údajov i jednoduchšie dopĺňať prípadné poznámky. Z technických príčin a nedostatočného miesta tak nemôžu byť dáta v tomto príkladovom biograme odcitované. Pochádzajú však z archívnych fondov a registára Ctibora Matulaya uvádzaných v zoznamoch vyššie.

MAPA AKO NÁSTROJ DISKURZU – SOCIÁLNY KONŠTRUKTIVIZMUS, KRITICKÁ KARTOGRAFIA A HISTORICKÝ VÝSKUM MÁP

Oliver Zajac

Historický ústav, Slovenská akadémia vied, Bratislava

Abstrakt: *Práca s mapou je neoddeliteľnou súčasťou práce historika. Či už slúži ako doplnok na lepšie porozumenie výsledkom jeho práce, alebo je priamo objektom výskumu. V slovenskej historiografii posledných dekád existuje viacero prác, ktorých autori si za cieľ vytýčili analýzu máp ako predmet bádania, ale v drvivej väčšine sa tieto štúdie metodologicky obmedzujú na deskriptívny opis faktov. Kartografický diskurz posledných dekád však priniesol množstvo inovatívnych prístupov, ktoré vychádzajú z využitia poznatkov filozofie, semiotiky a iných sociálnych a humanitných vied. Najvýraznejším predstaviteľom tejto metodologickej revolúcie bol John Brian Harley, ktorý definovaním mapy ako sociálnej konštrukcie uskutočnil epistemologický zlom umožňujúci analyzovať mapu ako nástroj v procese tvorby poznania a nie len ako objektívny výsledok precízneho vedeckého merania. Predkladaný príspevok sumarizuje Harleyho základné východiská a ich následne kritické interpretácie a následne demonštruje aplikáciu tohto bádateľského prístupu na konkrétny historický výskum.*

Kľúčové slová: *kritická kartografia, J.B.Harley, dekonštrukcia, naratív, Hôtel Lambert, Wojciech Chrzanowski*

Abstract: *Historians tend to work with maps on a regular basis. They are used either as an appendix of the paper, which could be in some cases more explanatory than just the sole text, or as the object of research itself. Although, even if a map is the object of paper, the usual way of historical research follows the description of factuality of its creation. However, this approach does not reflect the interesting results of the cartographic discourse achieved over past few decades. The seminal figure of this methodological revolution was John Brian Harley, whose interdisciplinary approach allowed the epistemological breakthrough in the research of map. By using the philosophical and social theories, he defined map as a social construct and build a basis for the whole new research field of cartography: Critical cartography. The present text summarizes Harley's main ideas and the evolved methodological discourse and then demonstrate the application of these stances on the particular historical research.*

Key words: *critical cartography, J.B.Harley, deconstruction, narrative, Hôtel Lambert, Wojciech Chrzanowski*

„Mapy sú príliš dôležité na to, aby boli prenechané len kartografom.“

John Brian Harley

Kartografický diskurz druhej polovice 20. storočia bol charakteristický konštantnou prítomnosťou reformných, či dokonca revolučných pokusov o modifikáciu platných paradigiem výskumu.¹ Majorita týchto hlasov volajúcich po zmene však reflektovala najmä

¹ Bližšie k diskusiám o teoreticko-metodologických základoch kartografického poznania a výskumu od 50. rokov 20. storočia až do súčasnosti napr. AZÓCAR FERNÁNDEZ, Pablo Iván. – BUCHROITHNER, Manfred Ferdinand. *Paradigms in Cartography. An Epistemological Review of the 20th and 21st Centuries*. Berlin – Heidelberg : Springer-Verlag, 2014, s. 41-64.

technický pokrok a aplikáciu nových postupov pri mapovaní a i pertraktované diskusie o teoretických otázkach (napr. problém kartografických znakov ako symbolov komunikácie),² zotrvali na východiskovom predpoklade akceptácie mapy ako epistemologicky nespochybniteľného výsledku prísneho rigorózneho merania.

K výraznejšiemu narušeniu tradovaného obrazu mapy ako *objektívneho zrkadla reality* došlo až v polovici 80. rokov 20. storočia pod vplyvom ideí postmoderných sociálnych teórií a filozofie postštrukturalizmu.³ Hlavnou postavou prvej etapy tohto metodologického prielomu bol historik kartografie John Brian Harley, ktorý vo svojich prácach prezentoval radikálne novátorsky modus operandi analyzovania máp. Najmä jeho štúdia *Deconstructing the Map*⁴ býva mnohokrát označovaná za prelomový moment disciplíny, o čom napokon svedčí aj fakt, že prestížny kartografický časopis *Cartographica* vydal v roku 2015 monotematické číslo venované dvadsiatemu piatemu výročiu publikovania uvedenej štúdie a reflexie Harleyho metodologického dedičstva.⁵

Základným predpokladom jeho metodologických záverov je štúdium mapy ako nástroja moci, ktorého úlohou je legitimácia mocenských záujmov. Tento epistemologický zlom narúša dovtedajšiu pozíciu mapy ako objektívnej kópie reality a upozorňuje na fakt, že ide o sociálny konštrukt, k výskumu ktorého je potrebné pristupovať inak než doposiaľ. Otvárajú sa otázky autorstva, motivácie tvorby či naratívu, ktorý daná mapa prináša do konkrétneho diskurzu.⁶

Harleyho sociálne konštruktivistické tézy vyvolali veľký ohlas a výrazne ovplyvnili metodologické diskusie v kartografii nasledujúcich dekád, pričom stanovili základ pre vznik *kritickej kartografie*, smeru, ktorý identifikuje mapy ako sociálny jav a reflektuje ich vzťah k moci a k poznaniu.⁷ Cieľom predkladaného textu je predstaviť základné teoretické východiska a kritické interpretácie tohto prístupu, s dôrazom na relevantnosť využitia daného diskurzu v historiografii. Druhú časť štúdie tvorí následne demonštrácia aplikácie kartografickej teórie sociálneho konštruktivismu, resp. kritickej kartografie na konkrétny historický výskum.

Dekonštrukcia mapy podľa J.B. Harleyho

Teoretickým východiskom Harleyho prác boli idey dvoch významných filozofov 20. storočia – Michela Foucaulta a Jacquesa Derridu, doplnené o myšlienky semiotika Rolanda Barthesa či kunsthistorika Erwina Panfoského. V už spomínanej štúdii *Deconstructing the Map* prezentoval Harley tri argumenty v prospech nového prístupu ku kartografii, založeného

² Reflexia mapy ako nástroja komunikácie ja charakteristická najmä pre reprezentantov tzv. *kartografickej komunikácie*, autorov ktorí boli publikačne plodní najmä v 70. rokoch 20. storočia ako napr. Anton Kolacny, Lech Ratajski, Joel Morrison, Christopher Board, Arthur Robinson, či Barbara Petchenik.

³ Detailnejšie k vplyvu postmodernizmu na kartografický diskurz napr. HUFFMAN, Nikolas. You Can't Get Here from There: Reconstructing the Relevancy of Design in Postmodernism. In *Cartographic Design : Theoretical and Practical Perspectives*. Zost. C.Wood, P.Keller. Chichester – New York – Brisbane – Toronto – Singapore: Joh Wiley & Sons, 1996, s. 35-54.

⁴ HARLEY, John Brian. Deconstructing the Map. In *Cartographica*, 1989, roč. 26, č. 2, s. 1-20.

⁵ *Cartographica*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 1-57.

⁶ Pohľad na mapu ako na nástroj moci a analýza vzťahu medzi používaním máp a presadzovaním moci nie je unikátnym objavom postmodernej kartografie. Praktické využitie máp na mocenské účely už bolo dokumentované skôr, avšak až začiatok 90. rokov 20. storočia priniesol systematický výskum na podklade nového metodologického diskurzu. Bližšie napr. AZÓCAR FERNÁNDEZ, P. I. – BUCHROITHNER, M. F. *Paradigms in Cartography...*, s. 77.; LACOSTE, Yves. *La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*. Paris : Maspero, 1976. 248 s.

⁷ Bližšie ku kritickej geografii napr. CRAMPTON, Jeremy. – KRYGIER, John. An Introduction to Critical Cartography. In *ACME : An International E-Journal for Critical Geographies*, 2006, roč. 4, č. 1, s. 11-33.; AZÓCAR FERNÁNDEZ, P. I. – BUCHROITHNER, M. F. *Paradigms in Cartography...*, s. 67-72.

na sociálnych teóriách, ktorý bol podľa jeho slov nevyhnutným a správnym posunutím smerom od vedeckého pozitivizmu.

Prvý z argumentov vychádzal z Harleyho interpretácie Foucaultovho poňatia diskurzu, v rámci ktorej si položil otázku: „*Aké pravidlá riadia vývoj kartografie?*“⁸ Odpoveďou mu boli dve skupiny pravidiel: pravidlá merania/mapovania a spoločenské pravidlá, pričom prvé ovplyvňujú technickú produkciu mapy, zatiaľ čo druhé majú dosah na jej kultúrnu stránku. Hoci sa na tvorbe mapy spolupodieľajú obe sady, dosiaľ bol dôraz kladený primárne na prvú z nich. Harley je však presvedčený, že pravidlá merania a mapovania sú v každom jednom prípade ovplyvnené spoločenskými pravidlami, ktoré korelujú s hodnotami danej spoločnosti v danej dobe, či už ide o etnicitu, politické usporiadanie, náboženstvo, alebo sociálnu stratifikáciu. Ako príklad uvádza európske mapy z obdobia raného novoveku, ktorých symbolika zreteľne opisuje cirkevnú i svetskú hierarchiu (či už samotnými značkami na mape, alebo rôznymi maľbami na jej okrajoch) a pod maskou neutrálneho vedeckého merania je táto hierarchia skryto legitimizovaná.⁹

Pri konštituovaní druhého argumentu Harleyho výrazne ovplyvnil text Denisa Wooda a Johna Felsa, publikovaný v roku 1986, pod titulom *Designs on signs/myth and meanings in maps*.¹⁰ Autori, vychádzajúc z práce semiotika Rolanda Barthesa, analyzovali mapy ako textové dokumenty. Absencia lingvistických elementov bola irelevantná, keďže nie lingvistické prvky, ale akt konštrukcie je to čo vytvára text a z tohto dôvodu je dôraz kladený nie na text samotný, ale na jeho význam – čím a ako je vytvorený. Harley, v reakcii na ich tézy, konštatuje, že mapa ako konštrukcia konvenciou určeného systému znakov je v skutočnosti kultúrnym textom. Konzekvenciou tohto konštatovania je následná možnosť zamerať pozornosť na históriu a antropológiu kartografického textu a rozoznať naratívne kvality kartografickej reprezentácie.¹¹

Odvolávajú sa na *dekonštrukciu* Jacquesa Derridu, Harley následne uvádza, že každý kartografický fakt je symbolom, metaforou. Zatiaľ čo na historických mapách bola metaforou pravdivosti kresba erbu panovníka, tak pri vedeckých mapách 20. storočia je to ich *vedeckosť*, ktorá odkazuje na exaktnosť či najmodernejšie technológie použité v procese výroby. Oba prípady sú podľa Harleyho vyjadrením politickej autority a poukazujú na naratív ukrytý za mapou.¹² Zároveň popiera význam arbitrárneho dualizmu hodnotenia máp (propagandistická – rigorózne exaktná, umelecká – vedecká atď.), keďže rétorika je súčasťou všetkých textov. Mapy ako rétorické texty obsahujú rétorické figúry, najmä invokáciu autority (obzvlášť charakteristickú pre vedecké mapy). Všetky kroky pri tvorbe máp: výber, vynechanie, zjednodušenie, generalizácia, klasifikácia a iné, to všetko sú rétorické prvky, ktorých intencie aj realizácie sú výsledkom ľudských zámerov, a nie prejavom „*fundamentálneho zákona kartografickej generalizácie*.“¹³

V súvislosti s akceptáciou mapy ako textu, ktorý obsahuje naratív (v rámci jedného textu môže byť prítomných aj viacero naratívov) je dôležité uviesť ešte jeden problém, ktorý Harley parciálne analyzoval vo svojich iných prácach, ale komplexne ho priblížil až Denis Wood v texte *The maps as a kind of talk: Brian Harley and the confabulation of the inner and outer voice*.¹⁴ Premisa existencie naratívu ako správy, ktorý má mapa priniesť do určitého

⁸ HARLEY, J. B. *Deconstructing the Map...*, s. 3.

⁹ HARLEY, J. B. *Deconstructing the Map...*, s. 7.

¹⁰ WOOD, Denis – FELS, John. Designs on signs/myth and meanings in maps. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 1986, roč. 23, č. 3, s. 54-103.

¹¹ Termín *naratívna kartografická kvalita* bol prvýkrát použitý Denisom Woodom vid': WOOD, Denis. Pleasure in the Idea: The Atlas as Narrative Form. In *Cartographica*, 1987, roč. 24, č. 1, s. 24-46.

¹² HARLEY, J. B. *Deconstructing the Map...*, s. 10.

¹³ HARLEY, J. B. *Deconstructing the Map...*, s. 11.

¹⁴ WOOD, Denis. The map as a kind of talk: Brian Harley and the confabulation of the inner and outer voice. In *Visual Communication*, 2002, roč. 1, č. 2, s. 139-161.

diskurzu, je totiž podmienená existenciou narátora, teda toho, kto konštruuje túto správu. Harley opisuje pozíciu tohto narátora, najčastejšie kresliča kresliaceho mapu, ako stret dvoch hlasov. Jedným je *vnútorný hlas* kresliča diktujúci všetky potrebné technické náležitosti (a jeho vlastný svetonázor), ale na druhej strane je tu aj *vonkajší hlas*, ktorý reprezentuje *patróna*.¹⁵ Patrón, v dejinách európskej kartografie najčastejšie príslušník elity,¹⁶ ktorý je ochotný vložiť do projektu materiálne zabezpečenie potrebné na jeho realizáciu, ale zároveň doň vkladá aj vlastnú predstavu posolstva, aké by mala mapa prezentovať.¹⁷ Samotný naratív mapy je potom výsledkom interakcie týchto *dvoch hlasov*. Tá však zvyčajne nebýva nijako vyhrotená, ba práve naopak, postoje patróna aj kresliča sú zväčša koherentné a obaja si uvedomujú vzájomnú závislosť, ktorá podmieňuje vznik mapy. Táto interakcia je dôkazom toho, že nemožno skúmať len vedecký hlas kresliča, bez zohľadnenia vplyvov patróna. Mapy sú podľa Harleyho dôležitým objektom sociálneho výskumu práve preto, lebo boli vytvorené kresličom, ktorý podriadil svoje umenie a vedecké znalosti vôli patróna.¹⁸

S týmto konštatovaním úzko súvisí aj tretí argument, ktorý prezentoval na podporu svojho výskumného prístupu. Po transformácii epistemologického charakteru a ukážke rétorickej analýzy mapy Harley následne zamerl pozornosť na funkciu mapy ako nositeľa moci a poznania. Z tohto dôvodu bolo dôležité poukázať na spôsob akým je moc uplatňovaná *skrz* kartografiu.¹⁹

Vo vzťahu patrón – kreslič je zreteľne možné identifikovať vplyv moci *na* kartografiu, avšak vývoj kartografického poznania od čias raného novoveku priniesol v európskych podmienkach skoré presadenie autority a moci *skrz* kartografické reprezentácie. Michael Biggs datuje počiatok úzkeho prepojenia kartografie a moci do 16. storočia, keď sa spočiatku vojenská pomôcka určujúca najvýhodnejší priestor pre maširovanie či rozmiestnenie armády postupne premenila v komplexný inštrument vládnutia (vytýčenie hraníc, pomoc pri výbere daní, stavbe komunikácii atď.).²⁰ Mapa ako reprezentácia poznania vytvárala obraz sveta a spoločnosť prijímala tento obraz ako objektívny fakt. Zobrazenie územia severnej Ameriky bez, resp. len s marginalizovaným zobrazením pôvodného obyvateľstva potvrdzovalo doktrínu *terra nullis* a *vacuum domicilium*, a teda posväcovalo masovú európsku kolonizáciu.²¹ Ešte väčší rozmer nabralo zapojenie kartografického poznania do konštruovania sociálnej reality v čase explózie národných hnutí 19. storočia, napokon mapa bola ukázkovým prostriedkom národnej identifikácie. Znázornením hraníc navonok homogénneho územia zreteľne poukazovala na rozdiel medzi *my* a *oni*, medzi *naše* a *ich*.²² Na základe množstva ďalších historických príkladov preto Harley vyhlásil, že mapy nie sú zďaleka imúnne voči mocenským vzťahom, ba práve naopak, v odvolaní sa na Foucaulta je kartografia ako inštitucionalizovaná disciplína len jedným z mnohých prvkov *väčších bojov, ktoré konštituuju náš svet*.²³

¹⁵ WOOD, D. *The maps as a kind of talk...*, s. 141.

¹⁶ Termíny *patrón* a *kreslič* nemusia reprezentovať len jednu osobu, práve naopak, mnohokrát sa za týmito generalizujúcimi pojmami skrývajú rôzne súkromne spoločnosti, vedecké inštitúty, vládne kabinety a pod.

¹⁷ HARLEY, J. B. *Deconstructing the Map...*, s. 12.

¹⁸ WOOD, D. *The maps as a kind of talk...*, s. 146.

¹⁹ HARLEY, J. B. *Deconstructing the Map...*, s. 12.

²⁰ BIGGS, Michael. Putting the State on the Map: Cartography, Territory, and European State Formation. In *Comparative Studies in Society and History*, 1999, roč. 41, č. 2, s. 380.

²¹ WOOD, D. *The maps as a kind of talk...*, s. 145.

²² SIWICKA, Dorota. Potrzeba Mapy. Prace Kartograficzne Polskich Emigrantów. In *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*, 2015, roč. 8, č. 1, s. 28.

²³ HARLEY, J. B. *Deconstructing the Map...*, s. 12.

Kritická reflexia Harleyho názorov

Publikovanie práce *Deconstructing the Map* vzbudilo v kartografickej obci takmer okamžité vášnivé reakcie a do dnešných dní je tento Harleyho text jedným z najcitovanejších výstupov časopisu *Cartographica*.²⁴ Bezprostredné ohlasy však neboli predkladanej koncepcii priaznivo naklonené a Harley musel čeliť ostrej kritike. Vzhľadom na šírku a hĺbku rôznych kritických reflexií, ktoré boli za posledné tri dekády uskutočnené, v tejto časti sa zameriam len na základnú charakteristiku tých najvýznamnejších, najmä s ohľadom na ich relevantnosť pre aplikáciu Harleyho ideí kritickej kartografie v historiografickom výskume.

Najproblematickejším miestom jeho teórie je tendenčné využívanie filozofických koncepcií Michela Foucaulta aj Jacquesa Derridu. Zreteľne to dokázala v štúdiu *Images of Power: Derrida/Foucault/Harley* Barbara Belyea.²⁵ Polemický text analyzujúci Harleyho chybnú interpretáciu diel oboch filozofov bol však publikovaný až v 1992, necelý rok po Harleyho skone a ostal tak bez jeho odozvy. Napríklad Daniel Clayton ale uvádza, že v jedinom osobnom rozhovore, ktorý spolu mali, sa ho Harley pýtal práve na námietky proti jeho uchopeniu filozofických koncepcií.²⁶ Faktom ostáva, že Harley v skutočnosti nepracoval s primárnymi textami Foucaulta a Derridu, ale len so sekundárnou interpretačnou literatúrou²⁷ a ani jeho práca s Foucaultovým konceptom moci a vedenia, ani Derridova dekonštrukcia neboli v jeho prípade aplikáciou ich teórii, ale stali sa len nástrojom na zmenu epistemologického charakteru mapy a prezentácie nového modus operandi výskumu.²⁸

Napriek tomu, že sa Harley skutočne vymyká majoritne akceptovanej interpretačnej línii Foucaultovej filozofie, súčasní autori sa zhodujú, že to nediskvalifikuje jeho koncepciu ako celok. Napokon, ako poukázal Rose-Redwood, hoci majú kritici v mnohom pravdu, tak akosi zabúdajú, že Harleyho interpretácia je v skutočnosti pomerne kompatibilná s tým, ako bol Foucault komentovaný v 80. rokoch 20. storočia a dnešný Foucault sa zrodil až po vydaní a preložení jeho prednášok z *Collège de France*.²⁹ Daniel Clayton k tomu dodáva, že Belyea paradoxne učinila to, čo Harley najväčšmi kritizoval, uzurpovala si jedinu, správnu interpretáciu teórie a radikálne odmietla iný pohľad.³⁰

Druhou z radu kritických poznámok bola prílišná generalizácia, ktorá je v *Deconstructing the Map* neustále prítomná. Harleyho najväčším prínosom a zároveň aj najväčšou snahu bolo ukázať, že sociálne teórie môžu priniesť do kartografie pozitívny zlom,³¹ avšak spôsob akým tento svoj zámer realizoval, bol až prehnane abstraktný. Vyplývalo to zrejme zo snahy vybudovať nové základy pre celú disciplínu, avšak ako správne podotkol Denis Wood, výsledkom bol text presiahnutý generalizáciami, ktorý sa striedajúcimi odkazmi na diela filozofov snažil *preskočiť sám seba a priniesť ešte obohacujúcejšie poznanie, než beztak priniesol*.³²

V texte absentuje akákoľvek definícia mapy, prípadne aspoň špecifikácia konkrétneho typu založená na niektorej z jeho v starších textoch prezentovaných definícií. Argumentácia postavená na neurčitom koncepte mapy však výrazne podkopáva jeho snahu poukázať na pozíciu mapy ako nástroja na presadenie moci, keďže pri neurčení presných definičných

²⁴ ROSE-REDWOOD, Reuben. Introduction: The Limits to Deconstructing the Map. In *Cartographica*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 4.

²⁵ BELYEA, Barbara. Images of Power: Derrida/Foucault/Harley. In *Cartographica*, 1992, roč. 29, č. 2, s. 1-9.

²⁶ CLAYTON, Daniel. „Snapshots of a Moving Target“: Harley/Foucault/Colonialism. In *Cartographica*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 18-19.

²⁷ WOOD, D. *The maps as a kind of talk...*, s. 142.

²⁸ ROSE-REDWOOD, R. Introduction: *The Limits to Deconstructing the Map...*, s. 3.

²⁹ ROSE-REDWOOD, R. Introduction: *The Limits to Deconstructing the Map...*, s. 4.

³⁰ CLAYTON, D. „Snapshots of a Moving Target“: *Harley/Foucault/Colonialism...*, s. 20.

³¹ HARRIS, Leila. Deconstructing the Map after 25 Years: Furthering Engagements with Social Theory. In *Cartographica*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 50.

³² WOOD, Denis. This Is Not about Old Maps. In *Cartographica*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 16.

hraníc je pomerne jednoduché nájsť mapu, ktorá nie je používaná, a ani nebola vytvorená, s cieľom presadiť mocenskú pozíciu. V tomto zmysle sa javí Woodova rečnícka otázka: „Prečo nemohol Brian jednoducho len dekonštruovať mapu, prečo tu musí byť Foucaultova pozícia a tu Derridova pozícia, navyše aplikovaná na mapy vo všeobecnosti?“³³ byť oprávnenou kritikou a zároveň odporúčaním, ako pracovať s Harleyho konceptom. Nehľadať robustné, všeobecné platné názory, ale využiť ho ako metódu prípadovej štúdie tej-ktorej konkrétnej mapy.

Poslednou kritickou pripomienkou, ktorej sa bude venovať pozornosť, bolo Harleyho argumentačné ukotvenie v dejinách kartografie. Drvivou väčšinou príkladov, na ktorých stavia svoje metodologické postoje sú historické mapy, nie moderné sofistikovanejšie kartografické reprezentácie.³⁴ V kontexte jeho akademickej kariéry to nie je nič prekvapujúce, nebol primárne metodológom, ale väčšinu svojej vedeckej produkcie venoval empirickej analýze starých máp. V skutočnosti mal omnoho bližšie k historikom, než ku kartografom, vďaka čomu si v dobe obrovskej expanzie technického vývoja a vzniku geograficko-informačných systémov či interaktívnych kybernetických máp, vyslúžil kritiku za konzervatívne vnímanie mapy ako statického prvku.³⁵ Samozrejme, v čase keď produkoval svoje metodologické postoje nemohol tušiť, aký radikálny vývoj čaká mapovanie a kartografiu, avšak výčitka jeho absolútneho priľnutia k historickým príkladom,³⁶ bola z hľadiska kartografického diskurzu opodstatnená už v čase publikovania jeho teoretických esejí.³⁷

V prípade historického výskumu je táto kritika samozrejme bezpredmetná, naopak Harleyho využitie historických máp je v konečnom dôsledku aspoň čiastočnou ilustráciou konkrétnej aplikácie jeho metodického prístupu, nakoľko sám už nenapísal žiadnu prípadovú štúdiu, kde by naplno uplatnil idey sociálnych teórií v analýze kartografickej reprezentácie.

Historický výskum a kritická kartografia

Využitie prezentovaných metodologických východísk v historickom výskume má svoje špecifické charakteristiky. Z hľadiska realizácie takéhoto projektu je kardinálna najmä dostupnosť relevantných historických prameňov, analýza ktorých umožní konštituovať závery vo svetle Harleyho sociálnych konštruktivistických téz. Berúc do úvahy uvedený metodologický diskurz možno tiež konštatovať, že je potrebné sa v partikulárnom výskume vyvarovať prílišných snáh o generalizáciu, resp. prísne ohraničiť koncept mapy, s ktorým autor pracuje. Takýmto postupom môže historik predísť legitímnej kritike, ktorá už navyše bola obsahom komentárov k Harleyho textom.

Ako príklad takto realizovaného výskumu uvádzam prípadovú štúdiu politickej mapy Poľsko-litovskej únie,³⁸ publikovanej v roku 1859 pod názvom *Karta Dawnej Polski*.³⁹ Jej

³³ WOOD, D. *This Is Not about Old Maps...*, s. 16.

³⁴ DODGE, Martin – PERKINS, Chris. Reflecting on J.B. Harley's Influence and What He Missed in „Deconstructing the Map“. In *Cartographica*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 38.

³⁵ ELWOOD, Sarah. Still Deconstructing the Map: Microfinance Mapping and the Visual Politics of Intimate Abstraction. In *Cartographica*, 2015, roč. 50, č. 1, s. 45.

³⁶ Podľa Denisa Wooda, aj keď Harley nedokázal prestať hovoriť o historických mapách, v skutočnosti všetky svoje myšlienky a výsledky vždy videl v horizonte celej kartografickej produkcie, vid' WOOD, D. *This Is Not about Old Maps...*, s. 16.

³⁷ DODGE, M – PERKINS, C. *Reflecting on J.B. Harley's Influence and What He Missed in „Deconstructing the Map“...*, s. 38.

³⁸ Oficiálny názov štátu v období rokov 1569 – 1795 bol *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, v preklade Republika oboch národov.

³⁹ CHRZANOWSKI, Wojciech. *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materyałów*, Paris 1859. Digitalizovaná verzia mapy je dostupná v online zbierkach Pracownia

hlavným tvorcom bol generál Wojciech Chrzanowski⁴⁰ a ide o jedinú mapu zaniknutej Poľsko-litovskej únie v hraniciach pred prvým delením, teda pred rokom 1772, vytvorenú v prostredí *Velkej emigrácie*.⁴¹

Mojím výskumným zámerom bolo, vychádzajúc z prezentovaných metodologických postojov, analyzovať na základe dostupných historických prameňov naratív, resp. naratívy, ktoré mala mapa komunikovať v dobovom diskurze. Základnou pramennou bázou pre podniknutie tohto výskumu bola zbierka rukopisov uložená v *Biblioteke Książąt Czartoryskich* v Krakove,⁴² ktorá obsahuje materiály pojednávajúce o návrhoch na realizáciu a následne prvých rokoch projektu.

Z pozície kresliča mapy bol jej autorom Wojciech Chrzanowski, ktorý sa po emigrovaní do Paríža stal súčasťou aristokratickej frakcie poľských emigrantov pod vedením kniežaťa Adama Jerzyho Czartoryského, známej ako *Hôtel Lambert*. Bolo preto prirodzené, že svoj návrh realizácie kartografického projektu, s cieľom získať patronát a potrebné prostriedky, predstrel v roku 1837 práve v prostredí *Hôtel Lambert*.⁴³ Czartoryski súhlasil a prevzal nad projektom záštitu, nakoľko videl v mape príležitosť ako podporiť hlavný cieľ emigračnej politiky, obnovu samostatnosti Poľského kráľovstva. Spolupráca medzi Chrzanowskim a *Hôtel Lambert* je tak doslova ukázkovým príkladom existencie Harleyho koncepcie vzťahu kreslič a patrón.

Význam svojho projektu podmienil Chrzanowski najmä vojenskými dôvodmi. Cieľom bolo vytvoriť mapu, ktorú bude možné distribuovať každej jednotke, a vzájomne tak koordinovať postup.⁴⁴ Tento argument neprekvapuje nielen kvôli jeho vojenskej minulosti, ale najmä kvôli agende *Hôtel Lambert*, ktorá vychádzala z jednoznačného presvedčenia, že nezávislosť Poľského kráľovstva môže byť obnovená jedine na bojom poli.⁴⁵ Prvý naratív, ktorý *Karta Dawnej Polski*, resp. projekt jej realizácie priniesol do diskurzu, je tak zreteľnou manifestáciou smerovania všetkých krokov emigračnej politiky – pripraviť sa na národné povstanie. Žiadna iná cesta v ponímaní *Hôtel Lambert* nemala nádej na úspech.

Strategicko-vojenský naratív, hoci nie v intenciách prezentovanej metodológie, reflektovali aj všetci doterajší autori, ktorí v ňom videli základnú charakteristiku *Karty Dawnej Polski*. Na základe analýzy politických postojov *Hôtel Lambert* vyjadrených v mnohých memorandách, sa však domnievam, že Chrzanowskeho projekt priniesol do dobového diskurzu ešte jeden naratív, ktorý mal z hľadiska ideologickej prípravy na povstanie významnú rolu.

Pod ťarchou neúspechu Novembrového povstania, aj zlyhania snáh vyvolať bezprostrednú rebéliu v Haliči, sa v druhej polovici 30. rokov 19. storočia v prostredí *Hôtel Lambert* ukotvila idea, že národné povstanie sa dá na území bývalého Poľska vyvolať len ako súčasť väčšieho vojenského konfliktu, nie samostatne. Aj keď konšpiračná aktivita smerovala k snahe podporiť vypuknutie takéhoto konfliktu, Czartoryski a jeho spolupracovníci si

Zbiórów Kartograficznych i Reprografii Cyfrowej Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, vid' [<http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=CHRZANOWSKI>].

⁴⁰ Bližšie k osobnosti Wojciecha Chrzanowskiego, vid' PAWŁOWSKI, Bronisław. Chrzanowski Wojciech (1793 – 1861). In *Polski Słownik Biograficzny, tom III*. Zost. J. Brożek, F. Chwalczewski. Warszawa – Kraków – Łódź – Poznań – Wilno – Zakopane : Polska Akademia Umiejętności, 1937, s. 463-467.

⁴¹ *Velká emigrácia* bola obdobím masívneho vystaňovalectva poľských politických, vojenských a kultúrnych elít z územia bývalej Republiky oboch národov. Prebiehala v niekoľkých vlnách, ale najvýraznejšia bola bezprostredne po potlačení Novembrového povstania v roku 1831. Práve z dôvodu masovej emigrácie sa väčšina politickej a ideologickej činnosti spojená so snahou o obnovenie samostatného Poľska odohrávala mimo jeho bývalých hraníc.

⁴² Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków (BCz), fond Rękopisy (Rkps), šk. 5325 IV.

⁴³ BCz, Rkps, šk. 5325 IV, č. j. 19; BCz, Rkps, šk. 5325 IV, č. j. 20; BCz, Rkps, šk. 5325 IV, č. j. 21.

⁴⁴ BCz, Rkps, šk. 5325 IV, č. j. 20.

⁴⁵ BCz, Rkps, šk. 5321 IV, č. j. 4.

uvedomovali, že dobová geopolitická situácia nie je takejto vojne naklonená. Svoju agendu preto nasmerovali primárne k *propagácii patriotizmu*,⁴⁶ ktorú bolo možné realizovať niekoľkými spôsobmi: učiť najnižšie vrstvy po poľsky a viesť ich k čítaniu poľskej literatúry, vydávať knihy, organizovať zbierky atď.⁴⁷

Po roku 1831 sa však v emigrantských kruhoch čoraz častejšie objavovala legitímna otázka, čo je vlastne obsahom pojmu Poľsko, resp. čo je poľský národ? Ak si emigranti kladú za cieľ obnoviť nezávislé Poľsko, čo vlastne žiadajú obnoviť? Pozícia *Hôtel Lambert* bola v danom diskurze jednoznačná: Poľsko sa mohlo opätovne stať politickou entitou jedine v podobe spred prvého delenia, teda spred roka 1772.⁴⁸ Slovom Karola Sienkiewicza:⁴⁹ „*Nech Poliaci nepoznajú iné Poľsko, než Poľsko svojich otcov.*“⁵⁰ Z tohto hľadiska bola *Karta Dawnej Polski* jednoznačným manifestom, ktorý neexistujúci historický štát materializoval do kartografickej reality a demonštroval ultimátny cieľ emigračnej politiky Czartoryského frakcie.

Objektívizácia idey zaniknutého štátu na plátne mapy nebola len otázkou diskurzu, ale mala výrazný potenciál v šírení poľského nacionalizmu. Je dôležité si uvedomiť, že takmer nikto z emigrantov Poľsko-litovskú úniu spred roka 1772 počas svojho života nezažil. Sám Czartoryski sa narodil len dva roky pred touto udalosťou a berúc do úvahy fakt, že patril medzi najstarších emigrantov, je zreteľné, že pre tých, ktorí mali najväčšmi niešť ťarchu boja za obnovu štátnosti, bola predstava Poľska akú prezentoval *Hôtel Lambert* len myšlienkou či snom, o ktorom počúvali polomýtické príbehy. Pohľad na *vlast'* znázornenú na mape, ktorej dobový epistemologický charakter bol takmer nespochybniteľný, však zrazu premieňal vzdialenú ideu na kartografickú realitu, ktorá v sebe naviac niesla posolstvo teritoriálneho rozsahu a významu.

Patriotický naratív, komunikujúci obsah idey Poľska, je na prvý pohľad možno menej zreteľný než vojenský úmysel, ktorý Chrzanowski doslovne uvádza vo svojich textoch. Analýza dobového diskurzu však poukazuje na jeho prítomnosť a význam v projekte *Karta Dawnej Polski*. Úmyselne je tu pozornosť upriamená na projekt a prvé roky jeho priebehu, nie na samotnú finálnu verziu mapy. Tá bola publikovaná až v roku 1859 a jej reálny dosah na diskurz, ktorý už bol v mnohých ohľadoch diametrálne odlišný, než v 30. a 40. rokoch 19. storočia, by si vyžadoval samostatnú, špecificky orientovanú analýzu.

Záver

Od momentu, keď John Brian Harley prezentoval svoj novátorsky prístup ku kartografickému výskumu a uskutočnil radikálny epistemologický zlom v pohľade na mapu, ubehli už tri dekády. Metodologické diskusie pochopiteľne neustali, ba naopak, dodnes výrazne reflektujú idey, ktorých základ položil vo svojich textoch práve Harley. V predkladanej štúdií boli okrem jeho základných téz predstavené aj tie najvýraznejšie kritické pripomienky, resp. pripomienky, ktoré majú relevantnosť pri aplikácii jeho metodológie do historického výskumu.

Paradoxne, jedna z najčastejších výčitiek od kartografov smerom k Harleymu reflektovala využívanie takmer výhradne historických príkladov ako dôkazov svojich tvrdení. To, čo kartografom prekážalo, však zároveň akoby otvorilo cestu historickému výskumu

⁴⁶ Pod termínom *patriotizmus* rozumie Czartoryski individuálnu, vedomú identifikáciu príslušnosti k poľskému národu, pričom koncept národa nie je definovaný stavovsky, ale jazykovo a teritoriálne, vid'. BCz, Rkps, šk. 5321 IV, č. j. 3.

⁴⁷ BCz, Rkps, šk. 5327 IV, č. j. 18.

⁴⁸ BCz, Rkps, šk. 5321 IV, č. j. 3.

⁴⁹ Sekretár a jeden z najbližších spolupracovníkov Adama J. Czartoryského.

⁵⁰ BCz, Rkps, šk. 5328 IV, č. j. 1.

a ukázalo, hoci len v najjemnejších náznakoch, nesmierne interesantný spôsob, ako uchopiť v historickom bádani mapu ako predmet výskumu.

Koncepcia naratívu, ktorý mapa vnáša do špecifického diskurzu umožňuje, za predpokladu dostupnosti historických prameňov, uskutočniť komplexnú analýzu mapy ako sociálneho javu. Od vzťahu jej dvoch tvoriacich zložiek kreslič-patrón, premietnutie ich vízie do samotného naratívu mapy až po následne jeho uplatnenie a dosah v danom diskurze. Historický výskum máp sa tak nemusí obmedzovať len na deskriptívny opis ich charakteristík, či charakteristík autora, ale môže smerovať k zaujímavým otázkam ich využitia, či snahy o využitie v širšom kontexte.

V záverečnej časti textu bol prezentovaný príklad takéhoto výskumu, prípadová štúdia politickej mapy *Karta Dawnej Polski*, ktorej hlavným autorom bol Wojciech Chrzanowski. Išlo o jedinú mapu Poľsko-litovskej únie v hraniciach pred prvým delením, vytvorenú v prostredí poľskej emigrácie 19. storočia. Aj keď podľa slov autora boli primárnou motiváciou k uskutočneniu tohto projektu budúce vojenské benefity, tak vďaka skutočnosti, že mapa zobrazovala zaniknutú monarchiu, ktorá mala v mysliac mnohých emigrantov doslova mýticky charakter, sa z nej stal aj komunikátor politických aj ideologických postojov *Hôtel Lambert*.

Podporením projektu, ktorý mal priniesť vojenský osov, ale zároveň aj objektivizovať dovtedy len vzdialenú ideu Poľska, sledovali elity *Hôtel Lambert* propagáciu patriotizmu a motiváciu k ozbrojenému vystúpeniu v boji za nezávislosť. *Karta Dawnej Polski* tak nebola len pomôckou na orientáciu pre budúcich vojakov, ale väčšmi politickým manifestom.

ZOZNAM PRAMEŇOV

Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków, zbior: Rękopisy: 5321 IV, 5325 IV, 5327 IV, 5328 IV

CHRZANOWSKI, Wojciech. *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materiałów*. Paris, 1859.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

AZÓCAR FERNÁNDEZ, Pablo Iván. – BUCHROITHNER, Manfred Ferdinand. *Paradigms in Cartography: An Epistemological Review of the 20th and 21st Centuries*. Berlin – Heidelberg : Springer-Verlag, 2014. 150 s.

BELYEA, Barbara. Images of Power: Derrida/Foucault/Harley. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 1992, roč. 29, č. 2, s. 1-9.

BIGGS, Michael. Putting the State on the Map: Cartography, Territory, and European State Formation. In *Comparative Studies in Society and History*. ISSN 0010-4175, 1999, roč. 41, č. 2, s. 374-405.

CLAYTON, Daniel. „Snapshots of a Moving Target“: Harley/Foucault/Colonialism. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 2015, roč. 50, č. 1, s. 18-23.

CRAMPTON, Jeremy – KRYGIER, John. An Introduction to Critical Cartography. In *ACME : An International E-Journal for Critical Cartographies*. ISSN 1492-9732, 2006, roč. 4, č. 1, s. 11-33.

DODGE, Martin – PERKINS, Chris. Reflecting on J.B. Harley's Influence and What He Missed in „Deconstructing the Map“. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 2015, roč. 50, č. 1, s. 37-40.

ELWOOD, Sarah. Still Deconstructing the Map: Microfinance, Mapping and the Visual Politics of Intimate Abstraction. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 2015, roč. 50, č. 1, s. 45-49.

- HARLEY, John Brian. Deconstructing the Map. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 1989, roč. 26, č. 2, s. 1-20.
- HARRIS, Leila. Deconstructing the Map after 25 Years: Furthering Engagements with Social Theory. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 2015, roč. 50, č. 1, s. 50-53.
- HUFFMAN, Nikolas. You Can't Get Here from There: Reconstructing the Relevancy of Design in Postmodernism. In *Cartographic Design: Theoretical and Practical Perspectives*. Zost. C. Wood, P. Keller. Chichester – New York – Brisbane – Toronto – Singapore : John Wiley & Sons, 1996, s. 35-54.
- LACOSTE, Yves. *La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*. Paris : Maspero, 1976. 248 s.
- OLSZEWICZ, Bolesław. *Polska kartografia wojskowa*. Warszawa : Główna Księgarnia Wojskowa, 1921. 277 s.
- PAWŁOWSKI, Bronisław. Chrzanowski Wojciech (1793 – 1861). In *Polski Słownik Biograficzny, tom III*. Zost. J. Brożek, F. Chwałczewski. Warszawa – Kraków – Łódź – Poznań – Wilno – Zakopane : Polska Akademia Umiejętności, 1937, s. 463-467.
- ROSE-REDWOOD, Reuben. Introduction: The Limits to Deconstructing the Map. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 2015, roč. 50, č. 1, s. 1-8.
- SEEGEL, Steven. *Mapping Europe's Borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire*. Chicago – London : The University of Chicago Press, 2012. 368 s.
- SIRKO, Mieczysław. *Zarys Historii Kartografii*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. 351 s.
- SIWICKA, Dorota. Potrzeba Mapy. Prace Kartograficzne Polskich Emigrantów. In *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*. ISSN 2080-0851, 2015, roč. 8, č. 1, s. 27-37.
- WOOD, Denis – FELLS, John. Designs on signs/myth and meanings in maps. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 1986, roč. 23, č. 3, s. 54-103.
- WOOD, Denis. Pleasure in the Idea: The Atlas as Narrative Form. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 1987, roč. 24, č. 1, s. 24-46.
- WOOD, Denis. The maps as a kind of talk: Brian Harley and the confabulation of the inner and outer voice. In *Visual Communication*. ISSN 1470-3572, 2002, roč. 1, č. 2, s. 139-161.
- WOOD, Denis. This is Not about Old Maps. In *Cartographica*. ISSN 0317-7173, 2015, roč. 50, č. 1, s. 14-17.

OBRAZ SOVIETSKEHO RUSKA V SOCIÁLNODEMOKRATICKEJ TLAČI ROKU 1925 AKO PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA OBSAHOVEJ ANALÝZY PERIODICKEJ TLAČE

Michal Mudroch

Katedra histórie, Filozofická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

Abstrakt: *Cieľom príspevku je predstaviť predbežné výsledky aplikácie obsahovej analýzy periodickej tlače na príklade obrazu sovietskeho Ruska v slovenskej spoločnosti počas existencie medzivojnového Československa (1918 – 1938). Východiskovou pramennou základňou je vybraná slovenská periodická tlač. Sú interpretované periodiká, ktoré si u čitateľov postupne získali dôveru a vytvárali tak určité ustálené náhľady, reflexie alebo aj stereotypy, určené postojom konkrétneho periodika. Ide teda o cieleňú sondu: sú zvolené periodiká, ktoré zastupovali významné dobové politické zoskupenia hrajúce dôležitú rolu v slovenskej spoločnosti. Vzorkou sú vybrané roky 1920, 1925, 1930 a 1935. Výber materiálu pre obsahovú analýzu bol uskutočnený sondou kombinujúcou dva kľúče: náhodný výber v pravidelnom chronologickom odstupe. V predloženej prípadovej štúdii je predstavený obraz hospodárstva sovietskeho Ruska na stránkach tlače sociálnej demokracie v roku 1925.*

Kľúčové slová: *Československo, sovietske Rusko, periodická tlač, metóda sondy, obsahová analýza*

Abstract: *The aim of the paper is to present the preliminary results of the application of content analysis of periodical press on the example of the image of Soviet Russia in Slovak society during the existence of interwar Czechoslovakia (1918 – 1938). The basic source of information is selected Slovak periodical press. Periodicals are interpreted that have gradually gained confidence in the readers and thus create certain steady insights, reflections or even stereotypes determined by the attitude of a particular periodical. So it is a targeted probe: periodicals are chosen that represented important contemporary political groups playing an important role in Slovak society. The samples are 1920, 1925, 1930 and 1935. The material selection for the content analysis was made with a probe combining two keys: random sampling at regular chronological intervals. The present case study presents the image of Soviet Russia's economy on the pages of the Social Democratic press in 1925.*

Key words: *Czechoslovakia, Soviet Russia, periodical press, sampling criteria, content analysis*

Úvod

Najsilnejším impulzom pre vytváranie obrazu Ruska v slovenskej spoločnosti bola do prvej svetovej vojny príslušnosť Rusov ku Slovanom, môžeme teda hovoriť aj o vytváraní určitého autostereotypu. Rusi ako „najsilnejší slovanský kmeň“ podľa neho mali tradične ochraňovať svojich „menších“ slovanských bratov. Takýto obraz Ruska ako ochrancu a prípadného osloboditeľa vidíme prevzatý aj u slovenských národovcov zhruba až do začiatku 20. storočia. Dobové vnímanie Ruska slovenskými, ale napr. aj českými národovcami však bolo len istým nástrojom politického protestu, reagujúceho na vývoj v Habsburskej monarchii¹ a nikdy významným spôsobom neprekročilo rámec kultúrnej spolupráce.² Podľa Tatiany Ivantyšynovej sa klasický autostereotyp Ruska ako ochrancu menších slovanských bratov končí so zánikom cárskeho Ruska – a vtedy končí aj éra tradičného slovenského rusofilstva. Nový obraz Ruska – už teda heterostereotyp – nie je v tak

¹ VLČEK, Radomír. *Ruský panslavizmus – realita a fikce*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2002, 291 s.

² KODAJOVÁ, Daniela. Fenomén rusofilstva v minulosti Slovákov. In *Východná dilema strednej Európy*. Zost. T. Ivantyšynová, D. Kodajová. Bratislava : Občianske združenie SDK SVE, 2010, s. 134-155.

veľkej miere determinovaný slovanskou ideológiou, ale najmä nástupom boľševizmu a vznikom nového štátneho útvaru – Sovietskeho zväzu.³ Na základe nášho bádania však v dobovej tlači nachádzame dôkazy aj o tom, že niektorí vládni činitelia, ako napr. Milan Hodža, počítali s Ruskom ako s dôležitým členom „slovanskej rodiny“ aj v dobe, keď bolo podľa neho „dočasne“ pod boľševickým jarmom.⁴

Z odbornej literatúry sa dozvedáme, že v zásade jednotne odmietavo pristupovalo k boľševizmu v Rusku slovenské pravicové politické spektrum, a pomerne zmierlivejšie slovenská ľavica, čo sa však vplyvom vonkajších geopolitických okolností i vnútorného vývoja samotných politických strán pochopiteľne mohlo meniť. Podľa našich čiastkových záverov však dobové médiá s obrazom Ruska aktívne pracovali a predkladali ho často účelovo, a to buď pozitívne, ako aj negatívne, podľa aktuálnej potreby politických subjektov, ktorými boli viazané.

Je nutné konštatovať, že slovenská historiografia v téme vnímania sovietskeho Ruska súdobou spoločnosťou až na výnimky pomerne zaostáva za svetovým diskurzom⁵, ale taktiež aj za českými kolegami.⁶ Pozornosť upútala najmä nová publikácia z dielne Kateřiny Šímovej, Daniely Kolenovskej a Milana Drápalu (Eds.) *Cesty do utopie. Sovětské Rusko ve svědectví meziválečných československých intelektuálů*, ponúkajúca reflexie sovietskej reality medzivojnových ľavicových umelcov a intelektuálov, ktoré sú však aj konfrontované ďalšími názormi ich súdobých oponentov a vsadené do širšieho spoločensko-politického a ideového kontextu prvej republiky. Pred nedávnym časom bola taktiež vydaná publikácia *Obrazy z cest do země Sovětů. České cestopisy do sovětského Ruska a Sovětského svazu 1917 – 1968* od Jaroslava a Jany Davidových, pričom autori avizujú, že vôbec ako prvá sa venuje sústavnému spracovaniu témy cestopisov do niekdajšieho sovietskeho Ruska a neskôr Sovietskeho zväzu.

Metodológia výskumu

Metodológia historického bádania v sebe zhrňa viacero metód a postupných krokov. Po oboznámení sa a naštudovaní odbornej literatúry bola prvým krokom heuristika primárnych prameňov a ich kritická analýza. Ako pramennú základňu sme zvolili dobovú periodickú tlač. Sonda týchto periodík je v dizertačnej práci primárnym zdrojom vnímania Ruska. Noviny považujeme za médium, ktoré malo v danom období na skúmanú populáciu obrovský vplyv a v práci analyzujeme periodiká, ktoré si u čitateľov postupne získali dôveru a zapustili svoje korene. Vytvárali tak určité ustálené náhľady, reflexie alebo aj stereotypy, určené postojom konkrétneho periodika. Ide teda o cieleňú sondu vybraných periodík, ktorú zasadíme do súvisu s dianím v Rusku a Československu. Za pomoci odbornej literatúry sme zvolili vybrané po slovensky písané a na území Slovenska vychádzajúce periodiká, ktoré mali na

³ IVANTYŠYNOVÁ, Tatiana. Peripetie priateľstva. In *Mýtus - stereotyp - obraz : Rusko v slovenských dejinách a kultúre*. Zost. T. Ivantyšynová. Bratislava : SDK SVE – Pro Historia – Historický ústav SAV, 2011, s. 7-14.

⁴ MUDROCH, Michal. Myšlienky slovenskej vzájomnosti na stránkach agrárnickej tlače v období medzivojnového Československa (1918 – 1938). In *7th Conference For Young Slavists In Budapest*. Budapest : Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Institute of Slavonic and Baltic Philology, 2019, s. 100-102.

⁵ Napríklad známe diela Kateriny Clarkovej: *Sovětský román: Dějiny jako rituál a Moskva, čtvrtý Řím: Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931 – 1941* alebo Sheily Fitzpatrick *Každodenní stalinismus*.

⁶ Na Slovensku sa dajú ku tejto tematike priradiť práce Ľubice Harbuľovej *Rusko a rok 1917. Ohlas februárových udalostí v Rusku v slovenskej dobovej tlači a Interpretácie a dezinterpretácie októbra 1917 na Slovensku*. Podobného rázu je štúdia Miroslava Hyska *Ruská revolúcia v zrkadle slovenskej tlače 1917 – 1918*, avšak ešte len z roku 1957. Novšou prácou je publikácia Dagmar Čiernej - Lantayovej *Pohľady na východ a štúdia Milana Zemka z roku 2011 Slovenskí vzdelanci v spore o sovietske Rusko*. Najnovšou prácou je štúdia Filipa Pavčíka z roku 2019 *Reakcie slovenskej kultúrnej obce na sovietsku kampaň proti tzv. formalizmu v umení medzi rokmi 1936 – 1938*.

slovenskú spoločnosť potenciálne najväčší mienkotvorný vplyv. Vybrané periodiká zastupujú významné dobové politické spektrá hrajúce dôležitú rolu v slovenskej spoločnosti, pričom sme predpokladali aj ich záujem o zahraničné dianie, najmä v Rusku. Na základe synchronného prístupu analyzujeme a porovnávame obraz Ruska v periodikách jednotlivých politických zoskupení v konkrétnom časovom rozhraní rokov 1918 – 1938. V rámci tohto prístupu využívame komparatívnu metódu. Vzhľadom na dlhé dvadsaťročné rozpätie skúmaného obdobia sme pri výbere materiálu použili metódu sondy – zvolili sme si roky 1920, 1925, 1930 a 1935. Metódu sondy sme uplatnili ako kombináciu jej dvoch prístupov: uskutočnili sme náhodný reprezentatívny výber, avšak pomocou chronologického kľúča. Vybrali sme si každý piaty rok vytýčeného obdobia, pričom sme mali na pamäti, aby sme zachytili obraz Ruska u súdobej slovenskej spoločnosti čo najvernejšie s prihliadnutím na dynamické spoločenské či politické zmeny, ktorými Československo za svojej dvadsaťročnej existencie prechádzalo.

Po vzniku 1. ČSR sa slovenské novinárstvo vo veľkej miere rozmohlo. Z pôvodných 23 periodík vychádzajúcich na území Slovenska ešte v roku 1918, ich počet počas trvania prvej Československej republiky postupne výrazne narastal. Za obdobie rokov 1919 – 1938, ktorým sa v našej práci zaoberáme, vychádzalo na slovenskom území spolu približne až 1700 titulov, z toho vyše 1000 slovenských a ostatné inojazyčné.⁷ Avšak ako rýchle periodická tlač vznikala, tak často aj zanikala a len málo titulov dosiahlo dlhoročnú kontinuálnosť vydávania, pričom napr. už ku koncu trvania prvej republiky vychádzalo na Slovensku 221 rôznych titulov.⁸

Periodiká sme si vybrali zámerne po prihliadnutí k téme práce, ako najvhodnejší zdroj k rekonštrukcii obrazu vnímania Ruska slovenskou spoločnosťou vo vytýčenom období. Príčinou bolo prihliadnutie na ich dve primárne funkcie: okrem informatívneho a spravodajského poslania je to totiž aj názorové, politické a ideové ovplyvnenie potenciálnych čitateľov. Takéto ovplyvňovanie mienky je navyše mierené na pomerne široké vrstvy čitateľskej verejnosti. Každé periodikum samozrejme prináša a hodnotí správy optikou vydavateľa, ktorého reprezentuje. Preto sme si pri výbere dobových periodík tvoriacich a prezentujúcich obraz Ruska na základe vytýčených cieľov vybrali tie, ktoré vo vtedajšej slovenskej spoločnosti reprezentovali práve najrozšírenejšie politické zoskupenia. Preto, keď si predstavíme najvýznamnejšie slovenské periodiká, môžeme ich priradiť k príslušným politickým prúdom, ktoré reprezentovali. Obsah periodík prirodzene súvisel s ich spomínaným politickým zameraním. Veľa priestoru sa pravidelne venovalo zahraničnopolitickej problematike, ako aj vnútro politickej situácii, pričom ďalšími témami bolo taktiež kultúrne a spoločenské dianie alebo rôzne rubriky, ktoré mali pritiahnúť čo najširšie okruhy čitateľov.

Osobitosť výskumu spočívajúceho z väčšej miery na kritickej analýze obsahu dobovej tlače si dobre uvedomujeme. Špecifiká práce historika s dobovými periodikami nám vo svojej štúdiu predstavuje napríklad Josef Bartoš.⁹ Aby sme vedeli odhadnúť objektivitu a vierohodnosť daných novín, je nutné rozlíšiť v nich dve roviny, a to dokumentárnu (teda aký je vzťah medzi skutočnosťou a jej obrazom v danom periodiku) a informačnú (čo chcú noviny ponúkať čitateľovi), pričom treba mať neustále na pamäti, že vážnou úlohou novín

⁷ ŠEFČÁK, Ľuboš – DUHAJOVÁ, Zuzana. *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1968*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1999, s. 22. Reflektujeme aj veľké množstvo inojazyčnej tlače vychádzajúcej na území Slovenska, ale v našom príspevku sa zameriame len na analýzu tlače vydávanej v slovenčine.

⁸ SERAFÍNOVÁ, Danuša – VATRÁL, Jozef. *Náčrt dejín slovenskej žurnalistiky*. Ružomberok : Katolícka univerzita v Ružomberku, 2005, s. 83.

⁹ BARTOŠ, Josef. Noviny jako historický pramen. In *Tisk a politické strany. Sborník referátů připravených pro nerealizovanou konferenci "Tisk, jeho místo a role v dějinách a současnosti politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1860 – 2000" v Olomouci ve dnech 24.-25. října 2000*. Zost. P. Marek. Olomouc : Katedra politologie a evropských studií FF UP v Olomouci, 2001, s. 7-16.

(najmä tých s politickým pozadím) je čitateľa nejakým spôsobom ovplyvniť. Periodiká kompenzujú krátkodobé informačné pôsobenie na čitateľa svojou periodicitou a taktiež si vyberajú len určitý okruh tém. Preto je vždy namieste komparácia buď s inými prameňmi alebo s odbornou literatúrou (v našom prípade napr. s odbornou literatúrou venujúcou sa dejinám Československa či Sovietskeho zväzu alebo stereotypom apod.). Keďže noviny využívajú širokú škálu rôznych žurnalistických žánrov a foriem, je pre správnu analýzu predkladaných článkov taktiež nevyhnutné určiť, o aké žánre v jednotlivých prípadoch ide a podľa toho postupovať. Noviny treba vždy brať ako špecifický prameň aj po technickej stránke a podľa toho s ním pracovať, dávať si napr. pozor na niekoľké vydania toho istého čísla počas dňa a jeho rozličnosti či náhlu zmenu autora a pod. Bartoš vidí prácu s dobovými periodikami vo výskume novších dejín ako unikátnu najmä v tom, že jej výsledky nám sprostredkujú viacstranný pohľad na skutočnosť, napr. z hľadiska názorov občanov na spoločenské či politické dianie a pod. Preto vidíme silný podnet na ich široké využitie aj v našej téme.

V prípadovej štúdii predstavíme obraz sovietskeho Ruska v tlači sociálnej demokracie z roku 1925, pričom sme sa sústredili najmä na hospodársku rovinu.

„Bolševické Rusko – sovietsky raj?“

Už podľa článkov hneď zo začiatku roka 1925 sa zdá, že sociálno-demokratické *Robotnícke noviny* nepokladali sovietsku ríšu za krajinu, ktorá by mala potenciál stať sa rajom pre zbedačený proletariát, ale skôr vnímali bolševické Rusko ako tyranriu, ktorá len vystriedala tú predchádzajúcu – cársku. Ako dôkaz predkladali čas od času príbehy zahraničných komunistov a nadšencov bolševickej revolúcie, ktorí, keď sa na vlastné oči presvedčili o sovietskej realite, boli nútení svoje postoje k Rusku radikálne prehodnotiť. Jednou z takýchto osobností bola Američanka ruského pôvodu Emma Goldmanová, ktorá o svojom pobyte v „sovietskom raji“ napísala a v roku 1923 vydala vlastnú knihu úvah.¹⁰ Podľa článku z novoročného čísla *Robotníckych novín* roku 1925 bola Goldmanová anarchistka, ktorú Američania za jej protištátne aktivity deportovali späť do Ruska, ktoré však už bolo pod kontrolou bolševikov. Kvôli povesti Goldmanovej ako neochvejnej komunistickej agitátorky bol jej následný kritický názor na sovietske Rusko pre *Robotnícke noviny* obzvlášť cenným.¹¹ Goldmanová však nezostáva len pri všeobecných frázach. Článok predkladal jej ostré a pomerne konkrétne cielené útoky na adresu sovietskeho režimu. V prvom rade otvorene obviňovala bolševikov z úmrtia svojho priateľa, ruského básnika Alexandra Bloka, a to dokonca až z krutej smrti vyhladovaním.¹² Goldmanová nelichotivo prirovnávala sovietsky režim k predchádzajúcemu cárskemu, pričom ten cársky, zdá sa, považovala za ešte o niečo miernejší. Noviny parafrázovali Goldmanovú v zmysle starej bojovníčky za robotnícku triedu, ktorá je sklamaná vývojom udalostí v Rusku, kde bolševici zradili miestny proletariát. Noviny sociálnej demokracie týmto spôsobom účelovo mierili nielen na svojich voličov, ale aj na sympatizantov konkurenčných komunistov. Článok preto na záver podčiarkuje „úprimný“ povzdych a výzvu mieriacu aj na komunistov: „*Tot' nefalšovaná pravda o sovjetskom Rusku. Komunistički robotníci, pochopíte ju?*“¹³

¹⁰ Emma Goldmanová (1869 – 1940) bola americká anarchistka narodená v cárskom Rusku. Roku 1885 emigrovala do Spojených štátov amerických. Za svoje anarchistické protištátne aktivity bola po ukončení prvej svetovej vojny deportovaná do sovietskeho Ruska. Svoje dojmy z toho obdobia opísala vo svojej knihe z roku 1923: *My disillusionment in Russia*.

¹¹ Tyrania cárov zamenená za tyranriu sovjetov. Komunistka Emma Goldmannová o sovjetskom Rusku. In *Robotnícke noviny*, 1. 1. 1925, roč. XXII, č. 1, s. 4.

¹² Alexander Alexandrovič Blok (1880 – 1921) bol ruský básnik a dramatik. Oficiálna príčina jeho smrti sa uvádza choroba srdca.

¹³ *Tyrania cárov...*, s. 4.

Porovnaním režimu Sovietskeho zväzu s praktikami bývalého cárizmu si vo svojej cestopisnej črte o Rusku pomohol aj kanadský novinár Frederick McKenzie¹⁴. *Robotnícke noviny* citovali niektoré jeho kritické vyjadrenia na margo „cárovania“ Sovietov. Keďže tento žurnalista veľmi dobre poznal Rusko ešte z čias Romanovcov, jeho postrehy boli pre čitateľa o to vierohodnejšie. Svojimi vlastnými skúsenosťami a zážitkami však zároveň narážal na niektoré nekriticky pozitívne vyjadrenia iných osobností alebo návštevníkov Sovietskeho zväzu. Konkrétne sa napríklad pohoršoval nad delegáciou anglických odborárov, ktorá po svojej návšteve sovietskeho Ruska zverejnila až podozrivo priaznivý obraz precestovanej krajiny. McKenzie spomínal: „*Títo delegáti boli tak naivní, že i samotný ľud v Moskve robil si žarty z ich ľahkovernosti. Delegáti boli všade sprevádzaní propagačnými agentmi.*“¹⁵ Zdá sa však, že *Robotnícke noviny* sa nesnažili za každú cenu vyvolať čierno-biely obraz Ruska. Dopĺňali aj to, čo by nemuseli, totiž že McKenzie videl napriek značnému hospodárskemu úpadku predsa len aj nejaké pozitívum, ktorým bolo rozvinutie politického myslenia aj u bežných Rusov, za čo vraj vďačia – práve boľševikom. Občasné spomenutie nejakého pozitíva v článkoch mohlo totiž u čitateľov budiť oveľa silnejšie znanie objektívnosti.

Avšak čo sa týka hospodárskej situácie krajiny, o pozitívach už hovoriť naozaj nemožno. Práve naopak. Hodnú dávku pohoršenia nad katastrofálnou hospodárskou situáciou Sovietov v sebe obsahovala cestopisná črta nemenovaného dánskeho reportéra z kodanského periodika *Politiken*, ktorý pri svojich cestách sovietskou ríšou navštívil aj „*smutne známe mesto hladu*“ Samaru.¹⁶ Jeho pozornosti totiž neušlo múzeum hladu nachádzajúce sa práve v tomto meste.¹⁷ Múzeum dokumentovalo hladomor prebiehajúci v celom tomto kraji, pričom sa zvlášť zameralo na vyskytujúci sa jav kanibalizmu. Článok neskryte hovoril o obchode s ľudským mäsom a nevyhýbal asi ani ohavnostiam ako napr. pojedaniu detí. Sovietske Rusko bolo v tomto ohľade vyobrazené nie ako raj, ale doslova ako peklo na zemi.

Aj keby však čitateľ *Robotníckych novín* považoval tento článok o Rusku len za akúsi nemiestnu zvrátenú senzáciu, vážnosti mu o niekoľko dní dodáva seriózna interpretácia správy o katastrofálnom stave sovietskeho hospodárstva, ktorá mala odznieť na všezväzovej konferencii v Moskve.¹⁸ Referát národohospodára Jakovleva o početných nedostatkoch sovietskej správy v celej krajine, zastaranom spôsobe hospodárenia a zvlášť nevyhnutnosti hmotne pomôcť ruskému vidieku, údajne primäl boľševikov zostaviť komisiu, ktorá by sa mala týmito problémami zaoberať. Pálčivá otázka sovietskeho hospodárstva sa podľa *Robotníckych novín* riešila o niekoľko dní aj na zdanlivo nesúvisiacom Zjazde učiteľstva sovietskej Rusi, kde sa niektoré referáty týkali práve výzvy vyrovnania sa s hospodárskymi ťažkosťami. Novinový článok niesol veľký uštipačný titulok – „*Zo sovjetského raja.*“¹⁹ Situácii pridával na váhe aj sľub čerstvého predsedu Rady ľudových komisárov Alexeja

¹⁴ Frederick Arthur McKenzie (1869 – 1931) bol kanadský novinár a publicista pôsobiaci ako korešpondent niekoľkých periodík najmä vo východnej Ázii. Avšak vyjadroval sa a komentoval geopolitické zmeny po celom svete. Udalostiam v Rusku venoval prácu vydanú roku 1922 *Russia before dawn* a špecifickému problému prenasledovania náboženstva v Sovietskom zväze sa venuje v publikácii *The Russian Crucifixion: The Full Story of the Persecution of Religion Under Bolshevism* z roku 1930.

¹⁵ *O ruských pomeroch...*, s. 4.

¹⁶ Ruské muzeum hladu. In *Robotnícke noviny*, 1. 1. 1925, roč. XXII, č. 1, s. 11.

¹⁷ SMITH, Douglas. *The Russian job : the forgotten story of how America saved the Soviet Union from ruin*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2019, Porov.: https://books.google.sk/books?id=pJmEDwAAQBAJ&pg=PT97&lpg=PT97&dq=museum+hunger+samara+1922&source=bl&ots=PzIFHY3miA&sig=ACfU3U00ReZz8oUiqJUSsDFskwSS4ikAQ&hl=sk&sa=X&ved=2ahUKEwj73-77_rPnAhU8AGMBHTbUBIQ6AEwD3oECA4QAQ#v=onepage&q=museum%20hunger%20samara%201922&f=false.

¹⁸ Čo zostalo z ruského boľševizmu? In *Robotnícke noviny*, 14. 1. 1925, roč. XXII, č. 10, s. 5.

¹⁹ Zo sovjetského raja. Trockij nechce zachovávať tradície boľševizmu. Do Ruska sa bude dovážať obilie. Ľud si žiada vodky! In *Robotnícke noviny*, 18. 1. 1925, roč. XXII, č. 14, s. 1.

Rykova, ktorý prisľúbil na zlepšenie hospodárskej situácie dovoz až 250 000 ton obilia zo zahraničia. Situáciu s nedostatočnými zásobami potravín podľa *Robotníckych novín* takisto riešilo aj plenárne zasadnutie Ústredného výboru komunistickej strany o niekoľko dní neskôr. Údajne sa diskutovalo o znížení zdanenia roľníkov, ale údajné pochybenie v pláne zásobovania štátostrana nepriznala a potvrdila, že zásoby obilnín z jesene predchádzajúceho roku sú dostatočné.²⁰ O dva týždne neskôr sa však situácia javila kritická. Už z titulu článku „*Nebezpečie hladu v Rusku*“²¹ má čitateľ získať jasnú predstavu o stále prítomnej hrozbe hladu v Rusku a zároveň neschopnosti sovietskej vlády. Napriek všetkým prípravám, práci rôznych komisií a uvoľneniu značných finančných príspevkov či dovozu obilnín zo zahraničia, noviny konštatovali, že Rusko nemá dostatok prostriedkov, aby hladovej katastrofe zabránilo. Redakcia predpokladala, že nasledujúce tri mesiace budú pre Sovietsky zväz hladovým súžením, pri ktorom budú ohrozené najmä životy detí.²² Podľa ďalších informácií sa hlad v Rusku závažne šíril z vidieka do miest, pričom najviac trpel Leningrad, kde sa vraj situácia zhoršovala každým dňom.²³

Noviny si uvedomovali veľký negatívny náboj takýchto správ, vyvolávajúci možno až pochybnosti o ich pravdivosti, a preto zámerne dopĺňali, že čerpajú nielen zo všeobecných zdrojov, ale aj napr. z amerického časopisu *Time*, ale aj priamo z miestnych – sovietskych zdrojov. Typickým príkladom sú správy, oboznamujúce s vážnou hospodárskou situáciou krajiny, prebrané priamo napr. z *Proletárskej pravdy*, vychádzajúcej v Kyjeve.²⁴ Podľa týchto komentovaných správ napr. na území Ukrajiny ani zďaleka nebolo nebezpečenstvo hladu zažehnané, pričom sa podobne ako v ostatných obdobných článkoch spomína hlavne nezmierné utrpenie detí a potreba ich záchranu. O pomerne silnom postavení periodika *Proletárska pravda* svedčí aj značne ostrá kritika krokov sovietskej vlády, ktoré mali pôvodne zmierniť spôsobené škody, ale podľa týchto novín nakoniec situáciu len zhoršili. *Proletárska pravda* podľa správ *Robotníckych novín* nezostávala pri opatrnej kritike, ako by sa možno bolo čakalo, ale dovoľovala si na margo vlády klásť veľmi nepríjemné otázky. *Robotnícke noviny* týmto spôsobom docieľovali, že čitateľ nevnímal časté hrozivé správy z Ruska ako zveličené či úplne vymyslené, ako to tvrdila napríklad komunistická tlač. Na ňu *Robotnícke noviny* reagovali aj v tomto období, napríklad komentárom k správe z poznávacieho pobytu istého československého komunistu v Moskve.²⁵ Ten síce v komunistickom *Rudom práve* tamojšie pomery chválil spôsobom, že sa počas svojho pobytu cítil doslova ako námesačný v pozitívnom zmysle slova, avšak veľmi neopatrne sa vyjadril o existencii miestnych žobrákov. Vo svojom príspevku na stránkach komunistického večerníka to myslel v dobrom, v zmysle „*ako sú ruskí mrzáci zhovorčiví*“, doslova „*báječní*“ a pod., ale *Robotnícke noviny* jeho vyjadrenia pohotovo využili na opätovné nabúrание predstavy Ruska ako „*sovietskeho raja*“: „*Hovorí, že tam prechádza ako námesačný. Dá sa to veriť, lebo vidieť moskovských žobrákov v sne o raji, musí priviesť do rozpakov, či je to snenie či bdenie.*“²⁶ Článok doplnili aj vyjadreniami celoštátneho tlačového orgánu sociálnej demokracie, *Právom lidu*: „*Aká to*

²⁰ Zo sovjetského Ruska. Karachan a Rakovskij o rusko-japonskej smluve. In *Robotnícke noviny*, 29. 1. 1925, roč. XXII, č. 23, s. 2.

Sovietska moc však predsa len prehodnotila svoje stanovisko a *Robotnícke noviny* v marci informovali, že pri tvorbe nového rozpočtu sa prihliadalo aj na zdevastované roľníctvo. Roľníkom sa podľa plánu ľudového komisariátu financií o rok posunula platba ešte dlhovaných daní a zároveň sa dane roľníkov pre rozpočtové obdobie 1925 – 1926 mali znížiť o 40 percent. Porov.: Rozpočet a dane v SSSR. In *Robotnícke noviny*, 12. 3. 1925, roč. XXII, č. 58, s. 2.

²¹ *Nebezpečie hladu v Rusku*. In *Robotnícke noviny*, 12. 2. 1925, roč. XXII, č. 34, s. 1.

²² *Nebezpečie hladu v Rusku...*, s. 1.

²³ Rusko opäť pred hladovou katastrofou. In *Robotnícke noviny*, 20. 3. 1925, roč. XXII, č. 65, s. 6.

²⁴ Bieda v Rusku. In *Robotnícke noviny*, 10. 4. 1925, roč. XXII, č. 82, s. 7.

²⁵ Čo píše československý komunista z Ruska. In *Robotnícke noviny*, 12. 4. 1925, roč. XXII, č. 84, s. 2.

²⁶ Čo píše československý komunista z Ruska..., s. 2.

tragika v týchto slovách. Čože nepíšu nám komunisti stále o tom, že je v Rusku lepšie ako u nás? [...] A podľa svedectva čs. komunistického návštevníka v Rusku, v živote chudáka nie je vidieť rozdielu medzi sovjetrovou republikou a tou „najmeštiackejšou“ našou. Robotník lepšie nežije, lepšie nebýva, soc. zákony nie sú lepšie, čo teda je lepšieho? [...] „Rudé Právo“ samo ukazuje, že oné báje o Rusku sú len klamom, vypočítaným na dôverivosti.“²⁷

Robotnícke noviny nemilosrdne informovali o mnohých aspektoch nestabilného sovietskeho hospodárstva, nielen o katastrofálnom zásobovaní. Často vyčítali Sovietom ohromnú nezamestnanosť a následné skresľovanie počtu nezamestnaných, pričom na rozdiel od nenávidených kapitalistických štátov nemali zaistené ani vyplácanie podpôr.²⁸ Navyše, prebrali správu o tragickej udalosti z berlínskeho časopisu *Rul'*²⁹, podľa ktorej vyriešil miestny leningradský sovietsky otázkou nezamestnanosti takpovediac „po svojom“. Do zástupov ľudí, ktorí prišli v Leningrade demonštrovať proti vysokej nezamestnanosti začala miestna vojenská posádka údajne bez varovania strieľať. Medzi tridsiatimi mŕtvymi zostali ležať najmä ženy a deti a množstvo ranených podľa dostupných správ naplnilo všetky nemocnice v meste.³⁰

Obraz hospodárskej katastrofy Sovietskeho zväzu v *Robotníckych novinách* dopĺňala ďalšia pliaga – všeobecná drahota. Váhu tohto problému dokresľovala aj informácia, že kvôli nepokojom musel dokonca sám Rykov cestovať za pobúrenými roľníkmi a tým sľubovať nápravu.³¹ Vo veci bol však prítomný aj jeden zaujímavý fenomén, a to povšimnutie si nevôle až odporu voči vládnej moci u roľníkov. Bližšie sa o týchto pomeroch zmieňoval článok, ktorým *Robotnícke noviny* reagovali na správu sovietskej *Pravdy* o útokoch na sovietskych informátorov a dopisovateľov, a to najmä na vidieku.³² Ako príklad môžeme uviesť vraždu roľníckeho spravodajcu, za ktorú páchatel'ov, medzi nimi dokonca aj jedného bývalého revolucionára, odsúdili na trest smrti a mnohoročné väzenie.³³ Sovietska *Pravda* vraj sama priznala, že spolupráca roľníctva a robotníctva nebola najlepšia, avšak pripisovala to tzv. roľníckej kontrarevolúcii a vidieckemu prostrediu vôbec. *Robotnícke noviny* tak opäť s veľkou škodoradosťou nazvali boľševické Rusko „sovietskym rajom“, v ktorom sa sedliactvo s robotníctvom len tak skoro nepomerí.³⁴ O týždeň neskôr sa však čitateľ mohol veľmi ľahko dovtípiť, čo bolo náplňou práce spomínaných vládnych „informátorov“ pôsobiacich na vidieku. Na základe udania takýchto spravodajcov bol napríklad zatknutý istý predseda roľníckeho sovietskeho v Odeskej gubernii, ktorý bol obvinený z ťažkého zločinu údajného napomáhania miestnej lupičskej bande. Avšak dôvodmi, ktoré s predchádzajúcimi tlačovými správami súvisia oveľa zreteľnejšie, sú práve formy odporu roľníkov voči nariadeniam centrálnej vlády. Predseda roľníckeho sovietskeho obce Blagodatnoje bol totiž obvinený z podvodov na daniach.³⁵ Aj týmto spôsobom sa redaktori *Robotníckych novín* snažili čitateľom priblížiť „vôňu sovietskeho Ruska“, presne tak ako to naznačoval titulok ich správy. Ako správa z tzv. „boľševického raja“ podľa nadpisu iného článku nevyznieva ani zvesť o odsúdení na dlhoročné väzenie ďalšieho predsedu roľníckeho sovietskeho, v tomto prípade

²⁷ Čo píše československý komunista z Ruska..., s. 2.

²⁸ Ohromná nezamestnanosť v Rusku. In *Robotnícke noviny*, 30. 1. 1925, roč. XXII, č. 24, s. 4.

²⁹ Časopis vydávaný v rokoch 1920 – 1931 ruským demokratickým exilom v Berlíne. Porov. : <http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/list/title/zdb/27230028/-/1925>.

³⁰ Ako sa v Rusku odstraňuje nezamestnanosť. In *Robotnícke noviny*, 15. 2. 1925, roč. XXII, č. 37, s. 2.

³¹ Aj v sovjetskom Rusku zúri drahota. In *Robotnícke noviny*, 6. 2. 1925, roč. XXII, č. 29, s. 6.

³² Dedinská protirevolúcia ešte nevymizla. In *Robotnícke noviny*, 10. 2. 1925, roč. XXII, č. 32, s. 2.

³³ Rozsudok nad vrahmi sovjetského zpravodajcu. In *Robotnícke noviny*, 25. 2. 1925, roč. XXII, č. 45, s. 6.

³⁴ Konkrétne požiadavky nespokojných sedliakov a kozákov, konkrétne z oblasti Donu, ktoré adresovali po Rykovovi sovietskej vláde prinášajú redaktori na ďalších stránkach toho istého vydania. Porov.: Roľníci a kozáci proti sovjetskému systému. In *Robotnícke noviny*, 10. 2. 1925, roč. XXII, č. 32, s. 4.

³⁵ Vôňa sovjetského Ruska. In *Robotnícke noviny*, 17. 2. 1925, roč. XXII, č. 38, s. 6.

v Jekaterinoslavskej gubernii, a to za údajné týranie svojich vlastných roľníkov.³⁶ Podľa redakcie novín sa však sovietska moc nie vždy radovala z beztriestného spacifikovania vidieckych predákov: „*Bolševická hrúzovláda, menovite krvavá činnosť známej „Čeky“ budi rozruch medzi ruskými sedliakmi, ktorí pomstia sa za špehúnstvo sovjetskej vlády tým, že vraždia sovjetských dopisovateľov.*“³⁷ *Robotnícke noviny* týmto spôsobom predstavovali dynamický obraz zápasu v sovietskom Rusku ako boja dobra proti zlu. Zavraždený veliteľ Čeky Kučukidze mal podľa novín len na svojom poslednom pôsobisku na svedomí vyše sto ľudských životov. Ani správy oficiálnych sovietskych periodík nepopierali, že takýchto útokov bolo po celej krajine množstvo – dôvodom boli vraj historické pozostatky síl bieleho teroru, ktorý bol už porazený. O to viac sa bolševici v citovaných vyjadreniach zastrájali, že všetky bunky odporu bez ľútosťi potlačia a na vidieku bude sovietska vláda neúprosnou rukou ďalej zavádzať revolučné výdobytky bez ohľadu na nevôľu miestnych. Redakcia *Robotníckych novín* napokon tieto prevzaté vyjadrenia Sovietov už nekomentovala. V čitateľovi sa tak snažila zanechať dojem šoku a zhnusenía nad realitou sovietskeho Ruska.

Rusko ako „sovietsky raj“ bol takisto ironicky nazývaným aj v článku reflektujúcom pretrvávajúce otravné pomery v baníctve.³⁸ Redakcia *Robotníckych novín* tvrdila, že správu prevzala z moskovskej *Pravdy*, ktorá ako jedno z mála sovietskych periodík príležitostne uverejnila aj kritiku pomerov v krajine. V tomto prípade išlo konkrétne o nedostatočné zabezpečenie baníkov a ich šikanovanie zo strany tzv. dozorcov – ich nadriadených. Článok sugestívne opisoval tvrdú prácu baníkov bez riadneho ohodnotenia a bez základných prostriedkov na prácu. Čitateľ sa dozvedel, že tlač mala v tomto období v Sovietskom zväze minimálne aspoň v niektorých prípadoch ešte akú takú váhu. V baníkovom liste publikovanom v *Pravde* sa totiž spomína, že až keď baníci pohrozili, že celý prípad zverejnia v tlači, bola im sľúbená materiálna podpora. Príbeh však nekončí šťastným koncom, aby sa čitateľ mohol aspoň nazdávať, že v „sovietskom raji“ nemusí všetko končiť zle – podľa redakcie *Robotníckych novín* bola totiž materiálna podpora baníkom nakoniec zhabaná. Ešte stále však podľa redaktorov neskončili tak zle, ako ich nespokojní kolegovia z oblasti stredného Uralu, ani nie o mesiac potom. Tamojší robotníci usporiadali štrajk, ku ktorému sa ich podľa novín pripojilo až 100 000. Akcia však bola rozohnaná špeciálnymi policajnými oddielmi, pričom prvými známymi obeťami boli popravení siedmi vodcovia protestujúcich nespokojencov. *Robotnícke noviny* opäť apelovali na čitateľov, aby sa nenechali oklamať, že práve toto je to Rusko, ktoré je vzorom aj československým komunistom.³⁹ Redakcia svojho čitateľa nenechávala dlho na pochybách, čo môže byť jedným z dôvodov, prečo sa obrovské počty robotníkov odhodlávajú na protesty napriek hroziacim sankciám. Už v ďalšom čísle sa objavil rozsiahly článok oboznamujúci s aktuálnymi spoločenskými pomermi v Sovietskom zväze na základe správy britskej odborovej delegácie.⁴⁰ Z nej redakcia vybrala niektoré neradostné údaje, napr. o katastrofálnom ubytovaní robotníkov. Príkladom sú rafinérie v sovietskom Azerbajdžane, v meste Baku, kde robotníci bývali podľa správy komisie v najhorších podmienkach, aké kedy jej členovia kdekol'vek na svete videli. Vo zvlášť zvýraznenej časti textu píše: „*Byty pre robotníkov v Baku boli vlastne primitívne „zemljanky“, v ktorých by žiadny anglický roľník nechoval ani dobytok, ak by nechcel byť potrestaný pre týranie zvierat.*“⁴¹ Zlá bytová politika mala však podľa redakcie aj ďalekosiahle následky na širší rodinný život, ktorému sa pomerne podrobne venovala.

³⁶ Z bolševického raja. In *Robotnícke noviny*, 9. 5. 1925, roč. XXII, č. 105, s. 6.

³⁷ Ruskí sedliaci proti sovjedom. In *Robotnícke noviny*, 19. 2. 1925, roč. XXII, č. 40, s. 3.

³⁸ Ako sa majú baníci v sovjetskom Rusku. In *Robotnícke noviny*, 28. 1. 1925, roč. XXII, č. 22, s. 5.

³⁹ Ako lámú stávký v sovjetskom Rusku. In *Robotnícke noviny*, 24. 2. 1925, roč. XXII, č. 44, s. 4.

⁴⁰ Komunizmus stal sa v Rusku štát. socializmom. Biedne bytové pomery robotníkov. Úpadok rodinného života. In *Robotnícke noviny*, 25. 2. 1925, roč. XXII, č. 45, s. 4.

⁴¹ *Komunizmus stal sa v Rusku štát. socializmom...*, s. 4.

Konštatovala, že nedostatočné bývanie spolu s voľnou sovietskou legislatívou napr. ohľadom rozvodov a vôbec vytrácanie sa sobášov v sovietskom Rusku sa prejavilo v úplnom vyhynutí tradičného rodinného života. Veľký záujem bol neochvejne upriamovaný na postavenie ženy v Sovietskom zväze. Písalo sa o jej rovnocennom postavení s mužom, s čím myšlienkovú súvisel aj striktný zákaz prostitúcie a podobnej nemravnosti. Takisto sa hovorilo o práve ženy kedykoľvek ísť na potrat, ak má na to podľa sovietskej legislatívy „relevantné dôvody“.⁴² Ako vidíme, titulok *Robotníckych novín* je jednoznačne negatívny, ale samotný obsah článku je mnoho krát bezfarebný. Dokonca sa je možno dozvedieť, že zamestnaný človek má v sovietskom Rusku väčšie práva ako dobrovoľne nezamestnaný a ľahšie sa dostane napr. k bývaniu – to by mohlo byť socialisticky ladenému čitateľovi sympatické. Preto titulok článku hlásal, že toto nie je ten pravý komunizmus, ale stáva sa z neho tzv. štátny socializmus a ruskí komunisti vlastne menia svoje politické presvedčenie. Cieľom teda nebola pochvala politiky Sovietskeho zväzu, ale skôr nepriamy útok na domácich komunistov – nebezpečných protivníkov sociálnej demokracie. Námet opisu bežného života v Sovietskom zväze bol teda zámerne použitý ako príťažlivá a zaujímavá téma pre oko recipienta, čo však v konečnom dôsledku slúžilo na ovplyvnenie domácich politických preferencií strany.

Záver

Predstavili sme si obraz sovietskeho Ruska v tlači sociálnej demokracie z roku 1925, pričom sme sa sústredili najmä na hospodársku rovinu. Obsahovou analýzou textov skúmaných novinových článkov sa dostávame k viacerým zaujímavým záverom. Tlač sociálnej demokracie má k Sovietskemu zväzu prirodzene negatívny postoj, zároveň sa však snaží čitateľa presvedčiť o svojej naozajstnej objektivite, čo vidíme pri častom udávaní zdrojov, najmä pri informáciách, ktoré by mohli byť považované za zveličenú senzáciu. So správami o sovietskom Rusku pracujú a štylizujú ich podľa vlastnej aktuálnej potreby, najmä tej politickej agitačnej, pričom na základe overených informácií vyzývajú čitateľa na vytvorenie si úsudku. Ako s recipientom ich tlačovín totiž počítajú aj so sympatizantom nedávno utvorenej Komunistickej strany Československa, ktorá vznikla práve odštiepením od sociálnej demokracie a mohla by vážne ohroziť ich voličskú základňu. Články o dlhodobej hospodárskej kríze Sovietskeho zväzu, a to práve v čase viditeľného rastu československej ekonomiky, nielenže predstavujú zreteľné chyby bolševického režimu v Rusku, ale tým pádom aj diskreditujú celé komunistické hnutie, najmä to domáce, ktoré sa ešte stále len formovalo. Sociálna demokracia aj týmto spôsobom bojuje o svojho voliča v nastávajúcich novembrových voľbách do československého parlamentu v roku 1925. Využíva na to aj obraz Sovietskeho zväzu, v ktorom už bolševici vládnu, a čitatelia si tak môžu veľmi ľahko vytvoriť predstavu o krajine – „sovietskom raji“ – typickej neustálym nebezpečenstvom hladu, rozpadom rodín, umierajúcich deťoch, sociálnych nepokojoch, či „vražednom vidieku“. Obraz Ruska je z tejto perspektívy z veľkej časti konštruovaný účelovo, ako predobraz toho, čo by sa mohlo stať, ak by sa v Československu dostali k moci bolševici.

Na príklade sondy tlače sociálnej demokracie z roku 1925 sme načrtli spôsob kritickej analýzy textov vybraných periodík, ich následnú interpretáciu a hľadanie súvislostí v pozadí ich tvorby. V slovenskej historiografii takýchto prác nie je veľa, a preto sme sa pre analýzu obrazov sovietskeho Ruska rozhodli. Keďže chceme ukázať obrazy Ruska viacerých názorových prúdov, rozhodli sme začať analýzou periodík tých, ktoré ich reprezentujú a metódu sondy sme zvolili ako najvhodnejší spôsob výberu týchto prameňov.

⁴² *Komunizmus stal sa v Rusku štát. socializmom...*, s. 4.

DOBOVÁ PERIODICKÁ TLAČ

Robotnícke noviny, roč. XXII, 1925

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- BARTOŠ, Josef. Noviny jako historický pramen. In *Tisk a politické strany. Sborník referátů připravených pro nerealizovanou konferenci "Tisk, jeho místo a role v dějinách a současnosti politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1860-2000" v Olomouci ve dnech 24.-25. října 2000*. Zost. P. Marek. Olomouc : Katedra politologie a evropských studií FF UP v Olomouci, 2001, s. 7-16.
- CLARK, Katerina. *Sovětský román: Dějiny jako rituál*. Praha : Academia, 2015. 412 s.
- CLARK, Katerina. *Moskva, čtvrtý Řím: Stalinismus, kosmopolitismus a vývoj sovětské kultury 1931 – 1941*. Praha : Academia, 2016. 626 s.
- ČIERNA - LANTAYOVÁ, Dagmar. *Pohľady na východ*. Bratislava : VEDA, 2002. 268 s.
- FITZPATRICK, Sheila. *Každodenní stalinismus: Obyčejný život v neobyčejné době: Sovětské Rusko ve 30. letech*. Praha : Academia, 2018. 537 s.
- HARBULOVÁ, Ľubica. Rusko a rok 1917. Februárové udalosti v Rusku a ich ohlas v slovenskej dobovej tlači. In *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918. Zborník venovaný prof. PhDr. M. Danilákovi, CSc. k jeho 65. narodeninám*. Zost. P. Švorc, Ľ. Harbuľová. Prešov - Bratislava – Wien : Universum, 1999, s. 208-215.
- HYSKO, Miroslav. *Ruská revolúcia v zrkadle slovenskej tlače, 1917-1918*. Bratislava : Novinársky študijný ústav – Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957. 145 s.
- IVANTYŠYNOVÁ, Tatiana. Peripetie priateľstva. In *Mýtus - stereotyp - obraz : Rusko v slovenských dejinách a kultúre*. Zost. T. Ivantyšinová. Bratislava : SDK SVE – Pro Historia – Historický ústav SAV, 2011, s. 7-14.
- KODAJOVÁ, Daniela. Fenomén rusofilstva v minulosti Slovákov. In *Východná dilema strednej Európy*. Zost. T. Ivantyšinová, D. Kodajová. Bratislava : Občianske združenie SDK SVE, 2010, s. 134-155.
- MACKENZIE, Frederick Arthur. *Russia before dawn*. London : Forgotten Books, 2017. 324 s.
- MACKENZIE, Frederick Arthur. *The Russian crucifixion : the full story of the persecution of religion under bolshevism*. London : Jarrolds, 1930. 149 s.
- MUDROCH, Michal. Myšlienky slovanskej vzájomnosti na stránkach agrárnickej tlače v období medzivojnového Československa (1918 – 1938). In *7th Conference For Young Slavists In Budapest*. Budapest : Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Institute of Slavonic and Baltic Philology, 2019, s. 100-102.
- PAVČÍK, Filip. Reakcie slovenskej kultúrnej obce na sovietsku kampaň proti tzv. formalizmu v umení medzi rokmi 1936 – 1938. In *Historický časopis*, roč. 67, č.1, s. 103-125.
- VLČEK, Radomír. *Ruský panslavismus - realita a fikce*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2002. 291 s.
- ZEMKO, Milan. Slovenskí vzdelanci v spore o sovietske Rusko. In *Mýtus - stereotyp – obraz: Rusko v slovenských dejinách a kultúre*. Zost. T. Ivantyšinová, M. Zemko. Bratislava : SDK SVE – Pro Historia – Historický ústav SAV, 2011, s. 56-67.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

Rul. In <http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/>[online] <http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/list/title/zdb/27230028/-/1925>. [online]

SMITH, Douglas. *The Russian job : the forgotten story of how America saved the Soviet Union from ruin*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2019. In <https://books.google.com/?hl=sk>. Online: https://books.google.sk/books?id=pJmEDwAAQBAJ&pg=PT97&lpg=PT97&dq=museum+hunger+samara+1922&source=bl&ots=PzIFHY3miA&sig=ACfU3U0OReZz8oUiqJUSsDFskwSS4ikAQ&hl=sk&sa=X&ved=2ahUKEwj73-77_rPnAhU8AGMBHTbUBIQQ6AEwD3oECA4QAQ#v=onepage&q=museum%20hunger%20samara%201922&f=false.

METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ BUSINESS HISTORY: VÝSKUMNÝ PRÍKLAD ZLIEVARNÍ POLEDNIAK V KOŠICIACH (1898 – 1950)¹

Katarína Hromuláková

Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Abstrakt: *Business History* patrí vo svete už od druhej dekády 20. storočia k preferovaným prístupom pri výskume hospodárskych dejín, pričom si postupne nachádza cestu aj do slovenskej historiografie, kde je potreba analýzy fungovania firiem a podnikov veľmi aktuálnou výzvou. Jej podstata tkvie aj v určitej forme dištancovania sa od tradičných, marxisticky ladených dejín podnikov, ktorých výskum bol do roku 1989 v československom prostredí smerodajný. Predstavuje tak skôr biografiu podniku zahrňujúc všetky aspekty jeho fungovania. Základným znakom *Business History* sa stali „všadeprítomné ruky“ manažmentu a zohľadňovanie podnikateľských reakcií na hospodársky, ale aj politický vývoj. Autorka si kladie za cieľ v príspevku aplikovať uvedené východiská *Business History* na príklade firmy Karola Poledniaka v Košiciach, ktorá v medzivojnovom období patrila medzi najväčších zamestnávateľov v meste. Firma dokázala ustáť aj štyri rozličné politické režimy, ktoré sa v meste v priebehu prvej polovice 20. storočia vystriedali. Príspevok sa bližšie zameria na osobu samotného podnikateľa, dobové obchodné myslenie manažmentu podniku a export výrobkov v priebehu medzivojnového obdobia s miernym presahom až do začlenenia Košíc do Maďarského kráľovstva po novembri 1938.

Kľúčové slová: *Business History, Poledniak, podnik, hospodárske dejiny, Košice, medzivojnové obdobie*

Abstract: *Since the second decade of the 20th century, business history has been a preferred approach in the research of economic and social history. Its nature lies in various forms of distancing from the traditional, marxist-oriented history of companies, the kind of research which until 1989 was also decisive in the Czechoslovak historiography. It may rather be perceived as a biography of the company covering all aspects of its operation. Research concentrates on „ubiquitous hands“ of the company management, as well as consideration of business responses to economic and political developments. The author's main aim is to apply the above-mentioned viewpoints of Business History on the example of the company Karol Poledniak in Košice, which in the interwar period was one of the largest employers in the city. Due to the extent of the contribution, it will focus more on the entrepreneur himself, on the current business thinking of the company and the export of products during the interwar period with a overlap until the integration of Košice into the Kingdom of Hungary after November 1938.*

Key words: *Business History, Poledniak, company, economic history, Košice, interwar period*

Čo je a čo nie je Business History – prístupy, koncepty a východiská

Svetová historiografia sa v oblasti hospodárskych dejín už celé dekády snaží využívať pri výskume široké spektrum prístupov, ktoré historikom umožňujú nielen rozmýšľať nad rámec aktuálneho poznania, ale mnohokrát je ich cieľom zatriktívniť historický výskum pre potenciálnych mladých bádateľov, ako aj pre odbornú verejnosť. V slovenskom prostredí však

¹ Štúdia je spracovaná v rámci projektu VEGA 1/0184/17. Gréckokatolícka cirkev na okupovaných územiach Československa v rokoch 1938 – 1945.

aj napriek mnohým námietkam, upozorneniam či pokusom reflektovať najnovšie metodologické trendy, stále prevláda prevažne pozitivistický prístup k prameňom a aj k samotnému výskumu. Ten môže byť dôsledkom aj toho, že hospodárske a sociálne dejiny stále nepatria k preferovaným a obľúbeným témam slovenských bádateľov. Dôvodov vidím hneď niekoľko. Patrí medzi ne stereotypná predstava, že hospodárske a sociálne dejiny sú výhradne fixované na čísla, jednotvárne nazeranie na fungovanie priemyslu z pohľadu účtovníctva, ekonomiky, prípadne technického vybavenia či neschopnosť rozoznať „ľudský faktor“ a úlohu jednotlivca v historickom procese. V neposlednom rade aj chabá metodologická a teoretická pripravenosť, prameniaca zo stále slabej reflexie moderných metodologických prístupov svetovej historiografie. Jedným z podnetných prístupov, už po desaťročia využívaných v americkej i západoeurópskej historiografickej tradícii je „*Business History*“, ktorá by v budúcnosti v oblasti hospodárskych dejín mohla na toto pole prilákať ďalších záujemcov.

Vznik *Business History* ako histórie biznisu či obchodu sa datuje do 20. rokov 20. storočia v Spojených štátoch. Toto osobitné pole historického výskumu však vznikalo na inštitúciách primárne zameraných na ekonomické vedy, nie na historický výskum, čo je dôsledkom odlišnosti výučby a prístupu k hospodárskym dejinám medzi americkými hospodárskymi historikmi a európskymi. Jednou z prvých syntetizujúcich prác v tomto smere sa stala publikácia s názvom *Business and Capitalism: An Introduction to Business History* z roku 1939 od N.S.B. Grasa. V práci autor nazrel na vývoj kapitalizmu skrze obchodné spoločnosti a ich transakcie a styky s inými výrobcami a aj zákazníkmi.² Následovníci Grasa, najmä Alfred Chandler, tak postupne na prestížnej *Harvard Business School* vybudovali aj inštitucionálnu základňu výučby *Business History* v Spojených štátoch, ktorá trendy vo výskume obchodu, firiem a spoločností udáva dodnes.

Práve Chandler sa zaslúžil aj o sformovanie jedného zo základných východísk *Business History* – analyzoval koncepciu stratégie ako komplexného „balíka“ aspektov fungovania podnikov. Na základe tohto prístupu podľa Chandlera podniky nepostupujú oportunisticky, ale vystupujú ako racionálne inštitúcie s vopred stanovenými dlhodobými cieľmi, pričom hlavnými tvorcami tejto dlhohodobej vízie sa stáva skupina podnikateľov, manažerov a vlastníkov, ktorí určujú výber výrobných technológií a postupov, trhov, podnikových adaptácií a to s jediným cieľom – zlepšiť výkonnosť.³ Primárnou snahou organizácií je tak z dlhodobého hľadiska istá zotrvačnosť, ktorá by mohla byť narušená jedine zmenou prostredia alebo vypuknutím kríz.⁴ Práve toto elementárne vymedzenie tak predstavuje obrovský výskumný potenciál pre historikov zaoberajúcich sa dejinami firiem a podnikov v stredoeurópskom geopolitickom prostredí najmä v prvej polovici 20. storočia, kde sa zmena politického či hospodárskeho prostredia udiala hneď niekoľkokrát a to v priebehu pár desiatok rokov. Tento „cyklus“ tak následne narušal dlhodobú víziu fungovania spoločnosti a nútil manažment adaptovať sa na novovzniknuté podnikateľské prostredie.

Koncept *Business History* postupne v priebehu druhej polovice 20. storočia začal na európsky kontinent prenikať skrze britskú, francúzsku, ale aj nemeckú historiografiu.

² CLAUS, Peter – MARIOTT, John. *History: An Introduction to Theory, Method and Practise*. London and New York : Routledge, 2017, s. 215.

³ JONES, Geoffrey – ZEITLIN, Jonathan. *Business History*. Oxford : Oxford University Press, 2009, s. 12-13. V modernej ekonómii prevažne v americkom prostredí však prevláda aj pojem „homo oeconomicus“. Ten vychádza z toho, že jedným zo základných znakov modernej ekonómie je jej ahistoričnosť, ktorej základom je individuum správajúce sa zakaždým rovnakým spôsobom bez ohľadu na konkrétne historické či kultúrne prostredie. KOZMANOVÁ, Irena (Ed.). *Nové prístupy k metodológii hospodárskych a politických dejín*. Praha, 2013.

s. 20. Dostupné online: <https://www.academia.edu/6202198/_Kulturn%C3%AD_obrat_jako_impuls_pro_spojen%C3%AD_hospod%C3%A1%C5%99sk%C3%BDch_a_politick%C3%BDch_d%C4%9Bjin>.

⁴ JONES, G. – ZEITLIN, J. *Business History*..., s. 12-13.

V nemeckom prostredí pôsobiaci historici si pod vplyvom rozvinutejšieho interdisciplinárneho diskurzu, reflektujúceho kultúrne dejiny, dejiny mentalít, politiky a každodennosti, osvojili potrebu pri výskume dejín podnikov „zvedečiť“ štúdium dejín podnikania jeho systematickou teoretickou a metodologickou reflexiou.⁵ Styčným bodom sa stala paradigma R. H. Tillyho, ktorá vychádza zo štyroch základných bodov: 1) dať prednosť formulovaniu otázok pred zhromažďovaním faktov; 2) definovať výskumné pole čo najširšie s vedomím, že dejiny podnikov predstavujú integrálnu súčasť všeobecných hospodárskych a sociálnych dejín; 3) kvantifikovať, teda prevádzať podnikateľské rozhodnutia na kvantifikované veličiny ako náklady, finančný obrat, zisk a pod., opierať sa čo najviac o výrobné štatistiky, kalkulácie nákladov a cien, bilancie...; 4) usilovať sa o systematické porovnávanie podniku s iným podnikom, odvetvie s inými odvetviami, národných špecifik s inonárodnými variantami ekonomík.⁶

Svoje čiastočné miesto si postupne hľadá aj medzi slovenskými historikmi. Reprezentatívnym príkladom je práca Romana Holeca – *Dejiny plné dynamitu : Bratislavský podnik Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873 – 1945)*. Autor v nej sám rozvíja tézu, v ktorej dejiny priemyselných podnikov tvoria nielen výrobné, technické a distribučné zmeny, ale práve aj vývoj manažérskych elít, stratégie ich správania, podnikateľské aktivity či medzinárodné väzby, ktoré často podliehali aj štátoprávnym zmenám v 20. storočí.⁷ Mimo tejto publikácie boli na pozadí Business History čiastočne spracované aj nasledujúce práce: Roman Holec a Ľudovít Hallon *Tatra banka v zrkadle dejín*⁸, monografia Ľudovíta Hallona *Firma Pittel a Brausewetter – Priekopník betónového staviteľstva z Bratislavy*⁹ a tiež napríklad dizertačná práca Štefana Gaučíka o bankovníctve a o východoslovenskom železiarskom podniku Rimavsko-muránskej a šalgotarjárskej spoločnosti.¹⁰

Business History sa svojím komplexným nazeraním na podnik, firmu či spoločnosť líši aj od ostatných historických disciplín, akými sú napríklad Company History, ktoré sú akýmisi oficiálnymi dejinami podnikov, vychádzajúcimi z iniciatívy samotnej firmy, Labor History, teda dejinami práce či pracujúcich, ale aj od všeobecných hospodárskych dejín. Dôležitým faktorom pre „business historika“ je rola individuálnej prípadovej štúdie, zatiaľ čo historik zaoberajúci sa hospodárskymi dejinami analyzuje skôr podnikanie v celom odvetví s presahom aj mimo podnikateľský sektor.¹¹ Je však treba pripomenúť, že neexistuje žiadne jednotné chápanie obsahu, predmetu a smerovania hospodárskych dejín.¹² Aj z tohto dôvodu je Business History v niektorých publikáciách uvádzaná ako integrálna súčasť hospodárskych dejín. V prostredí pod priamym vplyvom sovietskej historiografickej tradície boli populárne aj tzv. dejiny závodov, ktoré len jednostranne zobrazovali dejiny „vykorisťovaných“ v duchu Marxovej tézy odcudzenej práce. Ich prekonanie je momentálnou bádateľskou výzvou a ako schodná cesta pri prekonávaní tohto marxistického prístupu sa javí skúmanie podnikateľských subjektov práce skrze východiská Business History.

Hoci je disproporcia medzi výučbou, teoretickou pripravenosťou či metodologickými postupmi z dôvodu rozličnosti výučby hospodárskych dejín medzi historikmi v Spojených

⁵ MYŠKA, Milan. *Z díla hospodářského historika*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostrave, 2010, s. 101.

⁶ MYŠKA, M. *Z díla hospodářského historika...*, s. 101-102.

⁷ HOLEC, Roman. *Dejiny plné dynamitu : Bratislavský podnik Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873-1945)*. Kalligram : Bratislava, 2011, s. 9.

⁸ HOLEC, Roman – HALLON, Ľudovít. *Tatra banka v zrkadle dejín*. Bratislava : AEPRESS, 2007. 326 s.

⁹ HALLON, Ľudovít. *Firma Pittel a Brausewetter – Priekopník betónového staviteľstva z Bratislavy*. Bratislava : HÚ SAV, 2014. 229 s.

¹⁰ GAUČÍK, Štefan. *Rimamuránsko-šalgotarjárska železiarska uč. spol. na príklade podnikateľských elít (1881-1938)*. Dizertačná práca. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2012. 187 s.

¹¹ CLAUS, P. – MARIOTT, J. *History : An Introduction to Theory, Method and Practise...*, s. 214.

¹² KOZMANOVÁ, I. (Ed.). *Nové prístupy k metodológii hospodárskych a politických dejín...*, s. 17.

štátoch a v Európe veľká, koncept Business History, na rozdiel napríklad od kliometrických štúdií¹³, je skúmateľný globálne a atraktívny tak pre ekonómov, ako aj historikov. Postupne historici vo svojom výskume prekročili líniu len jedného podniku a v súčasnosti sa aplikuje širšie chápanie Business History v troch základných metodologických rovinách : 1. rovina – samotná firma, podnik a podnikateľ, 2. rovina – výrobné odvetvia, kolektívne biografie podnikateľov, 3. rovina – všeobecné tendencie hospodárskeho vývoja, problémy obchodného myslenia, zisku, prestíže, etiky a pod.¹⁴ Štúdia ponúka bližší náhľad na fungovanie podniku Karola Poledniaka v Košiciach aj z dôvodu rozsahu a povahy archívnych prameňov najmä z prvej a tretej roviny.

V teoretickom úvode pokladám za dôležité spomenúť aj doposiaľ publikované práce o histórii firmy Poledniak. Už v roku 1968 publikoval Ján Ovčiarik štúdiu o sortimente výroby firmy.¹⁵ Následne, v roku 1980 publikoval článok k dejinám Východoslovenských strojární aj Pavel Adamuv, kde v krátkosti zahrnul aj ich predchodcu – továreň Karola Poledniaka.¹⁶ Zatiaľ najnovším pokusom priblížiť samotného Karola Poledniaka je práca v zborníku od Erika Benka s názvom Poledniak – osobnosť strojárstva.¹⁷ Uvedené práce sú však stručnejšieho charakteru, značne odtrhnuté od celospoločenského kontextu a ignorujúce tendencie hospodárskeho vývoja.

Firma, osobnosť podnikateľa, manažment

Samotná firma bola založená v roku 1898, kde je vo firemnom registri Karol Poledniak st. vedený ako majiteľ strojárského a zámočnickeho priemyselného závodu.¹⁸ Keďže je príspevok primárne zameraný na medzivojnové obdobie s presahom až do 40. rokov, osobitá pozornosť bude venovaná skôr Karolovi Poledniakovi ml., ktorý firmu po náhlejši smrti otca prebral v roku 1916.¹⁹

Na osobnosť podnikateľa sa na základe metodologických východísk, ktoré sa postupne v 20. storočí vyprofilovali, dá nazrieť na základe dvoch odlišných stanovísk. Prvý spôsob by sa dal nazvať aj ako funkcionálny, kde je podnikateľ definovaný ako hospodársky subjekt, ktorého funkciou je presadzovanie nových kombinácií a inovácií výrobných a obchodných postupov, pričom medzi jeho základné kompetencie a funkcie patria tieto: výroba nových, konzumentom doposiaľ neznámych výrobkov; zavádzanie nových výrobných metód, objavovanie nových odbytísk, získavanie nových surovín a polotovarov a zavádzanie nových

¹³ Kliometria je hlavnou metódou výskumu tzv. *New Economic History*. Stúpenci *New Economic History* vychádzajú najmä z jazyka neoklasickej ekonómie, matematických modelov, pričom historici, resp. ekonómovia, ktorí sa kliometriou zaoberajú, si s obľubou kladú otázky, ktoré hraničia s kontrafaktuálnosťou. HOLEC, Roman. „Neviditeľná ruka“ trhu alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu (k novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych a sociálnych dejín). In *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 1, s. 3-24. Mimo aplikácie teoretických ekonomických modelov tento koncept vychádza aj z orientácie sa na štatistiku a objasnením ekonomického vývoja v minulosti formou konštrukcie hypotetických deduktívnych modelov. MYŠKA, Milan. *Problémy a metódy hospodárskych dejín*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2016, s. 14

¹⁴ HOLEC, R. „Neviditeľná ruka“ trhu alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu..., s. 14.

¹⁵ OVČIARIK, Ján. Rozvoj sortimentu výroby v Továrni na stroje Karol Poledniak v Košiciach, In *Ročenka Technického múzea v Košiciach*. Bratislava : Alfa, 1968, s. 269-277.

¹⁶ ADAMUV, Pavel. K dejinám Východoslovenských strojární v Košiciach (1886-1976). In *Historica Carpatica XI*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1980, s. 56-95.

¹⁷ BENKO, Erik. Poledniak – osobnosť strojárstva. In *Veda a technika v období Československa. Zbierky dejín techniky IV. : Zborník príspevkov z odborného programu zasadnutia Komisie pre zbierky dejín techniky ZMS*. Zost. M. Šullová. Košice : Slovenské technické múzeum, 2018, s. 13-25.

¹⁸ Štátny archív v Košiciach (ŠA KE), fond Krajský súd, firemný register (1525) 1872 – 1949 (KS, FR), šk. 66, číslo jednotky (č.j.) 1201, signatúra (sign.) 1024, A-IV.

¹⁹ ŠA KE, f. KS-FR, šk. 507, č.j. 1212, sign. 3448, B-VII.

organizácií napr. monopolov.²⁰ Druhý je možné definovať ako pozičný, keďže pod pojmom podnikateľ rozumie osobu, ktorá zastáva v podniku najvyššiu formálnu autoritou vybavenú pozíciu.²¹

O tom, že Karol Poledniak ml. zastával v továrni najvyššiu pozíciu a mal aj príslušnú autoritu nemožno pochybovať. V 30. rokoch boli Magistrátom mesta Košice schvaľované aj pracovné podmienky a pracovný poriadok v továrni. Na základe nich je Karol Poledniak jedinou osobnosťou firmy, v ktorej kompetencii bolo právo prijímať nových zamestnancov, pričom všetky „žiadosti a ponosy“ bolo taktiež možné adresovať len priamo majiteľovi firmy každú sobotu medzi 11:00-12:00.²² Pritom vo firme s cca 200-350 zamestnancami v medzivojnovom období fungovala aj pozícia hlavného inžiniera a ďalších vyššie postavených majstrov. Z dobových prameňov nie je celkom jasné či úloha z hľadiska funkcionálneho vymedzenia bola pre Karola Poledniaka dominantná a akú úlohu v nej zohrával manažment celej firmy. Ešte v roku 1914, kedy firma zamestnávala o polovicu menej zamestnancov, bolo vedenie a manažment firmy rozdelený nasledovne: majiteľ (Poledniak Karol), správca administrácie a obchodného registra (Zeitler Béla), hlavný účtovník (Krausz Árpád), pokladník (Roland Viktor), úradníci (Krivanszky Simon, Renc Lorinc, Hoffmann Gusstav), inžinieri (Balmer József, Brunner Antol), technickí kontrolóri (Kalos Kálman, Göndör, Nagy Imre), predák (Feiglovics Szanisló), zlievarenský majster (Gabriel János), tesársky majster (Szabó Bertalan), majster v kotolni.²³ Je to síce posledná ucelená zmienka o vedúcich pozíciách v továrni, avšak na základe ďalšieho rozširovania zlievárne sa dá predpokladať, že vyššie uvedené vedúce pozície vo firme ostali rovnaké, dokonca mohlo dôjsť k ich rozšíreniu. V roku 1930 sa v manažmente udiala ešte jedna malá zmena, ako spoločníčka firmy bola vo firemnom registri, po smrti matky Karola Poledniaka, zapísaná aj manželka – Mária Poledniaková, rod. Bauerneblová.²⁴ Hoci nie je celkom zrejmé, ako to už bolo naznačené, či prosperita firmy v nasledujúcich dekádach bola výsledkom obchodnej zručnosti samotného Poledniaka alebo komplexom zručností celého manažmentu, továreň ako jedna z mála prežila obdobie krízových, vojnových a zároveň aj arbitrážnych rokov.

Nemalú rolu v úspešnosti podnikania zohrávajú aj osobnostné predpoklady samotného majiteľa, ako podstatného „ľudského faktoru“ vo výskume. Doboví pamätníci opisovali Poledniaka ako človeka s miernou povahou, no zároveň cieľavedomého a prísneho vedúceho čo sa týka kvality výrobkov.²⁵ Bol aj technicky veľmi zručný a dokázal navrhnuť a vyrobiť nové produkty tak, aby vyhovovali aktuálnym potrebám firmy.²⁶ Zároveň však dokázal byť empatický tak k svojim zamestnancom, ako aj k ich rodinám. Pritom sa staral aj o sociálnu situáciu svojich zamestnancov. Každý zamestnanec firmy bol mimo povinného zákonného poistenia „proti nemociam na invaliditu a starobu“ poistený aj proti úrazom v Zemskej úradovni pre poistenie robotníkov na Slovensku v Bratislave.²⁷ Okrem iného sa všetky peňažné pokuty zamestnancov zapisovali a boli ďalej určené na pomoc chorým zamestnancom podniku.²⁸ Aktívne sa angažoval aj vo viacerých spoločenských, kultúrnych a športových akciách košického regiónu.

²⁰ POPELKA, Petr. *Zrod moderného podnikateľstva : Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2011, s. 25.

²¹ POPELKA, P. *Zrod moderného podnikateľstva...*, s. 25.

²² Archív mesta Košice (AMK), fond Mestský notársky úrad mesta Košice 1923-1938 (MNÚ KE), šk. 136, i.č. 155, číslo spisu (ďalej č.s.). 13526/934. Pracovný poriadok firmy Karol Poledniak.

²³ LASZLÓ, B. *Kassa szab.kir.város cím-és lakásjegyzéke 1913-1914*. Košice, 1914, s. 125.

²⁴ ŠA KE, f. Krajský súd (KS), šk. 275, č.j. 1350, sign. B-VII-21.

²⁵ BENKO, E. *Poledniak – osobnosť strojárstva...*, s. 15.

²⁶ BENKO, E. *Poledniak – osobnosť strojárstva...*, s. 16.

²⁷ AMK, f. MNÚ KE, šk. 136, č.j. 155, č.s. 13526/934. Pracovný poriadok firmy Karol Poledniak.

²⁸ AMK, f. MNÚ KE, šk. 136, č.j. 155, č.s. 13526/934. Pracovný poriadok firmy Karol Poledniak.

Podnikateľská aktivita Karola Poledniaka bola ukončená až oslobodením Košíc 19.1.1945 a jeho následným odvečením NKVD do zajateckého tábora na Ukrajinu, kde v marci toho istého roku aj zomrel. Je pravda, že Karol Poledniak v období po Viedenskej arbitráži zastával funkcia člena Muncipálneho výboru mesta,²⁹ s čím sa následne operovalo aj pri zdôvodňovaní znárodnenia firmy, kde sa svedectvá aj dokumenty o povahe a osobnosti Karola Poledniaka rozchádzajú. Gejza Eggenberger publikoval časť memoranda zamestnancov továrne, ktorí ho zaslali kancelárii prezidenta Edvarda Beneša aj Veliteľstvu IV. ukrajinského frontu, so žiadosťou o prepustenia majiteľa firmy. Uvádza: „*Môžeme povedať, že náš šéf Karol Poledniak a všetci zamestnanci žili a pracovali spolu a že nikdy nebola nespokojnosť medzi zamestnancami. Pokiaľ v ostatných závodoch robotníctvo štrajkovalo za zvýšenie mzdy, v našom závode robotníctvo pracovalo. Staral sa nielen o robotníkov, ale aj ich rodiny. V prípade onemocnenia vyplácal mimoriadnu podporu a staral sa o to, aby nemocný bol čo najlepšie ošetrovaný. Starých penzistov okrem dôchodku ešte aj finančne podporoval. Keď Nemci našu firmu chceli presídliť do Nemecka, neplnil rozkazy a špeciálne stroje nechal zakopať a skryť...Pred nami sa neraz vyslovil takto: Som presvedčený, že keď sa Nemci dozvedia o našej tajnej práci, tak ma obesia...Náš šéf sa žiadneho politického hnutia nezúčastnil. Národnostná otázka nikdy nehrala v úlohu v závode, lebo v najväčšom porozumení pracoval vedľa seba Slovák, Čech i Maďar. Karol Poledniak bol vždy hybnou silou závodu...Všetci podpísaní i s rodinami zaručujeme sa za Karola Poledniaka, aby bol prepustený na slobodu....podpísalo to 300 zamestnancov závodu.*“³⁰ Naopak, pri definitívnej konfiškácii továrne, podľa dokumentu Okresnej odborovej rady v Košiciach: „*Ihneď po okupácii v roku 1939, začal továreň prebudovávať na válečný účel. Továreň pred tým vyrábala len mlynské zariadenia a hospodárske stroje. V roku 1939 v snahe podporovať fašistický režim začal pracovať pre Diösgyor a síce súčiastky protiletadlových diel, míny, granáty pre maďarskú armádu. Zo zisku si kúpil majiteľ firmy nové stroje spôsobilé k výrobe válečných potrieb. Postavil teda celú továreň a svoj majetok do služieb válečných okupačných snáh fašistického Maďarska. Karol Poledniak mal úzke styky aj s nemeckými kruhmi. Nemeckí dôstojníci boli vítanými hosťami rodiny Poledniakovej spolu s nemeckým konzulom a rodina Poledniaková usporiadala na ich počesť veľké bankety. Manželka bola odsúdená ľudovým súdom. V továrni boli dôverníkmi KP vedúci nilašskej strany Jozef Nezval a Ladislav Daraboš. Bez súhlasu týchto osôb neprijal Poledniak do továrne žiadneho robotníka a títo nilaši sa postarali o to, aby mohol byť prijatý len taký robotník, ktorý vstúpil do nilašskej strany. Sám Poledniak podporoval nilašov aj finančne, hoci sám nebol členom strany.*“, na jeho presadenie stačilo len 5 svedectiev niekdajších zamestnancov.³¹

Čo z uvedeného je pravda je momentálne otázkou ďalšieho výskumu, avšak na základe dotazníkov zamestnancov firmy, ktoré sa zachovali všetky, je možné dať za pravdu informácii z memoranda, že Poledniak skutočne nerobil medzi národnosťou svojich zamestnancov žiaden rozdiel, a že sa väčšina robotníkov podieľala na ukrývaní a zakopávaní strojov z výroby.³² Týmto bolo čiastočne umožnené aj znovu-rozbehnutie firmy, na ktorú bola po vojne uvalená národná správa, následne bola od roku 1948 znárodnená a začlenená do „Kriváň ČKD.“³³ Z hospodárskeho hľadiska je celkom pochopiteľná aj adaptácia železiarskeho podniku pre vojnové účely, ktorá len kopírovala situáciu z obdobia prvej svetovej vojny. V továrni však podľa všetkého od roku 1940 pracovala silná národno-

²⁹ SZEGHY-GAYER, Veronika. Personálna kontinuita politickej elity v Košiciach po Viedenskej arbitráži. In *Forum Historiae*, 2018, roč. 12, č. 1, s. 139.

³⁰ EGGENBERGER, Gejza. Requiem za jedným továrnikom. In *Slovenský východ*, 18.3.1992, s. 3.

³¹ AMK, f. Národný výbor mesta Košíc 1945-1948 (NV KE), šk. 370, č.j. 97, č.s. 20126/1947. Okresná odborová rada Košice – konfiškácia majetku K. Poledniaka.

³² AMK, f. MNÚ KE, šk. 280-281, č.j. 97-98. Dotazníky zamestnancov fy. Karol Poledniak.

³³ ŠA KE, f. KS, šk. 575, č.j. 1350, sign. B-VII.-21.

socialistická stranická bunka NKP (Nyilaskeresztes Párt/Strana šípových krížov), ktorá sa sústreďovala na politickú agitáciu v meste a získavanie nových, so stranou sympatizujúcich robotníkov.³⁴ Časť prokomunisticky orientovaných robotníkov továrne sa angažovala aj v Odborovej organizácii železiarskych robotníkov, čo vypovedá aj o politickej diferenciacii vo vnútri podniku.³⁵

Hospodársky vývoj, trh, obchodné myslenie, prestíž: stratégie prežitia firmy v medzivojnovom období

Aplikovanie základnej východiskovej tézy americkej Business History o racionálne uvažujúcej spoločnosti s vopred danými perspektívami na podnik v stredoeurópskom geopolitickom prostredí je z hľadiska diametrálne odlišného hospodárskeho, politického a neposlednom rade tiež kultúrno-spoločenského vývoja oboch kontinentov problematické. Ako bolo už v úvode naznačené, stratégie sa menia pod vplyvom zmeny podnikateľského prostredia a v dôsledku kríz. Zmena politickej situácie spravidla prináša aj zmeny v hospodárskych centrách, preto je každá firma nútená nájsť si v dôsledku týchto zmien nové odbytká pre svoje výrobky, prípadne sa adaptovať na novovzniknuté prostredie a zabezpečiť si tak svoje „prežitie“. Toto tvrdenie dvojnásobne platilo po zániku Rakúsko-Uhorska, kedy došlo k úplnému presunutiu hospodárskych centier novovzniknutých štátov.

Firma Poledniak mala po rozpade monarchie značnú devízu v tom, že nemusela prechádzať nostrifikačným procesom, keďže svoje sídlo ani iné pobočky neprevádzkovala mimo územia novovzniknutého československého štátu. Hlavnou úlohou firmy sa tak stala modernizácia výroby, získavanie širšej klientely a zaručenie konkurencieschopnosti nielen voči priemyselným gigantom v českých krajinách, ale aj v samotných Košiciach. Vzhľadom na to, že jedným z predpokladov úspešného podnikania je produkcia nových výrobkov a zavádzanie nových výrobných metód, možno uvedené kompetencie demonštrovať aj na príklade firmy Poledniak.

Portfólio ponúkaných výrobkov firmy Poledniak bolo širokospektrálne, za najväčšie zisky však Karol Poledniak vďačil stavbe, oprave a rekonštrukcii mlynov, ktoré sa v povojnových rokoch tešili veľkej obľube aj vďaka stále prevažne agrárnemu charakteru daného regiónu. Konkurenčná firma Fleischer a spol., ktorá sa taktiež venovala najmä stavbe mlynov, v roku 1926 upadla do konkurzu a pozastavila výrobu, hoci ceny za služby a výrobky u nej boli oveľa nižšie ako u konkurenčného Poledniaka.³⁶ Poledniak, ako sme to už vyššie spomínali, si na kvalitu ponúkaných produktov potrpel, čo sa síce odrážalo vo vyššej cene, ale získal si tak dôveru klientely, čím postupne prekonal aj finančnú krízu z roku 1923, spôsobenú prehusteným konkurenčným prostredím.³⁷ Finančné ťažkosti továrni zrejme spôsobila aj deflačná kríza z rokov 1921–1923, kedy dochádzalo k znižovaniu veľkoobchodných cien a deflácii meny.³⁸

Medzivojnové obdobie je z hospodárskeho hľadiska pomerne diferencovanou a heterogénnou periódou dejín charakterizovanou neustálymi konjunktúrami a krízami. Továrň Karola Poledniaka však nie vždy kopirovala tento vývoj na domácom i zahraničnom trhu.³⁹ Obdobie rokov 1924–1929 možno hodnotiť ako “zlaté roky” republiky, nakoľko v

³⁴ KÁRPÁTY, Vojtech. Strana šípových krížov v Košiciach (1939–1945). In *Pamäť národa*, č. 3, 2008, s. 20.

³⁵ POTEMLA, Michal. *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938-1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1986, s. 188.

³⁶ OVČIARIK, J. *Rozvoj sortimentu výroby v Továrni na stroje Karol Poledniak v Košiciach...*, s. 275.

³⁷ OVČIARIK, J. *Rozvoj sortimentu výroby v Továrni na stroje Karol Poledniak v Košiciach...*, s. 275.

³⁸ HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In *Slovensko v Československu*. Zost. M. Zemko, V. Bratislava : Veda, 2004, s. 305.

³⁹ Na základe objednávkových kníh bol zostavený graf, viď. graf č. 1.

roku 1929 HDP Československa dosiahla 152% predvojnovovej úrovne, priemyslová výroba prekročila úroveň z roku 1913 o 41% a poľnohospodárska výroba o 31%.⁴⁰ Z hľadiska objednávok však pre zlieváreň šlo z dlhodobého hľadiska o najkritickejšie roky. Nižší počet objednávok ako v roku 1927 a 1929 bol zaznamenaný len v kritickom roku 1932. Situácia odráža disproporciu priemyselnej výroby v českých krajinách a na Slovensku. Gros odberateľov výrobkov a produktov totiž v 20. rokoch 20. storočia predstavovalo najmä ďalších lokálnych podnikateľov a v nemalej miere aj predstaviteľov bývalej šľachty monarchie, ktorí v povojnových rokoch začali s modernizáciou a opravou svojich sídiel. Adamuv napríklad uvádza, že do roku 1980, kedy bol publikovaný jeho článok, bolo na Slovensku zmapovaných vyše 400 obcí, kde bol dodaný aspoň jeden výrobok z Poledniakovej fabriky.⁴¹ Na Slovensku stále prebiehala reštrukturalizácia priemyselných podnikov ako pozostatok po rakúsko-uhorskej monarchii, pričom ju stále sťažovala aj slabo rozvinutá infraštruktúra dopravnej siete.⁴²

Zaujímavým fenoménom v obchodnej stratégii firmy je expandovanie na zahraničný trh, najmä v krízových 30. rokoch, a taktiež aj reflexia aktuálnych potrieb lokálnych odberateľov a konzumentov. Medzi objednávkovými formulármi sa v danom období začínajú objavovať podniky zo Švajčiarska, Nemecka a najmä priemyselnej sliezskej oblasti.⁴³ Prístup na zahraničný západoeurópsky trh získavali exportéri iba niektorých druhov výrobkov v špičkovej kvalite, pričom nevyhnutnou podmienkou účasti na zahraničnom obchode bola systematická modernizácia technickej základne podniku.⁴⁴ Napĺňať túto podmienku sa v priebehu 30. rokov úspešne darilo aj továrni Karola Poledniaka. V 30. rokoch firma začala s výrobou automobilových valcov a generálnou opravou motorových vozidiel.⁴⁵ Nešlo len o prirodzenú reakciu na síce pomalú, ale predsa prebiehajúcu výstavbu cestnej siete a s tým súvisiaci masový rozvoj automobilizmu, ale aj na založenie konkurenčnej firmy Prokop a syn, ktorá Poledniakovi odoberala zákazky na prestavby mlynov poskytovaním dlhodobých úverov. Hoci podnik dokázal hospodárskej kríze pomerne úspešne čeliť a odolávať, jej dopad je možné ilustrovať nielen na základe najväčšieho prepadu počtu objednávok z roku 1932, ale aj hromadným prepúšťaním zamestnancov v roku 1932.⁴⁶ V 30. rokoch niekoľkokrát dochádzalo aj k neustálemu znižovaniu plátov robotníkov.⁴⁷ Konsolidácia pomerov aj na základe uvedeného grafu nastala po roku 1934 s konštantným vývojom až do roku 1938, kedy sa politická aj hospodárska situácia radikálne zmenila.⁴⁸

Analyzovať všetky aspekty fungovania továrne v rokoch 1938–1945 z dôvodu rozsahu príspevku nie je možné v jednej štúdiu a tento problém si určite zaslúži väčší priestor. Podstatným však stále ostáva fakt, že väčšina slovenských historikov sa zhoduje na tom, že po hospodárskej stránke podniky začlenené do nového územia stagnovali, pretože ekonomická

⁴⁰ ŠTOLLEOVÁ, Barbora. Rub a líc hospodárskeho vývoje dvaciatych let. In *Republika Československá 1918-1939*. Zost. D. Hájková, P. Horák. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2018, s. 416.

⁴¹ ADAMUV, P. *K dejinám Východoslovenských strojární v Košiciach...*, s. 75.

⁴² HALLLON, E. *Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska...*, s. 310.

⁴³ ŠAKE, f. Karol Poledniak, továreň na stroje, železolejareň a stavba mlynov v Košiciach (1912-1948) (KP). č.j. 14-24, Knihy objednávok 1930-1937.

⁴⁴ HALLLON, Eudovít. *Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska...*, s. 310.

⁴⁵ OVČIARIK, J. *Rozvoj sortimentu výroby v Továrni na stroje Karol Poledniak v Košiciach...*, str. 275.

⁴⁶ Stav nezamestnanosti v Košiciach. In *Slovenský východ*, roč. XIV, 21.12.1932, č. 294, s. 3. Na jeseň 1932 sa Košiciach v dôsledku hromadného prepúšťania košickej magnezitky a strojárskej firmy Poledniak, ako aj ukončeniu rozličných stavebných prác, vyšplhal počet nezamestnaných až na 4 000.

⁴⁷ ŠAKE, f. KP, č.j. 33-34, Mzdové knihy 1928-1937.

⁴⁸ Obrat firmy sa aj napriek tomu nepodarilo dostať na úroveň pred roka 1930. V roku 1937 bol napríklad celkový obrat továrne 4 700 000 Kčs, čo bolo o 1 300 000 menej ako v roku 1930. OVČIARIK, J. *Rozvoj sortimentu výroby v Továrni na stroje Karol Poledniak v Košiciach...*, s. 276.

situácia Maďarska mohla len slabo sekundovať československej.⁴⁹ Okrem vojnového stavu, ktorý odhliadnuc od pozitívnych či negatívnych konotácií markantne zasahuje do hospodárstva, možno hovoriť aj o neefektívnosti, či neskúsenosti nanovo politicky dosadených a často nekvalifikovaných funkcionárov do čela dôležitých a strategických podnikov naprieč priemyselnými odvetvami. Svoju úlohu zohrávala aj zaostalosť Maďarského kráľovstva a odlišný hospodársky vývoj v 30. rokoch 20. storočia.⁵⁰ Továreň a zlievareň Karola Poledniaka však ostala stabilná aj v tomto období a dokázala efektívne profitovať a získavať lukratívne zákazky spôsobené slabým konkurenčným prostredím v Maďarsku, aj zavádzať nové technologické postupy do výroby.

K úspešnej stratégii predaja patrí mimo asimilácie sa na nové obchodné podmienky a zmeny na trhu aj reklama a s tým spojená prestíž v duchu hesla „*viditeľnosť predáva*“. K nárastu záujmu o reklamu dochádzalo práve pri prechode k továrenskej výrobe, kedy nestačilo už len informovať o výrobku, ktorý bol zväčša dostupný len lokálne a v obmedzenom množstve.⁵¹ Cieľom obchodníkov sa stala snaha presvedčiť spotrebiteľov o kvalitách ponúkaného tovaru a vzbudiť v konzumentoch záujem.⁵² Jednou z úloh reklamy je aj oslabenie konkurencie. Reklama na výrobky továrne sa tak ocitla v miestnych novinách, v košických adresároch alebo na propagačných materiáloch podniku s vkusným, moderným a „neokukaným“ dizajnom.⁵³ Firma taktiež plnila množstvo zákaziek na základe individuálnych požiadaviek zákazníkov, pričom niektoré z nákresov sú dohľadateľné aj v objednávkových knihách. Propagácia výrobkov továrne pre verejnosť prebiehala aj rozličných výstavách, medzi najvýznamnejšie bezpochyby patrila Výstava východu z roku 1938.⁵⁴ Zachovali sa aj fotografie z propagačných akcií pred mestskou radnicou, pričom nie je vylúčené, že reklamná kampaň neostala len v hraniciach lokálneho predaja na regionálnej úrovni. Samotný Poledniak patril v medzivojnových Košiciach k podnikateľskej elite, preto je možné, že dokázal profitovať aj zo svojich konexií. Medzi členov Mestského magistrátu v medzivojnovom období patril aj Szilárd Bauernebl ml., jeden zo spolujajiteľov známeho košického pivovaru a príbuzný manželky Karola Poledniaka.⁵⁵ Ako príklad môžeme uviesť, že v roku 1923 odkúpil za symbolickú sumu 1 000 Kčs časť pozemku mestskej delostreleckej kasárne za účelom „*modernejšieho pokračovania práce v našom podniku*“.⁵⁶ Ako bolo zmieňované už vyššie, po arbitráži sa sám stal členom Municipálneho výboru mesta, čo mu taktiež mohlo prinášať isté výhody a uľahčovať si podnikateľské povolanie. Uvedené informácie však v budúcnosti bude potrebné podrobiť ďalšiemu skúmaniu.

⁴⁹ Pozri napríklad: SABOL, Miroslav. Dopad Viedenskej arbitráže na poľnohospodárstvo, priemysel a infraštruktúru na južnom Slovensku. In *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži*. Zost. J. Mitáč. Bratislava : ÚPN. 2011, s. 222.; MIČKO, Peter. Následky Viedenskej arbitráže na činnosť Továrne na papier, účastinná spoločnosť Slavošovce. In *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži*. Zost. J. Mitáč. Bratislava : ÚPN. 2011, s. 249-261.; MICHELA, Miroslav. Život na územiach pripojených k Maďarsku roku 1938. In *Slovenská republika 1939 – 1945*. Zost. K. Hradská, I. Kamenec. Bratislava : Veda, 2015, s. 409-436.

⁵⁰ Pozri bližšie: BEREND, Iván T. – RÁNKI, György. *Underdevelopment and Economic Growth : Studies in Hungarian Economy and Social History*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1979, s. 172-190.

⁵¹ JANČURA, Mikuláš – KATRINÁK, Lukáš. Vizualná prezentácia automobilizmu v medzivojnovnej reklame na Slovensku. In *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II*. Žilina : Považské múzeum v Žiline, 2017. s. 169-170.

⁵² JANČURA, M. – KATRINÁK, L. *Vizualná prezentácia automobilizmu v medzivojnovnej reklame na Slovensku...*, s. 169-170.

⁵³ Vid'. obr. 1.

⁵⁴ *Katalóg Výstavy východu v Košiciach*, 1938, s. 73.

⁵⁵ SZEGHY-GAYER, V. *Personálna kontinuita politickej elity v Košiciach po Viedenskej arbitráži...*, s. 136.

⁵⁶ AMK, f. Mestský úrad Košice 1923 – 1938, šk. 105, č.j 38, č.s. 2061/1923, Karol Poledniak – prosba o prepustenie pozemku z mestského parku.

Záver

Primárnou snahou a cieľom uvedeného príspevku bolo predstaviť koncept Business History, ktorá poskytuje teoretické a metodologické východiská, umožňujúce moderným spôsobom skúmať dejiny firiem, podnikateľstva, trhu, obchodu a iných aspektov s tým súvisiacich. Ako predmet prípadovej štúdie som si vybrala továreň Karola Poledniak, jednu z najvýznamnejších firiem dotvárajúcich kolorit košického sekundárneho sektora, na ktorej som následne demonštrovala východiská pomocou vykreslenia osoby samotného podnikateľa, ako aj stratégií prežitia podniku prevažne v medzivojnovom období. Ak by som mala vychádzať zo základnej premisy Business History, teda že základnou snahou manažmentu firmy je zlepšenie výkonnosti, môžem záverom konštatovať, že majiteľ spoločne s ďalšou správou podniku dokázali efektívne zohľadňovať potreby a zmeny trhu a profitovať z predaja aj napriek rozsiahlym politickým a hospodárskym zmenám v prvej polovici 20. storočia. Všetky aspekty bolo nutné zasadiť povedľa lokálneho aj do celoštátneho kontextu, na čo sa mnohokrát pri regionálnych a lokálnych dejinách zabúda, v dôsledku čoho považujeme aj predchádzajúce práce o podniku za nedostatočné a potrebné nanovo spracovať. Ambíciou do budúcnosti je preto rozšíriť spektrum prameňov a pomocou analýzy účtovných záznamov či vývoja mzdových podmienok zamestnancov firmy konfrontovať a verifikovať v štúdiu uvedené hypotézy. Podobným spôsobom je následne možné nazrieť aj na fungovanie iných priemyselných podnikov v meste (Košická magnezitka, Pivovar Bauernebl, Tabaková továreň a i...), podrobiť ich následnej komparácii a dotvoriť tak obraz hospodárskeho vývoja v medzivojnových Košiciach, pretože táto etapa dejín mesta doposiaľ nikdy v podobe syntézy spracovaná nebola.

ZOZNAM PRAMEŇOV

Archív mesta Košice, fondy: Mestský úrad Košice 1923 – 1938; Mestský notársky úrad mesta v Košiciach 1923 – 1938; Národný výbor mesta Košice 1945 – 1948

Štátny archív v Košiciach, fondy: Krajský súd, firemný register (1525) 1872 – 1949; Karol Poledniak, továreň na stroje a zlieváreň v Košiciach, 1879 – 1948 (1950); Zbierka fotografií a fotonegátívov 1878-1989

DOBOVÁ TLAČ

Katalóg Výstavy východu v Košiciach, 1938, 95 s.

LASZLÓ, B. Kassa szab.kir.város cim-és lakásjegyzéke 1913-1914. Košice, 1914, s. 125.

SIPOSS, Aladár. Obchod, priemysel a živnosti v Košiciach. In *Mesto Košice 1932 : publikácia pre propagovanie cudzineckého ruchu a turistiky*. Zost. G. Bianchi. Mesto Košice 1932 : publikácia pre propagovanie cudzineckého ruchu a turistiky. Banská Bystrica : Slovan, 1932. 96 s.

Slovenský východ, 1932, 1992

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

ADAMUV, Pavel. K dejinám Východoslovenských strojární v Košiciach (1886 – 1976). In *Historica Carpatica XI*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1980, s. 56-95.

BENKO, Erik. Poledniak – osobnosť strojárstva. In *Veda a technika v období Československa. Zbierky dejín techniky IV. : Zborník príspevkov z odborného*

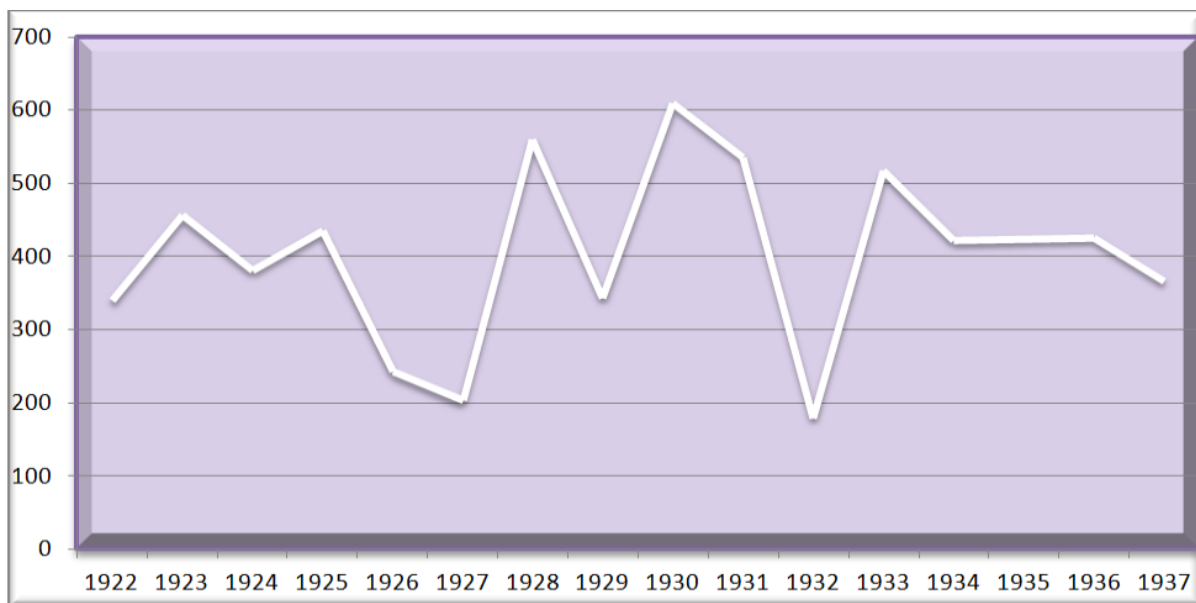
- programu zasadnutia Komisie pre zbierky dejín techniky ZMS. Zost. M. Šullová. Košice : Slovenské technické múzeum, 2018, s. 13-25.*
- BEREND, Iván T. – RÁNKI, György. *Underdevelopment and Economic Growth : Studies in Hungarian Economy and Social History. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1979. 299 s.*
- CLAUS, Peter – MARIOTT, John. *History : An Introduction to Theory, Method and Practise. London and New York : Routledge, 2017. 480 s.*
- FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (Eds.). *V medzivojnovom Československu 1918 – 1939. Bratislava : VEDA, 2012. 543 s.*
- GAUČÍK, Štefan. *Rimamuránsko-šalgotárjárska železiarska uč. spol. na príklade podnikateľských elit (1881-1938). Dizertačná práca. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2012. 187 s.*
- HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel (Eds.). *Republika Československá 1918 – 1939. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2018. 1024 s.*
- HALLON, Ľudovít. *Firma Pittel a Brausewetter – Priekopník betónového staviteľstva z Bratislavy. Bratislava : HÚ SAV, 2014. 229 s.*
- HALLON, Ľudovít. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938 (Rozvoj alebo úpadok?). Bratislava : VEDA, 1995. 211 s.*
- ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (Eds.). *Slovensko v Československu. Bratislava : Veda, 2004. 687 s.*
- HOLEC, Roman. *Dejiny plné dynamitu : Bratislavský podnik Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873 – 1945). Kalligram : Bratislava, 2011. 172 s.*
- HOLEC, Roman. „Neviditeľná ruka“ trhu alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu (k novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych a sociálnych dejín). In *Historický časopis. ISSN 0018-2575, 2006, roč. 54, č. 1, s. 3-24.*
- HOLEC, Roman – HALLON, Ľudovít. *Tatra banka v zrkadle dejín. Bratislava : AEPRESS, 2007. 326 s.*
- HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan (Eds.). *Slovenská republika 1939 – 1945. Bratislava : Veda, 2015. 477 s.*
- JANČURA, Mikuláš – KATRINÁK, Lukáš. *Vizuálna prezentácia automobilizmu v medzivojnovovej reklame na Slovensku. In Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II. Žilina : Považské múzeum v Žiline, 2017, s. 165-180.*
- JONES, Geoffrey – ZEITLIN, Jonathan. *Business History. Oxford : Oxford University Press, 2009. 736 s.*
- KÁRPÁTY, Vojtech. *Strana šípových krížov v Košiciach (1939 – 1945). In Pamäť národa, č. 3, 2008, s. 17-33.*
- KOZMANOVÁ, Irena (Ed.). *Nové prístupy k metodológii hospodárskych a politických dejín. Praha, 2013. Dostupné online: <https://www.academia.edu/6202198/_Kulturn%C3%AD_obrat_jako_impuls_pro_spojen%C3%AD_hospod%C3%A1%C5%99sk%C3%BDch_a_politick%C3%BDch_d%C4%9Bjin>.*
- MITÁČ, Ján (Ed.). *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži. Bratislava : ÚPN. 2011. 294 s.*
- MYŠKA, Milan. *Problémy a metódy hospodárskych dejín. Ostrava : Ostravská univerzita, 2016. 254 s.*
- MYŠKA, Milan. *Z díla hospodárskeho historika. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostrave, 2010. 586 s.*
- OVČIARIK, Ján. *Rozvoj sortimentu výroby v Továrni na stroje Karol Poledniak v Košiciach, In Ročenka Technického múzea v Košiciach. Bratislava : Alfa, 1968, s. 269-277.*

POPELKA, Petr. *Zrod moderního podnikatelstva : Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2011. 322 s.

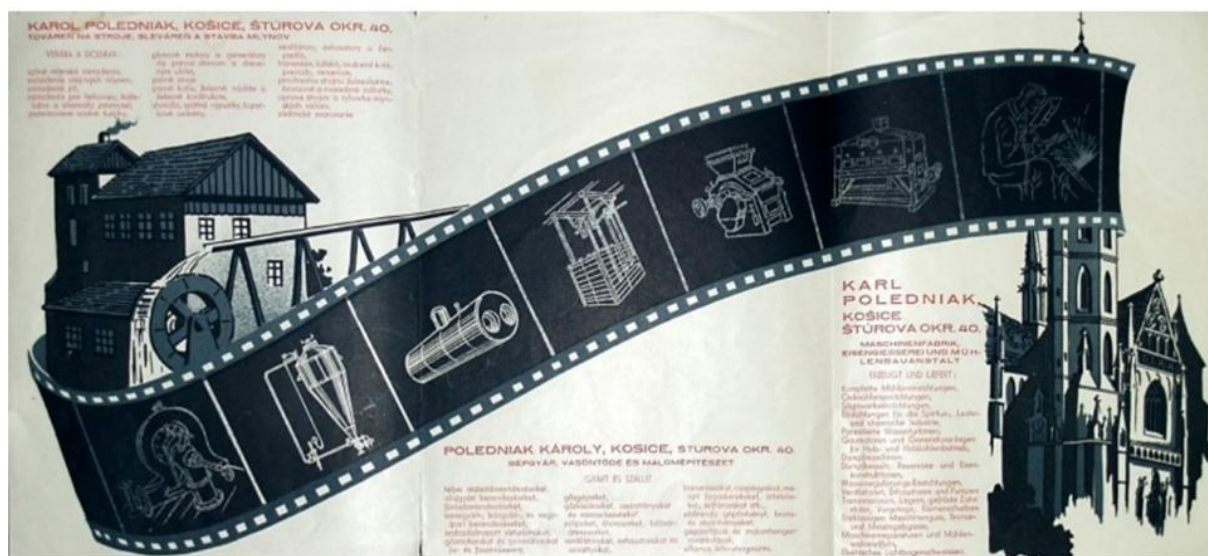
POTEMRA, Michal. *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938 – 1945*. Košice : Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1986. 550 s.

SZEGHY-GAYER, Veronika. Personálna kontinuita politickej elity v Košiciach po Viedenskej arbitráži. In *Forum Historiae*, 2018, roč. 12, č. 1, s. 129 – 140.

OBRAZOVÁ A GRAFICKÁ PRÍLOHA



Graf 1. Graf zobrazuje vývoj počtu objednávok v rokoch 1922-1937. Zdroj: Štátny archív v Košiciach: f. Karol Poledniak, továreň na stroje, železolejareň a stavba mlynov v Košiciach (1912-1948). i.č. 14-24, sig. Knihy objednávok 1930-1937.



Obr. 1 Reklamný prospekt továrne Poledniak z prvej polovice 20. storočia. Zdroj: BENKO, Erik. Poledniak – osobnosť strojárstva. In *Veda a technika v období Československa. Zbierky dejín techniky IV. : Zborník*

príspevkov z odborného programu zasadnutia Komisie pre zbierky dejín techniky ZMS. Košice : Slovenské technické múzeum, 2018. s. 2



Obr. 2. Výstava výrobkov továrne pred radnicou asi v roku 1928. Zdroj: Štátny archív v Košiciach, f. Zbierka fotografií a fotonegátívov 1878-1989, šk. 128, sign. 1073 F11, Práca v strojárskom podniku K. Poledniaka.



Obr. 3. Robotníci pri práci v továrni. 30. roky 20. storočia. Zdroj: Štátny archív v Košiciach, f. Zbierka fotografií, šk. 128, sign. 1073 F11, Práca v strojárskom podniku K. Poledniaka.



Obr. 4. Ukážka výrobkov továrne. Zdroj: Štátny archív v Košiciach, f. Zbierka fotografií a fotonegátívov 1878-1989, šk. 128, sign. 1073 F11, Práca v strojárskom podniku K. Poledniaka.

POLITIKA – VEREJNÝ PRIESTOR – MESTO. K MOŽNOSTIAM HISTORICKÉHO VÝSKUMU SLOVENSKÝCH MIEST V ROKOCH 1939 – 1945

Patricia Fogelová

Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Abstrakt: *Teória verejného priestoru je postavená na dichotómii – verejný priestor ako fyzické miesto vs. verejný priestor ako systém vzťahov a procesov. Cieľom tohto príspevku je ukázať ako môže historik pracovať s uvedenými rozdielnymi prístupmi. Prostredníctvom konceptu, ktorý definuje verejný priestor ako vysoko štruktúrovaný a komplexný proces, vie historik identifikovať konkrétne zásahy politiky do mestského priestoru a interpretovať tak politický, hospodársky a spoločenský vývoj v mestách. Prostredníctvom štruktúrovaného výskumu je zároveň možné určiť, ktoré aspekty verejného priestoru boli pre politický režim v skúmanom období dôležité. Takýto prístup umožní zároveň lepšie vnímať rozdiel medzi intervenciami do verejného priestoru vyplývajúcimi z centrálnych pokynov politického režimu a zásahmi zo strany regionálnej správy a pomôže identifikovať procesy kontinuity resp. diskontinuity zásahov. V neposlednom rade uvedený prístup ponúka možnosti hlbšieho výskumu vzťahu politiky a miest. Teoretický koncept verejného priestoru je doplnený konkrétnymi výskumnými otázkami, ktoré sa týkajú obdobia Slovenskej republiky 1939 – 1945.*

Kľúčové slová: *mesto, politika, verejný priestor, Slovenská republika 1939 – 1945*

Abstract: *Public space theory is based on the dichotomy – public space as a physical place vs. public space as a system of relationships and processes. The aim of the study is to demonstrate its productivity for selected case studies in urban history. The chosen concept of public space as a high structured and complex system allows the historian identify the particular interventions of politics to the urban space and allows the interpretation of political, economical and social development of cities. The proposed structured research allows to distinguish the differences between the interventions of the central government and interventions of the local urban elite. The research should also identify the continuity or discontinuity of selected interventions. The least, but not last, the research could also help to understand the relationships between politics and towns better. Theoretical concept of public space is completed by particular research questions regarding the period of Slovak Republic 1939 – 1945*

Key words: *city, politics, public space, Slovak Republic 1939 – 1945*

Úvod

Otázka, ako skúmať dejinný vývoj miest, sprevádza historickú vedu už niekoľko desaťročí. Začiatok výskumu urbánnych dejín ako osobitného poľa historického bádania datujeme do 60. rokov 20. storočia.¹ Aj napriek šiestim desaťročiam od „ustanovenia“ tejto historickej disciplíny, nemožno o urbánnych dejinách hovoriť ako o pevne danom koncepte a ich teoreticko-metodologické východiská boli ovplyvnené širším kontextom jazykového, kultúrneho a priestorového obratu. Práve posledný z nich sa podľa niektorých autorov v súčasnosti javí ako potencionálne jednotiacia paradigma urbánnych dejín.² Koncept priestorového obratu vychádzajúci z predpokladu, že mesto nie je len pasívnym javiskom dejinných udalostí, ale práve naopak, sa objavuje už v prácach z poslednej štvrtiny 19.

¹ IRA, Jaroslav. Město. In *Koncepty a dějiny. Proměny pojmu v současné historické vědě*. Zost. L. Storchová. Praha : Scriptorium, 2014, s. 342.

² IRA, J. Město..., s. 343-344.

storočia a začiatku 20. storočia.³ Podľa nich mesto svojim vlastným spôsobom vyjadruje sociálnu zmenu a ako materiálne a sociálne prostredie pôsobí na svojich užívateľov a posilňuje už začaté trendy.⁴

V súvislosti s uvedeným východiskom, sa ako relevantný základ historického výskumu javí koncept verejného priestoru, ktorý sa s urbánnymi dejinami spája už od ich začiatkov.⁵ Verejný priestor je vnímaný v dvoch základných rámcoch – materiálnom vyjadrení verejného priestoru, a v zmysle verejného. Historik môže pomocou konceptu verejného priestoru skúmať spojitosť medzi politikou a mestom, ktoré fungujú vo vzájomnom vzťahu. Ten naberá konkrétnu podobu prostredníctvom spôsobu akým fungujú verejné inštitúcie, prostredníctvom fyzického vzhľadu mesta, vyjadreného v architektúre a vybudovanej infraštruktúre, prostredníctvom symbolických prvkov v priestore mesta, a v neposlednom rade, aj prostredníctvom mobilizačného potenciálu „ulice“. Identifikovaním zásahov politiky do verejného priestoru je teda možné interpretovať politický, spoločenský aj hospodársky vývoj mesta.

Cieľom štúdie je definovať koncept verejného priestoru postavený na vyššie uvedenej dichotómii, pomocou ktorého je možné analyzovať zásahy politiky do mestského verejného priestoru v štruktúrovanej podobe. V príspevku pracujem s konceptom verejného priestoru ako vysoko štruktúrovaného a komplexného procesu, ktorý chcem predstaviť z hľadiska štyroch dimenzií. Východiská výskumu na úrovni týchto dimenzií považujem za relevantný základ ďalšieho výskumu politického, hospodárskeho a spoločenského vývoja slovenských miest v sledovanom období.

Dichotómia verejného priestoru

Fyzický priestor mesta tvoria budovy, ale aj priestor, ktorých ich obklopuje. Za základný znak mestskosti mnohí autori považujú predovšetkým existenciu ulíc a námestí.⁶ Komplexnejší obraz hmotnej opory mesta ponúka teória Kevina Lyncha, prostredníctvom ktorej nazerá na fyzický priestor mesta z pohľadu pozorovateľa. V jeho práci *The Image of the City* je fyzický priestor mesta rozdelený do 5 prvkov, ktorými sú cesty, okraje, oblasti, uzly a významné body.⁷ Pod cestami chápe ulice, chodníky, cesty alebo železničné trate. Uzly predstavujú strategické body, kde sa koncentruje väčšie množstvo ľudí ako napríklad križovatky a námestia. Budovy, pamätníky alebo iné monumentálne stavby predstavujú v Lynchovej teórii významné body, ktoré pozorovateľovi slúžia k lepšej orientácii v meste. Väčšie útvary - oblasti, vnímané ako celok s rozpoznateľnými charakteristikami, predstavujú ďalší prvok Lynchovej teórie. A napokon, okraje, ktoré kopírujú tvar cesty, oddeľujú jeden fyzický priestor od druhého.⁸

Fyzická podoba miest býva ťažiskovou témou publikácii z pera architektov či urbanistov. Základným predmetom ich výskumu je predovšetkým architektonická a umelecká forma budov, v niektorých prípadoch doplnená aj spoločensko-politický kontext vzniku stavby budov. Zo slovenského prostredia je príkladom takejto publikácie kniha *Architektúra*

³ Ide o text od Ferdinanda Tönniesa *Gemeinschaft und Gesellschaft* vydaný v r. 1887, a esej Geoga Simmela *Veľkometá a duševný život* vydaná v r. 1903. Viac pozri v práci: FERENČUHOVÁ, Slavomíra. *Sociologie města 20. a 21. století*. Brno : SLON, 2016, s. 55-58.

⁴ FERENČUHOVÁ, S. *Sociologie města 20. a 21. století...*, s. 55.

⁵ POSPĚCH, Pavel. Městský veřejný prostor: interpretativní přístup. In *Sociologický časopis*, 2013, roč. 49, č. 1, s. 75.

⁶ KRATOCHVÍL, Petr. *Městský veřejný prostor*. Praha : Zlatý řez, 2015, s. 34.

⁷ LYNCH, Kevin. *The image of the City*. Cambridge : The Technology Press & Harvard University Press, 1960, 194 s.

⁸ LYNCH, K. *The image of the City...*, s. 108-112.

*Slovenska v 20. storočí*⁹, ktorá ponúka prehľadný a obsiahly zoznam vybraných kľúčových stavieb v sledovanom období. Autori sa však neobmedzujú len na suchú faktografiu, ale zohľadňujú aj politické, kultúrne a spoločenské pozadie ich výstavby. Nami skúmanému obdobiu je tu však venovaný menší priestor. Pre obdobie Slovenskej republiky 1939 – 1945 je prínosná dizertačná práca Miroslava Hrdinu *Architektúra Slovenska v 40-tych rokoch 20. storočia*. Práca má výrazný architektonický ráz, keďže autor kladie dôraz na hodnotenie stavebných typov a foriem. Zároveň sa ale pokúsil o politický a ideologický kontext výstavby, keď si všima vzťah režimu a architektúry. Hodnotný je tiež jeho pohľad na dynamiku architektonickej a stavebnej slovenskej scény. Práca má nesporný heuristický prínos, keďže jej súčasťou je aj katalóg vybraných projektov a realizácií z celého Slovenska. Miroslav Hrdina je tiež autorom kratšej štúdie, v ktorej podáva stručný obraz vzťahu slovenského štátu k architektúre.¹⁰ Pre lepšie zorientovanie sa v téme, je k dispozícii aj staršia literatúra.¹¹ Špecifickú kategóriu tvoria dejiny miest, ktoré reflektujú architektonický vývoj buď v osobitných kapitolách,¹² alebo sa orientujú na stavebný vývoj konkrétneho mesta.¹³

V sociologickej resp. filozofickej literatúre verejný priestor nie je spájaný priamo s fyzickou podobou, ale hovorí o sfére spoločného¹⁴ alebo o verejnej sfére.¹⁵ V československom resp. českom prostredí sa téme mesta venovali a stále venujú práce týkajúce sa sociológie mesta.¹⁶

Teoretické základy teórie verejnej sféry však boli sformulované predovšetkým v zahraničných prácach, ktoré na túto teóriu nazerajú rôznou optikou. Hannah Arendt alebo Jürgen Habermas, stotožňujú verejnú sféru s politickou angažovanosťou jednotlivcov na veciach verejných. Hannah Arendt vo svojej práci píše: „*Spoločný svet je niečím čo leží mimo nás, vstupujeme doňho keď sa narodíme a opúšťame ho, keď umierame.*“¹⁷ Uvedomuje si tiež komplexnosť a rozmanitosť verejného: „*...vyrastá skutočnosť verejného priestoru zo súčasnej prítomnosti nespočetných aspektov a perspektív, v ktorých sa prezentuje to, čo je všetkým spoločné a pre čo nikdy nemôže existovať spoločné meradlo a žiadny najväčší spoločný*

⁹ DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava : Slovart, 2002, 511 s.

¹⁰ HRDINA, Miroslav. Slovenský štát a architektúra. In *Sen x skutočnosť. Umenie & propaganda 1939 - 1945*. Zost. K. Bajcurová, P. Hanáková, B. Koklesová. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2017, 437 s.

¹¹ KUSÝ, Martin. *Architektúra na Slovensku 1918 – 1945*. Bratislava : Pallas, 1971, 186 s.; FOLTYN, Ladislav. *Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918 – 1939*. Bratislava : SAS, 1993, 238 s.

¹² BIŠŤAN, Martin - DZURIAK, Karol – DVORSKÝ, Peter. Architektúra a urbanizmus. In *Ružomberok. Monografia mesta*. Zost. P. Dvorský, K. Dzuriak, P. SVRČEK, J. Maga. Banská Bystrica : Štúdio Harmony, 2009, s. 263-283.; ŽUFFOVÁ, Jaroslava – STANÍK, Ivan. Urbanistický a architektonický vývoj mesta. In *Dejiny Trnavy. Zv. 1. Vývoj mesta od prvých poznatkov o jeho osídlení až do polovice minulého storočia*. Zost. J. Šimončíč. Trnava : Mesto Trnava, 2010, s. 387-443.

¹³ NOVÁK, Juraj – PROČKA, E. Richard. *Architektúra 20. storočia v Nitre. Stav poznania*. Krakov : Towarzystwo Slowakow w Polsce, 2017, 208 s.; MELLNER, Dušan. *Žilina a svojdomy: Moderná architektúra a urbanizmus mesta (1918-1948)*. Žilina : Ing. arch. Dušan Mellner, 2010, 190 s.; HLAVAJ, Jozef. *Martin. Stavebný obraz mesta : (O výstavbe mesta Martina do roku 1960)*. Bratislava : Spolok architektov Slovenska, 1994, 185 s.

¹⁴ ARENDT, Hannah. *Vita activa, neboli, O činném živote*. Praha : OIKOYMENH, 2007, s. 66.

¹⁵ HABERMAS, Jürgen. *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge : MIT Press, 1991, 301 s.

¹⁶ Pozri napr.: POSPĚCH, P. Městský veřejný prostor..., s. 75-100.; MUSIL, Jiří. *Sociologie soudobého města*. Praha : Svoboda, 1967. 323 s.; FERENČUHOVÁ, S. Sociologie města 20. a 21. století..., 290 s.; FERENČUHOVÁ, Slavomíra – GALČANOVÁ, Lucie – VACKOVÁ, Barbora. *Československé město včera a dnes. Každodennost – reprezentace – výzkum*. Červený Kostelec; Brno : Pavel Mervart ; Masarykova univerzita, 2010, 281 s.

¹⁷ ARENDT, H. *Vita activa...*, s. 72.

menovateľ.“¹⁸ Sféru spoločného teda chápe ako súhrn ľudských aktivít, ktoré sa ukazujú na verejnosti, pričom optika sledovaného sa mení od uhla pohľadu a konkrétnych zážitkov. Za ideál verejného priestoru považuje grécku polis. Naproti tomu Habermas vidí počiatky verejnej sféry až v 18. storočí a svoje chápanie verejného spája s ustanovením verejnej sféry ako určitej entity, ktorá je protiváhou k vládnucej moci, keď hovorí: „Na prelome 18. a 19. storočia nastalo zapojenie verejnosti do politickej debaty v takom rozsahu, že tá definitívne prelomila exkluzivitu parlamentu v politických záležitostiach.“¹⁹

Odlíšnym prístupom ku vzniku verejného priestoru sú charakteristické práce sociológa Hansa Paula Bahrda, ktorý oproti Arendtovej alebo Habermasovi, spája verejný priestor s praktickou stránkou života. Podľa Bahrda bol určujúcim prvkom vzniku verejného priestoru trh, ako inštitucionalizovaný poriadok, kde jednotlivci v prípade, že chcú kupovať a predávať, musia stotožniť svoje konanie s pravidlami trhu. Vznikajú tu tak sociálne kontakty, ktoré sa dejú na pozadí stanovených pravidiel. Vznik verejnej sféry tak spája so stredovekým mestom ako centrom obchodu.²⁰

Dôležitou súčasťou teórie verejného priestoru je antagonizmus medzi sférou verejnou a súkromnou. Niektorí autori, ako napríklad už spomínaný Bahrtd, hovoria o tom, že čím je výraznejšia polarita medzi verejnou a súkromnou sférou, tým mestskejší je spôsob života v danom osídlení.²¹ Takto postavená definícia mestskej, je zaujímavým podnetom aj pre historický výskum. Vzťahy medzi súkromnou a verejnou sférou sa rôznym spôsobom prelínali. Funkcie, ktoré kedysi zastávala rodina ako hlavný aktér súkromnej sféry, sa premenou času stávali viac verejnými. Urbanizácia a rast veľkomiest v 20. storočí tento proces ešte viac polarizovali, pričom zároveň rástol aj záujem politiky o verejný priestor, ktorý sa dostal do centra jej pozornosti. Historik pri svojom výskume môže pracovať s hypotézou, či je rozšírenie verejnej sféry na úkor sféry súkromnej spojené predovšetkým s prostredím mesta alebo ide o jav, ktorý sa odzrkadľuje aj vo vidieckych sídlach. Prínosný môže byť tiež pohľad na prekresľovanie hraníc súkromného a verejného v súvislosti s ich prelínaním.²²

Mestský verejný priestor ako predmet historického bádania

Rôznorodosť vyššie uvedených prístupov spôsobuje do veľkej miery fragmentáciu aj v historickom výskume verejného priestoru. Pre historickú vedu sa javia ako prínosné tie z nich, ktoré umožňujú interpretáciu všeobecných javov. K takto podnetným spôsobom uvažovania radím interpretatívny prístup k verejnému priestoru, ktorú vo svojej štúdií predstavil Pavel Pospěch. Na verejný priestor nazerá ako na vysoko komplexný a štruktúrovaný proces, ktorý je vytváraný cez procesy vnútornej a vonkajšej regulácie, každodenné zámerné a nezámerné jednania jednotlivcov a ich nekončiaci konflikt o výklad verejného priestoru.²³ V prípade výskumu vzťahu politiky a jej zásahov do verejného priestoru, sa bádanie orientuje na procesy týkajúce sa vonkajšej regulácie. S ňou sa spája pojem sociálnej kontroly.²⁴ Medzi ďalšie možnosti výskumu patrí napríklad pocit ohrozenia vo verejnom priestore spojený s anonymitou v meste. V dejinách išlo v mnohých prípadoch

¹⁸ ARENDT, H. *Vita activa...*, s. 75.

¹⁹ HABERMAS, J. *The structural...*, s. 66.

²⁰ BARHDT, Hans-Paul. *Die moderne GrossStadt*. Opladen : Springer Fachmedien Wiesbaden, 1998, s. 81.

²¹ BAHRDT, Hans-Paul. Veřejnost a soukromí jako základní formy městského spoločenství. In *Architektura a veřejný prostor*. Zost. P. Kratochvíl. Praha : Zlatý řez, 2012, s. 37.

²² POSPĚCH, P. Městský veřejný..., s. 79.

²³ POSPĚCH, P. Městský veřejný..., s. 76.

²⁴ Pozri napr. COLEMAN, Roy. *Reclaiming the Streets. Surveillance, social control and the city*. Portland : Willan Publishing, 2004. 278 s.

o pocit ohrozenia majoritného obyvateľstva spojený s prítomnosťou príslušníkov menšín.²⁵ Ako prínosný sa javí aj pohľad na verejný priestor formovaný prostredníctvom konfliktu a vyjednávania o jeho podobu a funkcie.²⁶ V prípade vnútornej regulácie verejného priestoru, môžu byť predmetom výskumu zdieľané reprezentácie, súhrny významov a s tým súvisiace pravidlá.²⁷

Ku zvýšenej koncentrácii vyššie uvedených procesov dochádza predovšetkým v meste, a to nielen z dôvodov kvantity, ale aj ich kvality. Verejný priestor preto mnohí autori stotožňujú s mestským priestorom.²⁸ Definícia mesta ako geograficky ohraničeného priestoru, v ktorom existuje inštitucionálny rámec, zároveň je priestorom ekonomických aktivít, divadlom, ktoré ponúka drámu sociálnych vzťahov a tiež je estetickým vyjadrením kolektívnej jednoty,²⁹ sa zhoduje s dimenziami verejného priestoru, ktoré zhrnuli vo svojej práci nemeckí sociológovia Wehrheim a Siebel. Tí sa pokúsili o syntézu viacerých čiastkových definícií verejného priestoru pomocou štyroch dimenzií. Verejný priestor je možné analyzovať v legálnom, funkcionálnom, sociálnom a symbolicko - architektonickom rámci, ktoré ho zároveň oddeľujú od priestoru súkromného.³⁰

Pre historika je využitie uvedených dimenzií vhodným nástrojom, ktorý mu umožní identifikovať zásahy do verejného priestoru na rôznych úrovniach. Univerzálny rámec, ktorý dimenzie verejného priestoru ponúkajú, je možné pri interpretácii historického vývoja miest aplikovať na rôzne historické obdobia. Ako prínosný sa tento postup javí aj v prípade komparatívnej analýzy.

Politika vo verejnom priestore 1939 – 1945. Východiská výskumu

Politické zmeny, ktoré sa udiali v strednej Európe na jeseň 1938 a jar 1939, viedli k vzniku Slovenskej republiky 1939 – 1945. Postupná likvidácia demokratických občianskych práv a slobôd znamenala posun od demokracie k nedemokratickému režimu.³¹ Zmeny, ktoré sa v tomto kontexte udiali, zasiahli do všetkých oblastí slovenskej spoločnosti. Jednou zo zmien, ktoré sa uskutočnili ešte pred vznikom nového štátu, bola strata územia (vrátane viacerých miest).³²

Niektoré slovenské mestá týmito politickými zmenami získali. V prvom rade, išlo o Bratislavu, ktorá sa od marca 1939 stala hlavným mestom nového štátu a ešte viac sa posilnila jej pozícia politického, hospodárskeho a kultúrneho centra krajiny z predchádzajúceho obdobia. Predstavitelia mesta museli reagovať na štátoprávne zmeny a s tým spojenú potrebu budovania nových centrálnych úradov. Rozvoj mesta bol zároveň determinovaný stratou

²⁵ POSPĚCH, P. *Městský veřejný...*, s. 83.

²⁶ POSPĚCH, P. *Městský veřejný...*, s. 91-92.

²⁷ POSPĚCH, P. *Městský veřejný...*, s. 91.

²⁸ Pozri napr. NISSEN, SILKE. Urban Transformation. From Public and Private Space to Spaces of Hybrid Character. In *Sociologický časopis*, 2008, roč. 44, č. 6, s. 1129.; SIEBEL, Walter – WERHEIM, Jan. Security and the urban public space. In *German Policy Studies*, roč. 3, č. 1, 2006, s. 19-46.; KRATOCHVÍL, P. *Městský...*, 192 s.

²⁹ MUMFORD, Lewis. *What is a City?* In *Architectural record*, 1937, roč. 46, s. 94.

³⁰ SIEBEL, Walter – WERHEIM, Jan. Security and the urban public space. In *German Policy Studies*, roč. 3, č. 1, 2006, s. 19-46.

³¹ Teoretickému vymedzeniu režimu 1. Slovenskej republiky sa venuje niekoľko prác. Pozri napr. TOKÁROVÁ, Zuzana. *Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2016, 272 s.; KATUNINEC, Milan. *Fašizmus, národný socializmus a komunizmus. K ideovým zdrojom, praxi a možným rizikám návratu totalitarizmu*. Bratislava : Veda, 2009, 449 s.

³² Na základe Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938, prišlo Česko-Slovensko o viaceré mestá. Územie, ktoré pripadlo Maďarsku, bolo ohraničené na severe líniou Senec – Galanta – Vráble – Levice – Lučenec – Rimavská Sobota – Jelšava – Rožňava – Košice – Michalany – Veľké Kapušany – Užhorod – Mukačevo.

Petržalky a Devína.³³ Značný rozvoj zaznamenal aj Prešov. Evakuácia viacerých významných úradov z Košíc³⁴, predstavovala pre Prešov posilnenie jeho významu ako centra východnej časti krajiny. So zvýšeným počtom nových obyvateľov rástli zároveň požiadavky na stavebný rozvoj mesta vrátane ubytovacích kapacít. Ku zmenám došlo aj v mestách, ktoré sa stali novými centrami verejnej správy, čo bol prípad Ružomberka. Predstavitelia mesta viackrát deklarovali ambiciózne plány na ďalší rozvoj mesta. Príkladom týchto ambícií boli napríklad snahy o umiestnenie Vysokej školy technickej z Košíc.³⁵

Nové pomery zahŕňajúce územné zmeny, zmeny v politickom preskupení moci v prospech HSĽS a tiež nové ideologické východiská štátu sa premietli aj do verejného priestoru slovenských miest. Ktoré dimenzie verejného priestoru boli zmenou režimu ovplyvnené najviac? Aké odlišnosti vo vzťahu k rôznym zásahom vykazovali jednotlivé mestá? Vychádzali sledované intervencie z regionálnych zdrojov? Ako sa premietali predstavy mestských elít do verejného priestoru? Pri hľadaní odpovedí na uvedené výskumné otázky, je potrebné zohľadniť špecifiká, ktoré sledované obdobie vykazuje.

V prvom rade ide o povahu politického režimu, ktorý disponoval viacerými znakmi autoritárskeho typu nedemokracie.³⁶ Na jednej strane tu vystupovala Hlinkova slovenská ľudová strana, podľa ústavy, ako jediná štátostrana, zastupujúca všetkých príslušníkov slovenského národa. Na druhej strane boli jej nároky na monopol moci limitované pomerne veľkou heterogenitou jej vlastných štruktúr, ako aj mocenským bojom v jej vnútri.³⁷ Ďalším významným faktorom boli ideologické východiská režimu, ktoré plnili úlohu jeho sebalegalizácie a nepredstavovali „pevne tvarovanú a nemennú koncepciu.“³⁸ Do úvahy je potrebné zobrať aj krátke trvanie ľudáckeho režimu. Obdobie 6 rokov nie je dostatočne dlhou dobou na to, aby došlo k výraznejším zmenám v priestore miest. Z tohto dôvodu je potrebné venovať pozornosť aj projektom a plánom, ktoré nadväzovali na predchádzajúce obdobie resp. ktoré sa nestihli zrealizovať do roku 1945. Termín začiatku, realizácie a napokon ukončenia projektu v mnohých prípadoch presahoval klasické politické medzníky.

Legálna dimenzia verejného priestoru

V súvislosti s legálnou dimenziou verejného priestoru sa historik vo svojom výskume sústreďuje predovšetkým na organizáciu verejnej samosprávy, kontinuitu resp. diskontinuitu mestských zastupiteľstiev, deľbu moci a tvorbu a formovanie inštitúcií. Tomuto inštitucionálnemu rámcu sa pritom v doterajšej historiografii venovalo viacero prác.³⁹

³³ KOVÁČ, Dušan. *Bratislava 1939 – 1945. Mier a vojna v meste*. Bratislava : Marenčin PT, 2006, s. 27.

³⁴ Viac k tejto problematike pozri: PEKÁR, Martin. Evakuácia významných úradov a inštitúcií z Košíc do Prešova v roku 1938. In *Historické medzníky vo vývoji Košíc v 20. storočí : Zborník príspevkov z vedeckej konferencie, ktorú v dňoch 10. - 11. októbra 2013 zorganizovali v Košiciach Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika a Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, 2013, s. 74-80.

³⁵ DVORSKÝ, Peter – DZURIAK, Karol – SVRČEK, Peter – ŠAVRNOCH, Ján – MAGA, Jaroslav a kol. *Ružomberok. Monografia mesta*. Banská Bystrica : Štúdio Harmony, 2009, s. 111.

³⁶ TOKÁROVÁ, Z. *Slovenský štát...*, s. 56.

³⁷ TOKÁROVÁ, Z. *Slovenský štát...*, s. 37.

³⁸ TOKÁROVÁ, Z. *Slovenský štát...*, s. 48.

³⁹ Pozri napr.: PODOLEC, Ondrej. Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938-1945. In *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 647-668.; PEKÁR, Martin. *Východné Slovensko 1939 – 1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šariško-zemplínskej župy*. Prešov : Prešovská univerzita, 2007, 181 s.; JANAS, Karol. *Trenčianska župa (1940-1945). K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : FSEV Trenčianskej univerzity Alexandra Dubčeka, 2007, 141 s.; JANAS, Karol. *Boj o župné sídla na Slovensku (1939 – 1940)*. In *Historické rozhľady. Zborník príspevkov Katedry histórie FF UCM v Trnave*. Trnava : Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda, 2005, s. 175-184.; JANAS, Karol. *Reforma verejnej správy na Slovensku v roku 1940 s osobitným zameraním na*

Ako prirodzené sa javí pracovať nielen s primárnymi prameňmi celoštátneho charakteru⁴⁰, ale aj s prameňmi z regionálnych archívov. Tie vykresľujú legálny rámec intervencií na regionálnej úrovni. Prínosom pre tému verejného priestoru sú preto nesporne vyhlášky a rozhodnutia na úrovni žúp a miest. Vďaka týmto prameňom bude možné sledovať stopu pôvodu zmien vo verejnom priestore.

Pre formovanie verejného priestoru a obzvlášť implementáciu stavebných projektov, je potrebné podrobiť analýze aj ďalšie inštitucionálne zázemie miest. V rámci mestských úradov fungovali aj stavebné oddelenia, ktorých kompetencie zahŕňali intervencie do fyzického priestoru miest. Ich činnosť je preto podstatnou zložkou vo výskume verejného priestoru. Táto zložkaestskej samosprávy nebola doteraz podrobne preskúmaná. Ako jeden z dôvodov na absenciu tohto výskumu sa javí nedostatok archívnych prameňov, na základe ktorých by bolo možné rekonštruovať činnosť stavebných oddelení. V niektorých mestách sa však zachovali aspoň čiastočne pramene, ktoré umožnia zodpovedať otázky ako kto a prečo rozhodoval o implementácii jednotlivých projektov.

Východiskom bádania môže byť ľudský rozmer fungovania stavebných oddelení miest. V mnohých prípadoch stáli na ich čele odborníci židovského alebo českého pôvodu. Vieme, že antisemitizmus výrazne zasiahol aj architektonickú obec na Slovensku.⁴¹ Existovali však aj výnimky, ktoré ponechávali vo vedúcich funkciách odborníkov s „nežiaducim“ pôvodom. Ako jednotlivé mestá reagovali na tieto snahy? Ostali títo odborníci vo svojich funkciách alebo mestá intervenovali v prospech odborníkov so slovenským pôvodom? Ako sa k týmto zmenám postavili slovenskí architekti? Kto rozhodoval o formovaní verejného priestoru?

Rovnako opodstatnenými otázkami sú aj otázky týkajúce sa spôsobu výstavby a implementácie projektov. Veľké súťaže na významné stavby, predovšetkým tie v Bratislave, odkrývajú časť mechanizmu, ktorý v ľudackom režime fungoval. Medzi významné znaky verejných súťaží patrila exkluzivita účasti len pre odborníkov árijského pôvodu.⁴² Dôležitou otázkou je aj miera angažovanosti najvyšších štátnych predstaviteľov pri implementácii viacerých stavebných projektov, ako tomu bolo v prípade súťaže na univerzitné mesto v Bratislave.⁴³

Ako ďalšie otázky týkajúce sa inštitucionálneho rámca sa ponúkajú otázky týkajúce sa napríklad financovania. Ako štát a mesto participovali na financovaní verejných stavieb? Ako boli tieto procesy zakotvené legislatívne? Existoval legislatívny rámec, ktorý upravoval podmienky súťaží? Alebo bol proces implementácie projektov v rukách miest?

Osobitnou časťou tejto problematiky je prístup do verejných priestorov. V prípade Slovenskej republiky 1939 – 1945 je najmarkantnejším príkladom obmedzenia prístupu na verejné priestranstvá tzv. Židovský kódex z roku 1941, ktorý znamenal vyvrcholenie dlhodobých snáh (tie sa objavovali od jesene 1938) o vylúčenie Židov z verejného priestoru a verejnej sféry vôbec. Predmetom bádania však môžu byť opäť najmä vyhlášky a nariadenia na úrovni miest, ktoré umožnia lepšie analyzovať postupný proces vylúčenia Židov z verejného života.

obnovenie Župného úradu v Nitre. In *Studia historica Nitriensia* 11, s. 157-162.; PALÁRIK, Miroslav – MIKULÁŠOVÁ, Alena – HETÉNYI, Martin – ARPÁŠ, Róbert. *The City and Region Against the Backdrop of Totalitarianism. Images from the Life in Slovak Republic (1939-1945), Illustrated by City of Nitra and Its Surroundings*. Berlin : Peter Lang GmbH, 2018, 280 s. (Studies in politic, security and society, roč. 17) Zv. 2. Bratislava : Merkury, 2003, s. 55-81; PEKÁR, Martin – TOKÁROVÁ, Zuzana. Výmeny mestských politických elít na Slovensku po páde medzivojnovnej československej demokracie (Prešov, 1938 – 1944). In *Studia Historica Nitriensia*, roč. 23, 2019, č. 1, s. 144-157.

⁴⁰ Tu mám na mysli predovšetkým zákony, nariadenia s mocou zákona či vládne nariadenia.

⁴¹ DULLA, M. – MORAVČÍKOVÁ, H. *Architektúra Slovenska...*, s. 175.

⁴² HRDINA, M. *Slovenský štát a architektúra...*, s.142.

⁴³ HRDINA, M. *Slovenský štát a architektúra...*, s. 142.

Funkcionálna dimenzia verejného priestoru

Funkcionálna dimenzia predstavuje ten aspekt verejného priestoru, ktorý reflektuje skúsenosť každodenného života v mestskom priestore. Aj keď väčšina prác venovaných verejnému priestoru sústreďuje svoju pozornosť na symboly, pamätníky a monumenty, ako o mnoho dôležitejšia sa javí práve funkčnosť verejných priestorov. Verejné priestory ale v dejinách podliehali výrazným zmenám. Tvrdenie, že: „*mestské spoločnosti sú vtáňované do prítomnosti, do procesov nového využitia a revalorizácie svojich včerajších priestorov, do procesu, ktorý dáva čiastočne do zástavy budúcnosť foriem, praktík a mestských hodnôt, pričom vychádza zo súčasných podmienok a zo súhrnu spiacich hodnôt (výraz Fernanda Braudela) v mestskom priestore obsiahnutých,*“⁴⁴ je výstižnou charakteristikou tejto premenlivosti.

Nástupom vzniku modernej spoločnosti sa využívanie verejného priestoru menilo, rástol počet jeho konzumentov. Verejný priestor sa stal menej formálnym.⁴⁵ Pribudli nové verejné priestory, ktoré plnili nové funkcie. Išlo predovšetkým o parky, športoviská, kaviarne, divadlá, s nástupom nových médií aj o kiná. Išlo o priestory, ktoré sa stali súčasťou každodenného života a znamenali zmenu životného štýlu širokých mas.

V súvislosti s týmito zmenami sa preto javí ako prirodzená otázka, ktoré funkcie verejného priestoru boli pre politický režim Slovenskej republiky 1939 – 1945 dôležité. Možným východiskovým bodom ďalšieho výskumu je tvrdenie, že rozvoj infraštruktúry miest stál v centre pozornosti diktatúr. Podľa tejto hypotézy, medzi hlavné priority nedemokratických režimov patrilo predovšetkým rozvoj mestského verejného priestoru ako miest vzdelávania, športového a rekreačného využitia, ako aj budovanie nemocníc a obytných domov.⁴⁶

Platí táto hypotéza aj v prípade Slovenskej republiky 1939 – 1945? Dôležitosť školskej infraštruktúry naznačujú údaje, ktoré hovoria o 102 novostavbách národných škôl.⁴⁷ Ľudácky režim presadzoval tiež vlastnú koncepciu bytovej politiky (predovšetkým v rokoch 1940 – 1942). Tá sa najzreteľnejšie odzrkadlila v rámci akcie „*tisíc rodinných domov*“, kedy sa stavali nové štvrte vo viacerých okresných mestách.⁴⁸ Výstavba zdravotníckych zariadení bola orientovaná predovšetkým na dopĺňanie existujúcich nemocničných komplexov.⁴⁹ Vo viacerých mestách sa realizovali aj stavby športových a rekreačných zariadení.⁵⁰

Ako k týmto možnostiam pristúpili jednotlivé mestá? Akým spôsobom boli tieto stavby financované? Pre koho bolo nové bývanie určené? Kde boli nové štvrte vybudované? Aké ďalšie zložky infraštruktúry boli vybudované? Ako sa líšili potreby jednotlivých miest a ako na tieto potreby nazerali centrálné orgány?

V súvislosti s nastolenými problémami, je potrebné zdôrazniť, že aj keď väčšina prác venovaných verejnému priestoru miest sústreďuje svoju pozornosť na symboly, pamätníky a monumenty, ako o mnoho dôležitejší faktor sa javí skúsenosť každodenného života v mestskom priestore, ktorý sa najviac premieta v jeho funkcionálnej dimenzii.

⁴⁴ LEPETIT, Bernard. *Čas měst*. In Cahiers du CEFRES. Antologie francouzských společenských věd : Město. Dostupné na internete: <http://www.cefres.cz/>.

⁴⁵ LIPTÁK, Ľ. Kolektívne identity a verejné priestory. In *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Zost. M. Csáky, E. Mannová. Bratislava : Academic Electronic Press, 1999, s. 118.

⁴⁶ BODENSCHATZ, Harald. Urbanism and dictatorship : Expanding Spaces for Thought! In *Urbanism and dictatorship : A European Perspective*. Zost. M. Guerrra, H. Bodenschatz, P. Sassi. Basel : Birkhäuser Verlag GmbH, 2015, s. 20.

⁴⁷ KUSÝ, M. *Architektúra na Slovensku...*, s. 143.

⁴⁸ Slovenský národný archív, Bratislava, ďalej len SNA BA, Fond Snem Slovenskej republiky 1939 – 45, ďalej len f. SSR 1939-45, inv. č. 2433 II-6w/1, publikácia Budovateľská činnosť Všeobecného stavebného družstva.

⁴⁹ HRDINA, M. *Slovenský štát a architektúra...*, s. 148.

⁵⁰ HRDINA, M. *Slovenský štát a architektúra...*, s. 148.

Sociálna dimenzia verejného priestoru

Verejný priestor, nech už má akúkoľvek z funkcií, spomínaných v predchádzajúcom texte, predstavuje v prvom rade miesto, v ktorom sa pohybujú ľudia, ktorí sa vo väčšine prípadov vzájomne nepoznajú. Anonymita davu výraznejšia vo veľkých mestách, spôsobila, že hranice medzi svetom súkromným a verejným sú čoraz priepastnejšie. Zatiaľ čo súkromný svet predstavuje pre moderného človeka miesto súkromných, intímnych pocitov, verejný priestor je miestom, ktorý funguje na podobných princípoch ako divadelná scéna. Niektorí autori preto hovoria o verejnom priestore ako o mieste predvádzania sa.⁵¹

Vďaka zisteniu, že existujú spoločné princípy v antropológii a teatrologii, vznikol osobitý odbor performatívnych štúdií. Ich súčasťou je výskum spojený s pojmom kultúrnej performacie, pod ktorou chápeme: „*hocijaké vystúpenie, ktoré je zložené z ťažiskových, jasne vyznačených a spoločensky vymedzených foriem správania sa, ktoré sú zvlášť vytvorené na predvedenie.*“⁵²

Pre predstaviteľov performatívnej školy je dôležitým prvkom celej performancie pojem rola, pod ktorým rozumejú taký druh správania, ktorý je vhodný pre konkrétnu situáciu, pričom v inej situácii už toto správanie nemusí byť vhodné. Z hľadiska historického výskumu je táto črta o to dôležitejšia, že skúmanie rolí podlieha ich neustálym významovým premenám v čase, aj priestore.⁵³ Nové vzory správania môžu byť interpretované v starých, neplatných významoch, a naopak.

Ako v mnohých iných prácach, aj tu dochádza k stotožneniu verejného priestoru s mestom. V najširšom zmysle, je tu definícia mesta postavená na tvrdení, že ide o miesto stýkania sa ľudí, ktorí sa vzájomne nepoznajú. Pre naplnenie tohto kritéria je potrebné pomerne husté osídlenie s heterogénnou populáciou.⁵⁴ Verejný priestor je tak v tejto súvislosti miestom stretávania sa odlišností a tento aspekt je vnímaný v pozitívnom zmysle.⁵⁵

V kontexte teórie performatívnej školy môžeme hovoriť o jednotlivcoch ako o aktéroch divadelnej hry, o spoločnosti ako o jej publiku a verejný priestor môžeme označiť za javisko tejto hry. Niektorí autori považujú mestský priestor za miesto performancie⁵⁶ a „*inscenované kolektívne akty podľa nich predstavujú zásadný prostriedok reprodukcie mestského spoločenstva, formovania historickej pamäti a utvárania zdieľanej identity mestských obyvateľov aj svojbytnej identity mesta navonok.*“⁵⁷

Verejné slávnosti, oslavy štátnych sviatkov či narodenín významných politických aktérov boli vhodnou príležitosťou k manifestácii politickej ideológie. Námestia či ulice slovenských miest boli ideálnym javiskom týchto manifestácií.⁵⁸ O teatrálnom charaktere

⁵¹ Títo autori, ako napríklad Richard Sennett, Erving Goffman sú označovaní ako „performatívna“ škola.

⁵² JOVICEVIC, Aleksandra – VUJANOVIČ, Ana. *Úvod do performatívnych štúdií*. Bratislava : Divadelný ústav, 2012, s. 39.

⁵³ SENNETT, Richard. *The Fall of Public Man*. London : Penguin Books, 1978, s. 33.

⁵⁴ SENNETT, R. *The Fall...*, s. 39.

⁵⁵ SENNETT, R. *The Fall...*, s. 47-49.

⁵⁶ BOYER, M. Christine. *The City of Collective Memory*. Cambridge : MIT Press, 1994, s. 74.

⁵⁷ IRA, J. *Město...*, s. 345.

⁵⁸ Téma verejných manifestácií, zhromaždení a sviatkov v období Slovenskej republiky 1939-45 sa venuje viacerým čiastkovým prácam. Pozri napr.: KAMENEC, Ivan. Oslavy vzniku samostnej Slovenskej republiky v rokoch 1940-45. In „*Výjdeme v noci vo fakľovom sprievode a rozsvietime svet*“. Zost. I. Kušniráková. Bratislava : Historický ústav SAV, 2012. s. 208-223.; ZÁVACKÁ, Marina. Prvé máje v režimovej tlači 1939 – 1944. In *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* Zost. X. Šuchová. Prešov : Universum, 2006, s. 130-136.; KOVÁČ, Dušan. *Bratislava 1939 – 1945*. Bratislava : Marenčin PT, 2006, s. 61-82.; PEKÁR, Martin. Politic and Public Space in Slovakia between 1938 – 1945: The example of Prešov. In *Cities in Europe, Cities in the World*. Weimar : Bauhaus-Institut für Geschichte und Theorie der Architektur und Planung, 2015, s. 1-13.;

osláv ľudáckeho režimu hovorí vo svojej práci aj Igor Baka. Podľa neho teatrálnych charakter slávností odrážal snahy režimu predovšetkým o vytvorenie zdania jednoty, jednomyselnosti a spontánneho nadšenia mas. ⁵⁹ Manifestácie a oslavy ľudáckeho režimu autor chápe ako dôležitú súčasť propagandy. Tá bola dôležitým prostriedkom konsolidácie režimu. ⁶⁰ Tento fakt sa napokon odráža aj vo veľkom počte manifestácií v začiatkoch budovania režimu. ⁶¹

Výskum organizovaných osláv a manifestácií by mal pomocou performatívnych štúdií identifikovať, aké boli ich významné znaky a kto boli ich hlavní aktéri. Predmetom výskumu bude preto analýza použitých prvkov a symbolov. Boli používané techniky len kopírovaním vzorov zo zahraničia? Alebo mali oslavy a manifestácie vlastné originálne prvky? Môžeme v prípade osláv hovoriť o určitej kontinuite s predchádzajúcim režimom? Pre koho boli oslavy určené a kto boli tí, ktorí boli z osláv vylúčení? Ktoré miesta si režim pre manifestácie vyberal a prečo? Akú úlohu pri ich prípravách zohrávali masovokomunikačné prostriedky? Akú rolu hrali v tomto procese lokálne elity? Aký vplyv mali sviatky a manifestácie pri výchove mládeže? Akú veľkú rolu zohrávala v rámci účasti na oslavách mobilita a dopravné možnosti manifestujúcich?

Zodpovedaním týchto otázok, bude možné prehĺbiť poznanie týkajúce sa celkového významu sviatkov v ľudáckom režime a ich mobilizačný dosah v kontexte špecifik v jednotlivých mestách.

Symbolicko-architektonická dimenzia

Hneď na úvod možno povedať, že tejto dimenzii verejného priestoru, ktorú možno označiť tiež ako materiálnu, sa venovala pomerne veľká pozornosť. ⁶² Existencia symbolicko-architektonických prvkov je totiž najviditeľnejším zásahom do verejného priestoru. ⁶³ Symbolicko-architektonická dimenzia verejného priestoru umožňuje historikovi sledovať materiálnu stopu minulosti. Niektoré jej prvky pretrvali až do súčasnosti, v iných prípadoch už nemusia byť v súčasnom priestore umiestnené. Ich trvácnosť vo veľkej miere závisela od toho v akom ideologickom a politickom kontexte boli do priestoru inštalované. Budovy a symboly, ktoré slúžili na politickú prezentáciu, boli menej odolné voči zmenám politických

BAKA, Igor. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010, 322 s.

⁵⁹ BAKA, I. *Politický systém...*, s. 90.

⁶⁰ BAKA, I. *Politický systém...*, s. 85-95.

⁶¹ BAKA, I. *Politický systém...*, s. 90.

⁶² LIPTÁK, Ľubomír. *Rošády na piedestáloch. Pomníky a politické zmeny pomníkov*. OS č. 11, s. 29-34.; MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. *Zásahy politiky do verejného priestoru na príklade premenovania nitrianskych ulíc v rokoch 1938 – 1945*. In *Človek, spoločnosť, doba. Stretnutie mladých historikov III*. Zost. Z. Tokárová, M. Pekár. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2014, s. 215-224.; MIKULÁŠOVÁ, Alena. *Názvy ulíc a námestí v zajatí politiky. Zoznam slovenských dejateľov schválených na pomenovanie verejných priestranstiev v rokoch 1939 – 1945*. In *Studia Historica Nitriensia*. Nitra : Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2016, roč. 20, č. 1, s. 178-211.; PEKÁR, Martin. *K niektorým aspektom politiky a verejného priestoru na Slovensku v rokoch 1938-1945*. In *Historica Carpatica*. Košice : Východoslovenské múzeum v Košiciach, 2012, s. 7-20.; HETÉNYI, Martin – IVANIČ, Peter. *Poznámky k šíreniu kultu sv. Cyrila a Metoda v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Nitra*. In *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Zost. P. Sokolovič. Bratislava : ÚPN, 2010, s. 336-343.; BÍREŠOVÁ, Tatiana. *Prezentácia štátnej ideológie vo verejnom priestore mesta Košice medzi rokmi 1918-1945*. In *Historie – Otázky – Problémy*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2016, roč. 8, č. 1, s. 51-64.

⁶³ Niektorí autori ako Matthew Carmona hovoria o vizuálnej dimenzii. Viac pozri: CARMONA, Matthew. *Public spaces. Urban Spaces*. Burlington : Architectural Press, 2003, s. 130-164.

režimov (ich trvácnosť je väčšinou priamo úmerná životnosti daného režimu)⁶⁴, než budovy s konkrétnou funkciou či cirkevné stavby.

Mestský verejný priestor ako priestor sociálne produkovaný⁶⁵ je výtvorom, ktorý podlieha neustálemu konfliktu a vyjednávaniu o jeho podobu. Na úrovni symbolicko-architektonických prvkov sa tento konflikt premieta do vzniku monumentálneho priestoru. Lefebvre ho vníma ako súčasť priestoru sociálne produkovaného, pričom jeho existenciu zabezpečuje priamo štát⁶⁶ s cieľom vytvorenia akéhosi dokonalého miesta, ktoré odráža jednotu a homogénnosť spoločnosti.⁶⁷

Príkladom takéhoto monumentálneho priestoru bol napríklad projekt na stavbu vládnej štvrte v priestore Námestia slobody. Jeho súčasťou mali byť nielen verejné budovy určené pre ministerstvá, HSĽS a Deutsche Partei, ale aj veľkorysé námestie pre zhromaždenia spolu s pomníkom Andreja Hlinku a hrobom neznámeho vojaka.⁶⁸ Veľký počet pomníkov a sôch, venovaných práve osobe Andreja Hlinku, jasne ukazovali jeho popredné miesto v panteóne ľudáckeho režimu. Kult Andreja Hlinku sa v symbolickej dimenzii verejného priestoru neodrážal len vo veľkom počte sôch a pamätníkov, ale súčasťou jeho presadzovania sa stala aj realizácia stavby mauzólea v Ružomberku. Toto miesto sa v priebehu niekoľkých rokov existencie slovenského štátu stalo často navštevovaným priam až oficiálnym pútnickým miestom.⁶⁹

Novú kolektívnu identitu sa politický režim snažil presadiť aj prostredníctvom nového pomenovania ulíc a námestí. Aj tu zohrávala postava Andreja Hlinku podstatnú úlohu. Ulice a námestia, ktoré niesli jeho meno, sa nachádzali najmä v centrách miest.⁷⁰ Premenovávanie ulíc po tejto osobnosti, bolo súčasťou hneď prvej vlny intervencií do verejného priestoru.

Priestor ako významný faktor vo formovaní kolektívnej pamäti predstavuje jednu zo základných téz Maurica Halbwachsa.⁷¹ S ideou úzkej previazanosti identity určitej skupiny a prostredia, v ktorom sa odohráva jej život, môže pracovať aj historik pri svojom výskume. Tvrdenie, že podoba vonkajšieho prostredia a trvalé styky, ktoré si určitá skupina udržiava, sa stávajú hlavným rysom obrazu, ktorý si vytvára sama o sebe⁷², predstavujú základné východisko výskumu symbolicko-architektonickej dimenzie verejného priestoru.

V súvislosti s týmito tvrdeniami, sa vynárajú ako dôležité otázky: Ako politický režim Slovenskej republiky 1939 – 1945 zasahoval do symbolicko-architektonickej dimenzie verejného priestoru? Ktoré osobnosti sa mohli stať súčasťou kolektívnej identity? Ako prebiehalo premenovávanie ulíc? Ktorí dejatelia boli pre režim prijateľní a ktorí nie? Aké symboly boli politickým režimom preferované? Bolo vo verejnom priestore miesto aj pre lokálne osobnosti? Ako sa režim postavil k symbolom z predchádzajúceho obdobia?

Záver

Štúdia predstavila základný koncept verejného priestoru, z ktorého môže vychádzať výskum historického vývoja miest. Jeho cieľom bolo vytvorenie efektívneho analytického

⁶⁴ K tejto problematike pozri napríklad prácu: LIPTÁK, Eubomír. *Rošády na piedestáloch. Pomníky a politické zmeny pomníkov*. OS č. 11, s. 29-34.

⁶⁵ Koncept „sociálnej produkcie priestoru“ predstavil vo svojej práci *The production of Space* Henri Lefebvre.

⁶⁶ Pod štátom rozumie centralizovanú moc, ktorá je zo svojej pozície nadradená ostatným centrá moci a zároveň sa snaží o ich elimináciu. Môže ísť napr. o národnú alebo náboženskú entitu, ktorá má rozhodujúcu moc v štáte.

⁶⁷ LEFEBVRE, H. *The production of space...*, s. 281.

⁶⁸ HRDINA, M. *Slovenský štát a architektúra...*, s. 142.

⁶⁹ LIPTÁK, E. *Rošády na piedestáloch...*, s. 332.

⁷⁰ MIKULÁŠOVÁ, A. – PALÁRIK, M. *Zásahy politiky...*, s. 218.; PEKÁR, M. *Politic and Public Space...*, s. 5.

⁷¹ HALBWACHS, Maurice. *Kolektivní paměť*. Praha : SLON, 2009, s. 186.

⁷² HALBWACHS, M. *Kolektivní...*, s. 187.

nástroja pomocou ktorého, môže historik s uvedeným konceptom založenom na štruktúrovanom výskume verejného priestoru pracovať pri interpretácii politického, spoločenského a hospodárskeho dejinného vývoja slovenských miest. V príspevku som vychádzala z metodologických postupov iných vedných disciplín – predovšetkým sociológie. Samotné dimenzie verejného priestoru tak, ako sú prezentované v práci, tvoria z podstatnej časti mnou vytvorené východiská možného výskumu aplikovaného na obdobie rokov 1939 – 1945.

Počas existencie Slovenskej republiky 1939 – 1945 bol mestský verejný priestor ovplyvnený dvoma faktormi. Prvým faktorom bol nedemokratický charakter režimu s výraznými autoritárskymi prvkami. Druhým aspektom boli územné straty, ku ktorým došlo ešte v novembri 1938 v dôsledku Viedenskej arbitráže.

Hlavné otázky, ktoré sa v súvislosti s týmito zmenami vynárajú sú: Ktoré dimenzie verejného priestoru boli zmenou režimu ovplyvnené najviac? Akým spôsobom sa politické zmeny premietli do verejného priestoru? Aké odlišnosti, vo vzťahu k rôznym zásahom, vykazovali jednotlivé mestá? Vychádzali sledované intervencie z regionálnych zdrojov? Ako sa premietali predstavy konkrétnych mestských elít do verejného priestoru?

V prípade legálnej dimenzie verejného priestoru sú predmetom analýzy predovšetkým zásahy do štátnej a verejnej sféry a samosprávnych orgánov. Tie prebiehali na celoštátnej úrovni, avšak vždy s určitými lokálnymi špecifikami. Doterajšie práce venované tejto problematike je možné doplniť aj o ďalšie inštitucionálne zázemie miest, týkajúce sa napríklad implementácie stavebných projektov. Jedným z aspektov výskumu legálnej dimenzie je aj personálna výmena ľudí, ktorí boli vo vedení týchto inštitúcií. Odchod českých odborníkov a vylúčenie židovského obyvateľstva z týchto procesov je dôležitou súčasťou týchto zásahov. V prípade legálnej dimenzie je možné osobitne venovať pozornosť procesu vylúčenia Židov najprv z verejnej sféry a neskôr aj z verejného priestoru.

Prostredníctvom funkcionálnej dimenzie verejného priestoru je možné skúmať rozvoj infraštruktúry v mestách. Tá zahŕňala stavbu verejných budov určených pre administratívny aparát, výstavbu a rekonštrukcie škôl, nemocníc, sociálnych zariadení alebo športovísk. Zaradením týchto aspektov verejného priestoru do historického bádania sa otvárajú nové možnosti interpretácie vzťahu ľudáckeho režimu a miest.

Sociálna dimenzia verejného priestoru ukazuje, ako režim využíval mobilizačný potenciál „ulice“. Analýza vybraných aspektov osláv a manifestácií umožní zhodnotiť ich úlohu pri konsolidácii ľudáckeho režimu v jednotlivých mestách.

V rámci symbolicko-architektonickej dimenzie si všimam umiestňovanie a úlohu pamätníkov, pomníkov a symbolov vo verejnom priestore. Hlavnú pozornosť vo výskume venujem osobnostiam a udalostiam, ktoré mali „právo“ usadiť sa vo verejnom priestore, pričom sledujem či a ako do verejného priestoru prenikali regionálne a lokálne osobnosti a symboly.

Uvedený prístup umožňuje historikovi identifikovať, ktoré aspekty verejného priestoru boli pre politický režim v skúmanom období dôležité a aký bol ich vplyv na vývoj mesta. Prínosom uvedeného prístupu je tak nielen prehĺbenie poznania charakteru režimu Slovenskej republiky 1939 – 1945, ale aj nové poznanie v oblasti urbánnych dejín. Zároveň takýto prístup umožní lepšie vnímať rozdiel medzi intervenciami do verejného priestoru vyplývajúcimi z centrálnych pokynov politického režimu a zásahmi zo strany regionálnej správy. Štruktúrovaný výskum zároveň ponúka lepšie možnosti identifikácie procesov kontinuity resp. diskontinuity skúmaných zásahov.

ZOZNAM PRAMEŇOV

Slovenský národný archív, Bratislava, fond: Snem Slovenskej republiky 1939 – 1945

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- ARENDR, Hannah. *Vita activa, neboli, O činném živote*. Praha : OIKOYMENH, 2007. 431 s.
- BAKA, Igor. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2010. 322 s.
- BARHDT, Hans-Paul. *Die moderne GrossStadt*. Opladen : Springer Fachmedien Wiesbaden, 1998. 243 s.
- BAHRDT, Hans-Paul. Veřejnost a soukromí jako základní formy městského společenství. In *Architektura a veřejný prostor*. Zost. P. Kratochvíl. Praha : Zlatý řez, 2012. 165 s.
- BÍREŠOVÁ, Tatiana. Prezentácia štátnej ideológie vo verejnom priestore mesta Košice medzi rokmi 1918-1945. In *Historie – Otázky – Problémy*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, roč. 8, č. 1 (2016), s. 51-64.
- BODENSCHATZ, Harald. Urbanism and dictatorship : Expanding Spaces for Thought! In *Urbanism and dictatorship : A European Perspective*. Zost. M. Guerrra, H. Bodenschatz, P. Sassi. Basel : Birkhäuser Verlag GmbH, 2015. 248 s.
- BIŠŤAN, Martin - DZURIAK, Karol – DVORSKÝ, Peter. Architektúra a urbanizmus. In *Ružomberok. Monografia mesta*. Zost. P. Dvorský, K. Dzuriak, P. SVRČEK, J. Maga. Banská Bystrica : Štúdio Harmony, 2009, s. 263-283.
- BOYER, M. Christine. *The City of Collective Memory*. Cambridge : MIT Press, 1994. 572 s.
- CARMONA, Matthew. *Public spaces. Urban Spaces*. Burlington : Architectural Press, 2003. 394 s.
- COLEMAN, Roy. *Reclaiming the Streets. Surveillance, social control and the city*. Portland : Willan Publishing, 2004. 278 s.
- DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava : Slovart, 2002. 511 s.
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra. *Sociologie města 20. a 21. století*. Brno : SLON, 2016. 290 s.
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra. *Meno, mesto, vec : urbánne plánovanie v sociológii mesta a prípad (post)socialistického Brna*. Brno : Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2011. 275 s.
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra – GALČANOVÁ, Lucie – VACKOVÁ, Barbora. *Československé město včera a dnes. Každodennost – reprezentace – výzkum*. Červený Kostelec; Brno : Pavel Mervart ; Masarykova univerzita, 2010. 281 s.
- FOLTYN, Ladislav. *Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918 – 1939*. Bratislava : SAS, 1993. 238 s.
- HABERMAS, Jürgen. *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge : MIT Press, 1991. 301 s.
- HALBWACHS, Maurice. *Kolektivní paměť*. Praha : SLON, 2009. 289 s.
- HETÉNYI, Martin – IVANIČ, Peter. Poznámky k šíreniu kultu sv. Cyrila a Metoda v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Nitra. In *Život v Slovenskej republike. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX*. Zost. P. Sokolovič. Bratislava : ÚPN, 2010, s. 336-343.
- HLAVAJ, Jozef. *Martin. Stavebný obraz mesta : (O výstavbe mesta Martina do roku 1960)*. Bratislava : Spolok architektov Slovenska, 1994. 185 s.
- HRDINA, Miroslav. *Architektúra Slovenska v 40-tych rokoch 20. storočia*. Dizertačná práca. Bratislava : Katedra výtvarného umenia, 2008. 179 s.

- HRDINA, Miroslav. Slovenský štát a architektúra. In *Sen x skutočnosť. Umenie & propaganda 1939 – 1945*. Zost. K. Bajcurová, P. Hanáková, B. Koklesová. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2017. 437 s.
- IRA, J. Město. In *Koncepty a dějiny. Proměny pojmu v současné historické vědě*. Zost. L. Storchová. Praha : Scriptorium, 2014, s. 338-355.
- JANAS, Karol. Trenčianska župa (1940 – 1945). *K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín : FSEV Trenčianskej univerzity Alexandra Dubčeka, 2007. 141 s.
- JANAS, Karol. Boj o župné sídla na Slovensku (1939 – 1940). In *Historické rozhlady. Zborník príspevkov Katedry histórie FF UCM v Trnave*. Trnava : Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda, 2005, s. 175-184.
- JANAS, Karol. Reforma verejnej správy na Slovensku v roku 1940 s osobitným zameraním na obnovenie Župného úradu v Nitre. In *Studia historica Nitriensia II*, s. 157-162.
- JOVICEVIC, Aleksandra – VUJANOVIČ, Ana. *Úvod do performatívnych štúdií*. Bratislava : Divadelný ústav, 2012. 206 s.
- KAMENEC, Ivan. Oslavy vzniku samostatnej Slovenskej republiky v rokoch 1940 – 45. In „*Vyjdeme v noci vo fakľovom sprievode a rozsvietime svet*“. Zost. I. Kušniráková. Bratislava : Historický ústav SAV, 2012, s. 208-223.
- KOVÁČ, Dušan. *Bratislava 1939 – 1945*. Bratislava : Marenčin PT, 2006. 189 s.
- KRATOCHVÍL, Petr. *Městský veřejný prostor*. Praha : Zlatý řez, 2015. 192 s.
- KRATOCHVÍL, Petr. *Architektura a veřejný prostor*. Praha : Zlatý řez, 2012. 161 s.
- KUSÝ, Martin. *Architektúra na Slovensku 1918-1945*. Bratislava : Pallas, 1971. 186 s.
- LEFEBVRE, Henri. *The production of space*. Oxford : Basic Blackwell, 1991. 454 s.
- LEPETIT, Bernard. *Čas měst*. In Cahiers du CEFRES. Antologie francouzských společenských věd : Město. Dostupné na internete: <http://www.cefres.cz/>.
- LIPTÁK, Lubomír. Kolektívne identity a verejné priestory. In *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Zost. M. Csáky, E. Mannová. Bratislava : Academic Electronic Press, 1999, s. 117-131.
- LIPTÁK, Lubomír. *Rošády na piedestáloch. Pomníky a politické zmeny pomníkov*. OS č. 11, s. 332.
- LYNCH, Kevin. *The image of the City*. Cambridge : The Technology Press & Harvard University Press, 1960. 194 s.
- MELLNER, Dušan. *Žilina a svojdovov: Moderná architektúra a urbanizmus mesta (1918-1948)*. Žilina : Ing. arch. Dušan Mellner, 2010. 190 s.
- MIKULÁŠOVÁ, Alena – PALÁRIK, Miroslav. Zásahy politiky do verejného priestoru na príklade premenovania nitrianskych ulíc v rokoch 1938 – 1945. In *Človek, spoločnosť, doba. Stretnutie mladých historikov III*. Zost. Z. Tokárová, M. Pekár. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2014, s. 215-224.
- MIKULÁŠOVÁ, Alena. Názvy ulíc a námestí v zajatí politiky. Zoznam slovenských dejateľov schválených na pomenovanie verejných priestranstiev v rokoch 1939 – 1945. In *Studia Historica Nitriensia*. Nitra : Katedra historie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2016, roč. 20, č. 1, s. 178-211.
- MUMFORD, Lewis. *What is a City?* In *Architectural record*, 1937, roč. 46, s. 92-96.
- MUSIL, Jiří. *Sociologie soudobého města*. Praha : Svoboda, 1967, 323 s.
- NISSEN, SILKE. Urban Transformation. From Public and Private Space to Spaces of Hybrid Character. In *Sociologický časopis*, 2008, roč. 44, č. 6, s. 1129-1149.
- NOVÁK, Juraj – PROČKA, E. Richard. *Architektúra 20. storočia v Nitre. Stav poznania*. Krakov : Towarzystwo Slowakow w Polsce, 2017. 208 s.
- PALÁRIK, Miroslav – MIKULÁŠOVÁ, Alena – HETÉNYI, Martin – ARPÁŠ, Róbert. *The City and Region Against the Backdrop of Totalitarianism. Images from the Life in*

- Slovak Republic (1939 – 1945), Illustrated by City of Nitra and Its Surroundings.* Berlin : Peter Lang GmbH, 2018. 280 s. (Studies in politic, security and society, roč. 17)
- PEKÁR, Martin – TOKÁROVÁ, Zuzana. Výmeny mestských politických elít na Slovensku po páde medzivojnovnej československej demokracie (Prešov, 1938 – 1944). In *Studia Historica Nitriensia*, 2019, roč. 23, č. 1, s. 144-157.
- PEKÁR, Martin. Politic and Public Space in Slovakia between 1938 – 1945: The example of Prešov. In *Cities in Europe, Cities in the World*. Weimar : Bauhaus-Institut für Geschichte und Theorie der Architektur und Planung, 2015, s. 1-13.
- PEKÁR, Martin. Evakuácia významných úradov a inštitúcií z Košíc do Prešova v roku 1938. In *Historické medzníky vo vývoji Košíc v 20. storočí : Zborník príspevkov z vedeckej konferencie, ktorú v dňoch 10. - 11. októbra 2013 zorganizovali v Košiciach Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika a Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied*. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, 2013, s. 74-80.
- PEKÁR, Martin. K niektorým aspektom politiky a verejného priestoru na Slovensku v rokoch 1938-1945. In *Historica Carpatica*. Košice : Východoslovenské múzeum v Košiciach, 2012, s. 7-20.
- PEKÁR, Martin. *Východné Slovensko 1939 –1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šarišsko-zemplínskej župy*. Prešov : Prešovská univerzita, 2007. 181 s.
- PODOLEC, Ondrej. Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938-1945. In *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 647-668.
- POSPĚCH, Pavel. Městský veřejný prostor: interpretativní přístup. In *Sociologický časopis*, 2013, roč. 49, č. 1, s. 75-100.
- SENNETT, Richard. *The Fall of Public Man*. London : Penguin Books, 1978. 390 s.
- SIEBEL, Walter – Wehrheim, Jan. *Security and the urban public space*. In *German Policy Studies*, 2006, roč. 3, č. 1, s. 19-46.
- TIŠLIAR, Pavol. K otázke organizácie a fungovania štátnej správy na Slovensku v rokoch 1938-1945. In *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. Zv. 2. Zborník príspevkov z druhého sympózia Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava*. Bratislava : Merkury, 2003, s. 55-81.
- TOKÁROVÁ, Zuzana. *Slovenský štát. Režim medzi teóriou a politickou praxou*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2016. 272 s.
- ZAVACKÁ, Marína. Prvé máje v režimovej tlači 1939 – 1944. In *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* Zost. X. Šuchová. Prešov : Universum, 2006, s. 130-136.

THE CHRONICLE OF THE MONASTERY AS A SOURCE OF RESEARCH ON THE HISTORY OF THE DOMINICANS IN KRAKOW DURING WORLD WAR II

Katarzyna Matyja

Department of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II, Krakow

Abstract: *The aim of the article is a presentation one of the most important sources in the research on the history of the Dominican monastery in Cracow during World War II, the chronicle of the monastery, which is located in the Archive of the Polish Dominican Province in Cracow. This source has more than 150 pages in manuscript. It contains not only the history of the Cracovian monastery, but also the history of the entire Polish province, and there are numerous references to the events taking place in occupied Poland as well as to the European situation. This source - so far not published in full, nor in fragments, yet, gives the opportunity to reconstruct the daily life and activities of monks in such an unusual time as the occupation. On the one hand, the chronicle contains information about the life inside out the convent, and on the other hand, their pastoral activity outside. A precise analysis of the chronicle is only a starting point - it is only a contribution - to further researching on the history of the Dominicans during the occupation. Thanks to its quite detailed and chronological records, using the other sources, not only Dominican origin, researchers can reconstruct the events of that time.*

Key words: *chronicle, monastery, convent, order, source*

In their resources, church archives, including monastic ones, hold much valuable material, which allows for entering the *terra incognita* of the broadly conceived history of the Church. Historical sources contain information about events that can be used to try to describe past occurrence. The collection of the Archive of the Polish Province of the Dominicans houses *The Chronicle of the Dominican Monastery in Krakow at the Church of the Holy Trinity since 1926* [*Kronika Klasztoru krakowskiego OO. Dominikanów przy kościeleśw. Trójcy od r. 1926*] with the shelf mark Kr 842. The events described in the chronicle take place in the monastery at the Church of the Holy Trinity in Krakow. These entries constitute an invaluable, although by no means the only one, source of the history of the Church in the 20th century in general and a short period of the history of this specific monastery in particular.

At the very beginning it should be noted that APPD resources include at least a few surviving chronicles from the times of the Second World War. Here we can point out a chronicle of the novitiate, several chronicles of student friars, the Third Order of Saint Dominic or the various fraternities that worked on the Convention of the Holy Trinity. The information they contain is narrow and relates to a specific community. The chronicle of the convent, on the other hand, shows the specifics of that time. On its basis, it is possible to reconstruct the functioning of both the internal community – *ad intra* – the inhabitants of the convent, friary and provincial offices, the economic situation, daily life as well as external life – *ad extra* – pastoral activities, the celebration of the sacraments and references to war situations. Such a wide range of topics makes the document of great value and indicates the usefulness of this source to learn about the history of the Dominicans of Krakow in the years 1939 – 1945.

The author, dealing with research on the chronicle, used the method of analyzing historical text. Due to the size of the source, the analysis proceeded gradually. The first division was chronological, then the thematic classification of the source material was made, which made it possible to cover some issues.

Physical description of the Chronicle and Chronicles

The chronicle in question is a volume in A3 size, in hardback, covered in canvas and bound with brown leather on the spine and the corners. It has 430 lined pages, nonetheless, only 250 of them are filled with writing. In terms of chronology, the chronicle spans the period from 1926 to 1962, however, the entries covering the years 1948-1969 are missing.

For the purposes of this article, the author focused only on a certain excerpt from the source being discussed¹, in accordance with the chronology given in the title. In 1939 – 1945, it is possible to clearly identify four authors of the text; undoubtedly, each of them was a Dominican friar, who was an eyewitness to the narrated events. The chronicle itself mentions only two friars who were entrusted with the position of the chronicler of the monastery. According to Dominican constitutions, the position of the monastic chronicler was held, as it were, automatically by an archivist or a friar appointed to this function by the prior by a separate decree. His task was to write down the events in chronological order². Judging from the scanty references to this subject, it can be inferred that in 1940 this position was held by Fr. Edmund Sochacki³. The next chronicler was Fr. Efreim Gliński⁴. The changes of hand account for diversity of the style of the source and its graphological variety. Entries on both sides were made in navy blue ink. The authors wrote in Polish, although there were sporadic cases of using Latin (quotations from the Bible, maxims, titles of papers or exam questions for seminary students) and German (above all, names of occupation offices and institutions). Undoubtedly, the leading hand after 1940 is that of Fr. Gliński. Entries in which another handwriting appears are some kind of insertions; it may be assumed that the chronicler tasked a specific friar with describing a given event.

Chronicle as a source

At the very outset, it is fair to raise the question of the value of such historiographic monument as this chronicle from the perspective of objective reality. By its nature the chronicle is by all means a subjective source; it was the chronicler who decided how much space would be devoted to a given issue and how detailed its description was. Most frequently, the authors recorded factual information, e.g. pertaining to the staffing of the monastery, staff changes, the schedule and activities of individual friars, ordinations and the observance of feasts. The subjectivity of the chronicler is exposed to a greater degree in general descriptions summarising a given year or in an attempt to characterise the monastery, including its members⁵, as well as in entries concerning the subjects brought up in free time. In the chronicle, we will find an attempt at describing the situation and position of the monastery against the backdrop of Krakow and the General Government; the author often pointed out that these pieces of information, sometimes rumours, were brought by friars and lay brothers from the town or he referred to local newspapers⁶ or radio programmes⁷. Initially, these were "Ilustrowany Kurier Codzienny"⁸ ["Illustrated Daily Courier"] and then "Goniec

¹ The pages of interest to the author are from 83 to 204.

² *Constitutiones Fratrum S. Ordinis Praedicatorum*, Romae, 1932, no. 492.

³ APPD [The Archive of the Polish Province of the Dominicans], Kr. 842, p. 107. See biographical dictionary 1.

⁴ APPD, Kr. 842, p. 129. See biographical dictionary 2.

⁵ APPD, Kr. 842, p. 125.

⁶ APPD, Kr. 842, p. 89.

⁷ APPD, Kr. 842, pp. 83-85, 87, 89.

⁸ See APPD, Kr 842, pp. 88-89. "Ilustrowany Kurier Codzienny" was issued until the end of September 1939. It shall be noticed that after German troops had marched into Krakow, the occupation authorities forced the newspaper's editors to publish propaganda articles. E. Fogelzang-Adler, "Ilustrowany Kurier Codzienny" wobec zagrożenia Polski ze strony Niemiec w 1939 roku In *Ilustrowany Kurier Codzienny 1910 – 1939. Księga*

Krakowski"⁹ [the Krakow Nazi newspaper]. Another source were friars and lay brothers, who would bring different news, often rumours, that they heard in the town¹⁰. Several times we encounter the chronicler's comment that his narration is written down from a certain perspective, which surely influenced recording in-depth news on current events.

The information delivered to the reader by the chronicle of the monastery, on the one hand, pertains to the internal life of the monastery - the Dominican community, but on the other, it portrays its functioning within the wider community - of the city of Krakow or occupied Polish lands.

As recommended in monastic constitutions, chronicle records that we are dealing with are arranged in chronological order. At the very outset, it should be noted that in the chronicle there are some regular parts cropping up in the description of each and every year, which follows from the fixed rhythm of the liturgical year; however, some themes appearing on an exceptional basis, sometimes only once, can also be found there. The latter are above all a result of the changing war situation, e.g. the issue of displacing monks from the monastery¹¹ or some kind of compulsory taking in displaced persons from Poznań, including also biographical themes of the Dominicans¹². It is possible to specify yet another type of information included in the chronicle in question, namely the history of individual provincial institutions, which functioned at the monastery during German occupation. What must be mentioned here are the novitiate, the seminary, in monastic nomenclature known as the "studentat" and also the archive.

Since the two of the above-mentioned institutions owned their chronicles - the novitiate and the "studentat", in which entries were made with attention to detail, the chronicle of the monastery yields very general information about the way these institutions functioned. In case of the novitiate, it presents the lists of novices¹³, records who was a novice master of the brothers¹⁴ and when, mentions the dissolution of the novitiate¹⁵, and enumerates types of work carried out in the monastery¹⁶. As for student brothers, the author of the chronicle focuses primarily on the functioning of the seminary - when the inauguration was, who held the lecture marking the beginning of a new school year and on what subject¹⁷, what friars taught classes¹⁸ and when examinations took place¹⁹. As with the novices, the chronicler draws up the lists of students²⁰ and provides short pieces of information about their holiday - where they went and for how long²¹.

The chronicle's references regarding the archive, which was in the monastery, are exceptionally scarce. The first mention of this institution comes from 1940, when the chronicler pointed to Fr. Dionizy Janiszewski²² as an archivist²³. Yet, at the beginning of 1943,

pamiętkowa w stulecie powstania dziennika i wydawnictwa, eds. G. Wrona, P. Borowiec, K. Woźniakowski, Kraków-Katowice 2010, p. 128.

⁹ See APPD, Kr 842, p. 89. A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, Kraków 2016, p. 226.

¹⁰ See APPD, Kr 842, pp. 89, 162, 179.

¹¹ APPD, Kr 842, pp. 177-178, 182, 184.

¹² APPD, Kr 842, pp. 115-116.

¹³ See APPD, Kr 842, pp. 114, 153, 175, 181.

¹⁴ See APPD, Kr 842, pp. 153, 169, 181.

¹⁵ See APPD, Kr 842, p. 158.

¹⁶ See APPD, Kr 842, p. 83.

¹⁷ Cf. APPD, Kr 842, pp. 89-90.

¹⁸ Cf. APPD, Kr 842, pp. 101-102, 129, 153, 169, 181.

¹⁹ Cf. APPD, Kr 842, pp. 122, 137, 143, 146, 172.

²⁰ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 129-130, 153-154, 169-170.

²¹ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 89, 102-103, 133-134, 188-189, 204.

²² Dionizy (Mieczysław) Janiszewski– See biographical dictionary 3.

²³ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 101, 129.

we learn that this function was performed by Fr. Efrek Gliński²⁴ already mentioned above. The second, and at the same time last, reference to the archive was bound up with the fact that it was visited by German officials in March 1941; however, the result of this visit²⁵ was not put to paper.

Chronicle content characteristics

When starting to relate the events of each year, the chronicler commenced his narration with reporting on the staffing of the monastery. In some years, apart from names and surnames, functions and tasks carried out in the monastery or province were specifically listed. In fact, except for the year 1939, when the Krakow monastery was not the seat of the provincial and the place of provincial offices yet, and the year 1945, in the remaining war years 1940-1944 there are detailed descriptions of the monastery's staff. These entries can be broken down into a few groups: friars, student brothers, novice brothers²⁶ and lay brothers. The last three groups were in some years divided into friars under solemn and temporary vows²⁷.

In the first group in the beginning, there was a mention of the provincial²⁸, then the prior of the Krakow monastery²⁹, the *lector primarius*³⁰, and after him there were enumerated the masters of the novitiate, "studentat" and lay brothers, and further friars who were lecturers in the studium³¹, along with the remaining ones who dealt with pastoral work³². The second group was made up of seminary students - student brothers. Next to individual names there are records of what year of Philosophy or Theology a given seminary student was in or whether he was under temporary or final vows. The next group are novice brothers, here, only a name and surname can be found. It shall not pass unnoticed that the list of novices is not to be found in each and every description of the staffing because during six years of occupation the novitiate was dissolved twice³³. The fourth, and at the same time last, group is comprised of lay brothers. The first to be mentioned were those under final vows, then those under temporary vows, and finally lay novices. Next to their surnames, there often appeared the very specific functions they performed, e.g. sacristan, miller, shoemaker, tailor, cook or carpenter. When dealing with the lists of friars, it is important to add that next to each name, apart from

²⁴ Cf. APPD, Kr. 842, p. 169. This entry confirms that, in accordance with the constitutions, an archivist was at the same a chronicler.

²⁵ Cf. APPD, Kr. 842, p. 132.

²⁶ Both student and lay brothers.

²⁷ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 129-130, 153-154.

²⁸ During the period in question, the function of the provincial was performed by Fr. Maurycy Majka. See. APPD, Kr. 842, pp. 101, 129, 153, 169, 181, 197 and biographical dictionary 4.

²⁹ Upon the beginning of the war, the prior was Fr. Stanisław Hayto. His successor was Fr. Czesław Mende. See. APPD, Kr. 842, pp. 77, 101 and biographical dictionary 5.

³⁰ In 1939-1945, this function was performed by Fr. Jacek Woroniecki. He was accountable for the functioning of the Dominican seminary. He was in charge of organising the schedule, choice of lecturers and also fostered high standards and intellectual development the whole monastery and province. See. I. Z. Błeszyńska, *O. Jacek Woroniecki. Dominikanin-wychowawca-patriora 1878-1949*, Lublin 2006, p. 183. See biographical dictionary 6.

³¹ Next to their surnames, there are often names of the subjects they taught and other functions and duties performed at that time. E.g. Fr. Atanazy Fic was a lecturer in New Testament exegesis and Christian archaeology, a confessor of the novices and the Dominican sisters in Gródek, a vicar of the monastery and a lecturer in the seminary of the Salvatorians. Cf. APPD, Kr. 842, p. 129. See biographical dictionary 7.

³² E.g. O. Dalmacy (Stanisław) Kulas (born December 3, 1910, died June 4, 1985) - master of the lay brothers, champion of the Confraternity of the Rosary, director of the Living Rosary Association and the association "Różanki". Cf. APPD, Kr. 842, p. 129.

³³ It took place at the beginning of 1942 and also in February 1944. Cf. MATYJA, Katarzyna. *Nowicjat dominikański w Krakowie i jego działalność w czasie II wojny światowej*. In *Studia Sandomierskie*, 25, 2018, p. 63.

their religious name, which was bestowed on every friar upon making his first profession of vows, there is also a secular name³⁴.

Another type of events recorded on the pages of the chronicle are the widely understood feasts. Both those that were celebrated in the whole Church and internally in the order. The former include Easter with the Holy Week and Christmas. The chronicler focused chiefly on liturgical actions taken by the friars, but he also reported on the atmosphere in the monastery or other duties performed. The latter involve feasts connected with the liturgical memorials of Dominican saints - St. Dominic³⁵, St. Thomas Aquinas³⁶, St. Catherine of Siena³⁷, St. Vincent Ferrer³⁸ or St. Jacek (Hyacinth) Odrowąż³⁹. The chronicler gave an account of who celebrated the High Mass and wrote down the name of the preacher⁴⁰. Sometimes it involved the solemn celebrations, during which friars and brothers would deliver papers on the profile of a given saint and his/her theological thought. Apart from such a form of commemoration, after evening prayers, the brothers went in solemn procession to the chapel of a given saint, where a service in honour of a given saint was held and his/her relics were venerated by kissing them. Another feast mentioned in the source in question is Corpus Christi. As a matter of fact, we will not encounter any exact descriptions of what it looked like, except for laconic information on who celebrated the Mass⁴¹ and delivered the sermon⁴².

The authors of the chronicle devoted much space to the services that were held, one the one hand, internally by the brothers, and on the other, for the congregation of Krakow and the vicinity. What should be specified here are May and October devotions. The latter are inextricably bound up with the Feast of Our Lady of the Rosary, which was celebrated at the beginning of this month. The chronicler recorded meticulously who preached the sermon at the services and what guests from other orders or the curia were invited to them⁴³. Other feast days mentioned are: All Saints' Day, All Souls' Day and the internal Feast of All Saints of the Order of Preachers. Since the Germans did not acknowledge the feasts observed by the Poles during the week, their celebrations were moved to the only free day - Sunday⁴⁴. In the chronicle, we will find precise dates to which these services were transferred and, more than once, details concerning attendance at these services. When describing the celebrations in honour of Dominican saints, the author provided titles of the papers and lectures delivered and listed the guests invited from the outside⁴⁵. Another important event committed to paper by the chronicler was a parish festival - the Feast of the Holy Trinity, which was preceded by a 40-hour service every year. As with other celebrations, it was noted down who celebrated the High Mass and who preached the sermon⁴⁶. A regular part present in the chronicle is the annual monastic retreat. Apart from dates, retreat preachers and the main subject of the teachings, the chronicler incorporated also the detailed conference schedule, along with the

³⁴ Cf. APPD, Kr 842, p. 130.

³⁵ Cf. APPD, Kr 842, pp. 139, 189.

³⁶ Cf. APPD, Kr 842, pp. 102, 132, 185, 202.

³⁷ Cf. APPD, Kr 842, pp. 120, 188.

³⁸ Cf. APPD, Kr 842, pp. 102, 134.

³⁹ Cf. APPD, Kr 842, pp. 82, 103, 140, 189-190, 205.

⁴⁰ It was the custom that on St. Dominic's Day the Franciscans of Primitive Observance were invited to the monastery as celebrants and preachers. See APPD, Kr 842, pp. 103, 139.

⁴¹ These were usually Pauline Fathers or the Capuchins.

⁴² Cf. APPD, Kr 842, pp. 102, 135, 158, 172, 188, 204.

⁴³ May devotions cf. APPD, Kr 842, pp. 110, 120, 135, 157-158, 188. October devotions cf. APPD, Kr 842, pp. 90, 104, 120, 143-144, 161, 175, 205.

⁴⁴ CHWALBA, Andrzej. *Okupacyjny Kraków*, Krakow, 2016, p. 367.

⁴⁵ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 105, 145, 161, 175, 193, 206.

⁴⁶ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 158, 172, 188.

exact titles of each conference⁴⁷. In 1939, the retreat took place from 18th to 26th November - it was conducted by Fr. Jacek Woroniecki⁴⁸; in 1941 - from 12th to 21st September - Fr. Romuald Kostecki⁴⁹; in 1942 - from 11th to 20th September - Fr. Cyryl Markiewicz⁵⁰; in 1943 - from 12th September⁵¹ - Fr. Łucjan Wołek⁵²; in 1944 - from 28th November to 7th December - preached by Fr. Antoni Górnisiewicz⁵³.

An important moment in the life of the community, which surely helped every monastery function properly, was a canonical visitation carried out by the provincial. This event was not overlooked by the chronicle, who each year from 1940 to 1945 provided precise dates of when it took place, as well as detailed tips and recommendations given by the provincial to the brothers so that they improved the quality of their life together and lived out the Dominican charisms in the reality of war in the best possible way⁵⁴. It is worth noticing that in 1940 the chronicler included a summary of the provincial's speech made at the end of the visitation⁵⁵, and also made a note of specific regulations - comments in five points directed at the friars and brothers⁵⁶. The first one applied to obeying the constitution, mainly the rule of silence. The second one was aimed at lay brothers and focused chiefly on their work. In the third one, the superior addressed student brothers and encouraged them to practice brotherly love within the community. In the fourth point, the provincial encouraged the friars to have more interest in their intellectual development and exercise their preaching skills. The last point was geared to the *consilium* (the "advisory board") of the monastery; it was appointed to care more for the proper development of the farm in Prądnik Czerwony⁵⁷.

Some fixed theme, which, however, does not run through on a regular basis, is the profession of religious vows taken by the brothers - temporary⁵⁸ and final⁵⁹ vows, as well as Holy Orders⁶⁰. It is possible to single out Holy Orders for the presbyterate⁶¹ and the diaconate⁶² as well as the minor orders⁶³. When naming Dominican brothers who received a given degree of Holy Orders, the chronicler would often list student friars from other orders and point out the degree conferred on them, apart from their name, surname and order. In each such entry the reader will be informed where the Sacrament of Holy Orders took place and what bishop conferred it.

As stated above, the chronicle entries are arranged in chronological order. The sole exception is the summary provided by the chronicle after 1940. What is essential here is a

⁴⁷ Cf. APPD, Kr. 842, p. 94. The retreat from which detailed records have been preserved was conducted by Fr. Jacek Woroniecki.

⁴⁸ Cf. APPD, Kr. 842, p. 94.

⁴⁹ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 141-142. See biographical dictionary 8.

⁵⁰ Cf. APPD, Kr. 842, p. 161. Cyryl (Franciszek) Markiewicz (born October 9, 1875, died February 1, 1964).

⁵¹ The chronicler did not provide the end date of the retreat.

⁵² Cf. APPD, Kr. 842, p. 174. Łucjan (Józef) Wołek (born July 17, 1894, died April 1, 1968).

⁵³ Cf. APPD, Kr. 842, p. 193-194. Antoni (Stanisław) Górnisiewicz (born May 7, 1871, died July 22, 1948). See MAZUR, Zygmunt. *Górnisiewicz Antoni Stanisław Franciszek (1871-1948)*. In *Słownik polskich teologów katolickich* Ed. L. Grzebień, vol. 5, Warszawa, 1983, pp. 487-495.

⁵⁴ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 103, 156, 177, 206.

⁵⁵ Cf. APPD, Kr. 842, p. 105.

⁵⁶ Cf. APPD, Kr. 842, p. 106.

⁵⁷ Cf. APPD, Kr. 842, p. 106.

⁵⁸ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 103, 142, 147, 174.

⁵⁹ Cf. APPD, Kr. 842, p. 174. It is worth pointing out that in the chronicle there are references to the professions made by the lay brothers. See *ibidem*.

⁶⁰ Under the Canon Law of the Catholic Church of 1917, there were four minor orders (ostiarus, lector, acolyte, exorcist) and four holy orders (subdeacon, deacon, presbyter, bishop). See J. Krukowski, *Święceń sakrament*, "Encyklopedia katolicka", ed. E. Gigilewicz, vol. 19, Lublin 2013, col. 377.

⁶¹ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 103, 136, 173, 202.

⁶² Cf. APPD, Kr. 842, p. 131.

⁶³ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 136, 156.

factual arrangement of events, in which the author gave quite a detailed description of the passing year⁶⁴. He covered the following areas:

1. Apostolic work of the friars - he outlined here all the retreats preached, teachings, conferences, days of contemplation and lectures organised in the Krakow monastery and other male and female orders in Krakow and within the General Government⁶⁵. The chronicler summarised it in the following way: "Overall, over the course of this year, our friars have preached 245 sermons in our church. 25 series of retreats have been conducted, over 80 conferences and lectures have been organised" (translation mine)⁶⁶.
2. Apostolic activity that involved leading the Third Order of St. Dominic - there were two fraternities - female and male⁶⁷.
3. Characteristics of lay brothers. The chronicler enumerates and characterises briefly all the lay brothers who worked in the Krakow monastery⁶⁸.
4. Novices - student brothers.
5. List of brothers with vows - temporal and final.
6. List of brothers who left the order.
7. Description of daily life in the monastery. The author provided a detailed daily schedule.
8. Description of liturgical life.
9. An outline of the intellectual life of the monastery. What is mentioned here are the friars who were lecturers in the studium, along with the name of the subject taught, and the list of students. At this point the author characterised briefly the academic work of the friars.
10. Description of the monastic library.
11. Description of living arrangements in the monastery. At this point the chronicler specified in which cells friars and brothers lived. Furthermore, he referred to those rooms in the monastery which were inhabited by the displaced persons from Poznań. Also, he mentioned the kitchen in the monastery that was used by the displaced persons mentioned and the poor from Krakow.
12. Description of living standards and the economic situation of the monastery. A short mention of the kitchen and meals, as well as incomings and outgoings.
13. Concise description of the condition of the province - in terms of the territory and people. The author listed monasteries located in the territory of the General Government and the Ukrainian Soviet Socialist Republic; he also provided the number of friars and brothers in each of those monasteries and specified who performed the function of the prior.
14. List of friars and brothers living outside the aforementioned monasteries and those who found themselves beyond the boundaries of the occupied Polish territories.

The events presented in the chronicle which do not have any cyclical character are most frequently connected with the living reality, which was the time of war. The first example that can be put forward is the displacement of the friars from the monastery. This topic is often

⁶⁴ At this point it must be added that after the entries from 1941 and 1942 five pages were in each case left blank, which may imply that also these years were to be summarised, such as the year 1940. In case of 1941, the chronicler did even start to write; the heading reads "About the Apostolic Work of the Friars" (translation mine). He started to characterise one of the friars' work, but the entry breaks off at this point. See APPD, Kr 842, pp. 148, 164.

⁶⁵ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 108-109.

⁶⁶ Cf. APPD, Kr. 842, p. 110.

⁶⁷ Cf. APPD, Kr. 842, p. 110.

⁶⁸ Cf. APPD, Kr. 842, pp. 112-114.

present on the pages of the chronicle from December 1943 until the autumn of 1944⁶⁹. This situation was linked to the displacement actions carried out by Germans in the whole Krakow area since the beginning of 1943⁷⁰. Other entries, which shed light on the daily life of the friars from Krakow, pertained to the visitations of the monastery by different German commissions checking whether it could be converted into a hospital⁷¹ or storehouses⁷². In the chronicle of the monastery, we can encounter a small number of references to the Dominican farm in Prądnik Czerwony. The history of this place is surely one of the elements making up the life of brother preachers in the monastery of the Holy Trinity, and mainly for two reasons. For one thing, it was a kind of economic support for the Krakow monastery; the notes confirming that the farm supplied milk, fruit and vegetables have been preserved⁷³. For another, the farm in Prądnik was a resting place for the friars and brothers who wanted to relax there - both for a few hours and a few days⁷⁴.

An important event, which took place in March 1942, was the provincial chapter convened in the Krakow monastery. It was obvious that the chronicler recorded this significant event because in this meeting the provincial was chosen and other important decisions were taken. The author made a note of who participated in the chapter and how it progressed⁷⁵. At this point, it should be pointed out that in 1939 – 1945 the *consilium* of the province assembled not only to hold the elective chapter in 1942, which did not escape the chronicler's attention and was committed to paper⁷⁶.

In the presented chronicle there are also biographical themes of the friars, but also the Dominican sisters from the Second Order of St. Dominic. Biographical notes were usually written down after the death of a given person. Such an example can be found in the summary of the year 1940 - a biographical entry about Fr. Brunon Maria Janiewski and Fr. Jacek Plebańczyk⁷⁷. Another biographical note in the chronicle depicts the life of Sister Angelika Renke, who died in May 1942⁷⁸. Quite laconic information was added by the chronicler about the suddenly deceased Fr. Atanazy Fic; however, he was the only person in the whole chronicle whose biographical note was supplemented with graphic material. Additionally, what was attached was a thick sheet of paper, folded along its shorter axis, on which there are ten photos⁷⁹ from the funeral of Fr. Fic⁸⁰. The figures featuring in the next two biographical entries are friars who worked in the monastery in Służew - in 1944, it was a village near Warsaw. On August 1 both were in the centre of the capital city and found themselves in the area engulfed by the Warsaw Uprising. The first of them is Fr. Andrzej Gmurowski⁸¹; it should be underlined straight away that he did not die as a result of direct hostilities, contrary

⁶⁹ Cf. APPD, Kr 842, pp. 177-178, 182, 184.

⁷⁰ STACHÓW, Tomasz. *Represje wobec Kościoła w Krakowie w okresie okupacji niemieckiej*. In *Kościół krakowski 1939-1945*. Ed. M. Niezabitowski, Kraków, 2014, p. 32.

⁷¹ Cf. APPD, Kr 842, pp. 132, 160, 179, 182.

⁷² Cf. APPD, Kr 842, pp. 183-184.

⁷³ Cf. APPD, Kr 842, pp. 124, 131.

⁷⁴ Cf. APPD, Kr 842, pp. 103, 137, 155.

⁷⁵ Cf. APPD, Kr 842, pp. 133, 156-157.

⁷⁶ Cf. APPD, Kr 842, pp. 142, 145, 165.

⁷⁷ Cf. APPD, Kr 842, pp. 115-116.

⁷⁸ Cf. APPD, Kr 842, p. 158.

⁷⁹ The biggest photo is 10x6,5 cm in size, and the smallest one 6x4,5 cm.

⁸⁰ See APPD, Kr 842, pp. 175-176.

⁸¹ Cf. APPD, Kr 842, pp. 190-191. Andrzej (Florian) Gmurowski (born March 30, 1901, died October 4, 1944). See Z. Mazur, *Gmurowski Andrzej Florian (1901-1944) dominikanin*, "Słownik polskich teologów katolickich", ed. L. Grzebień, vol. 5, Warsaw 1983, pp. 454- 456.

to Fr. Michał Czartoryski⁸², whose short biographical note was also included in the chronicle⁸³.

Seeing that the Krakow monastery was the seat of the provincial, on the pages of the chronicle written down in it, we can also find the entries concerning other monasteries situated in the occupied territories. These were monasteries in Gidle, Warsaw, Jarosław, Tarnobrzeg, BorekStary, Lublin, Lviv, Czortków, Podkamień, Jezupol, Tarnopol and Żółkiew. Passages about these places appear when the visitations of the monasteries located there are described⁸⁴ and whenever any important events, often tragic for the whole order, would take place there. This concerned especially 'eastern' monasteries, where the brothers often had to leave their place of residence or were expelled from it⁸⁵.

Summary

Chronicles have from earliest time been and still are an important source in learning about these time passed. The present article aimed to present how such historical material as the chronicle of the monastery can help reconstruct the history of the Dominicans in Krakow. This source includes a set of information concerning the character of religious life, biographical notes and socio-political news, which at that time captured the friars' attention. The authors of the source focused upon describing events that took place in the Krakow monastery; however, as presented above, they also recorded events from other monasteries and referred to the global ones. The source in question is by all means one of many that can be found in the Archive of the Polish Province of the Dominicans in Krakow, and which discuss the relevant period. It is worth noticing that in 1939 – 1945 in the Krakow monastery the chronicle of the novitiate, the chronicle of the "studentat" and the chronicle of the Third Order of St. Dominic were kept⁸⁶. It must also be added that the collection of the Dominican archive houses documents from the office of the prior and provincial, which serve as an important source database in learning the history of the Dominicans during World War 2. They often account for concise and summary entries in the chronicle of the monastery.

A detailed analysis of the chronicle serves only as a starting point – is just a springboard – for further research into the history of Dominicans in the years of occupation. Thanks to its detailed and chronological entries, when drawing upon other sources, not only of Dominican provenance, the researches can reconstruct the events that came to pass at that time.

ARCHIVAL SOURCES

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, S 6/1 [Spuścizna o. Efrema Glińskiego]; S 5/1 [Spuścizna o. Atanazego Fica]; Kr 842 [Klasztor krakowski]; Krst 44 [Studentat i nowicjat]; Krst 46 [Studentat i nowicjat]; Krst 48 [Studentat i nowicjat]; Krst 49 [Studentat i nowicjat]; Tz 20 [Trzeci Zakon św. Dominika]; Pp 597/73 [Prowincja polska]

⁸² Michał (Jan Franciszek) Czartoryski (born February 19, 1897, died September 6, 1944). For more, see M. Brzeziński. *Pasja Michała. Życie i męczeńska śmierć bł. Michała Czartoryskiego OP*, Poznań, 2015.

⁸³ Cf. APPD, Kr 842, p. 192.

⁸⁴ Cf. APPD, Kr 842, pp. 92, 102, 138, 145, 171.

⁸⁵ Cf. APPD, Kr 842, p. 128.

⁸⁶ See Tz 20.

WORKS CITED

- BŁESZYŃSKA, Imelda Zofia. *O. Jacek Woroniecki. Dominikanin-wychowawca-patriora 1878-1949*, Lublin, 2006.
- BRZEZIŃSKI, Marcin. *Pasja Michała. Życie i męczeńska śmierć bł. Michała Czartoryskiego OP*, Poznań, 2015.
- CHWALBA, Andrzej. *Okupacyjny Kraków*, Kraków, 2016.
- Constitutiones Fratrum S. Ordinis Praedicatorum, Romae*, 1932.
- FOGELZANG-ADLER, Ewa. "Ilustrowany Kurier Codzienny" wobec zagrożenia Polski ze strony Niemiec w 1939 roku, [w:] *Ilustrowany Kurier Codzienny 1910 – 1939. Księga pamiątkowa w stulecie powstania dziennika i wydawnictwa*. Eds. G. Wrona, P. Borowiec, K. Woźniakowski, Kraków-Katowice 2010, s. 128-147.
- KRUKOWSKI, J. *Święceń sakrament*, "Encyklopedia katolicka". Ed. E. Gigilewicz, t. 19, Lublin, 2013, kol. 377.
- Księga zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów*, wyd. IV, oprac. Emanuel Działo OP, Warszawa, 2007.
- MATYJA, Katarzyna. *Nowicjat dominikański w Krakowie i jego działalność w czasie II wojny światowej*. In *Studia Sandomierskie* 25, 2018, s. 47-66.
- MAZUR, Zygmunt, *Górnisiewicz Anton i Stanisław Franciszek (1871 – 1948)*. In *Słownik polskich teologów katolickich*. Eds. L. Grzebień, t. 5, Warszawa, 1983, s. 487-495.
- MAZUR, Zygmunt. *Fic Atanazy Urban (1901-1943), dominikanin, biblista, archeolog*. *Słownik polskich teologów katolickich* t. 5, Warszawa, 1993, s. 368-371.
- MAZUR, Zygmunt. *Gliński Efrek Kazimierz Felicjan (1910 – 1953), dominikanin, biblista*. *Słownik polskich teologów katolickich*. Ed. L. Grzebień, t. 5, Warszawa, 1983, s. 447-449.
- MAZUR, Zygmunt. *Gmurowski Andrzej Florian (1901-1944) dominikanin*. *Słownik polskich teologów katolickich*. Ed. L. Grzebień, t. 5, Warszawa, 1983, s. 454- 456.
- STACHÓW, Tomasz. *Represje wobec Kościoła w Krakowie w okresie okupacji niemieckiej*. In *Kościół krakowski 1939 – 1945*. Ed. M. Niezabitowski, Kraków, 2014, s. 27-57.

APPENDIX

Biographical dictionary

1. Edmund (Władysław) Sochacki - born November 14, 1909, Sieteszane near Przeworsk, died May 23, 1972 in the monastery of St. Jacek in Warsaw. He joined the novitiate in 1929, made his first profession on August 20, 1930 and was ordained a priest on March 7, 1937. He worked as a catechist in Czortków, Krakow and Jarosław and ran a youth group. Several times he was appointed as the prior in Jarosław and Lublin. In 1958-1962, he performed the function of the provincial. *Księga zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów*, 4th edition, ed. Emanuel Działo OP, Warsaw, 2007, p. 66.
2. Efrek (Kazimierz) Gliński - born December 4, 1910, Żółkiew, died October 31, 1953 in the monastery of the Holy Trinity in Krakow. He attended primary and high school in Żółkiew; having passed his school-leaving exam in 1929, he entered the Order of Preachers. In 1930 – 1933, he studied Philosophy and in part Theology in Lviv in the Dominican Studium of the Polish Province. He continued his studies at the International Pontifical Institute "Angelicum" in 1933 – 1937. It was also there he was ordained a priest in 1935 and two years later he obtained the Dominican degree Lector in Theology, which enabled him to teach in Dominican colleges, and a bachelor's

degree in Theology, which in turn enabled him to be an academic teacher in theological seminaries. In 1937 – 1939, he was a lecturer at the College in Służew near Warsaw. In 1938, his bachelor's degree in Theology was recognised by the University of Warsaw. In August 1939, he was transferred to Krakow, the Jagiellonian University, to continue his work as a lecturer in the Dominican studium and other seminaries. After the war, from September 1, 1946, to August 31, 1946, he was a senior assistant at the Faculty of Theology at the Jagiellonian University. At the beginning of the 1950s, he was a lecturer in the Theological Seminary in Łódź. His research focus was upon biblical theology, biblical archaeology and ancient languages (Greek, Hebrew). APPD, S 6/1, pp. 7-16, 425-432, 463. *Księga zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów*, p. 131; Z. Mazur, *Gliński Efreim Kazimierz Felicjan (1910 – 1953), dominikanin, biblista*, "Słownik polskich teologów katolickich". Ed. L. Grzebień, vol. 5, Warsaw, 1983, pp. 447-449.

3. Dionizy (Mieczysław) Janiszewski - (born May 5, 1908, Drohobycz, died most probably 1945). He entered the novitiate of the Order of Preachers on October 2, 1926, a year later, on October 3, 1927, he made his first vows, and on October 3, 1930, his final vows. He was ordained a priest on June 30, 1935. In 1938 – 1939, he studied Polish Philology at the Jagiellonian University. Since autumn 1939 he worked in the monastery of St. Joseph near Warsaw. In March 1944, he was registered in Nuremberg, where he worked for a short period of time; then, he was arrested (January 2, 1945) and imprisoned in camps in Langzenn and Flossenbürg. It is possible that after April 1945 he stayed in the Dachau concentration camp. Cf. Pp 597/73 [the biographical entry was made by Fr. Ireneusz Wysokiński OP].
4. Maurycy (Antoni) Majka – born November 4, 1895, Sielec near Dębica, died November 17, 1951, Krakow. He made his first profession on October 4, 1914, and was ordained a priest on March 20, 1920. In Krakow he studied Classical Philology and also gave lectures on Latin to student brothers. From 1938 to 1946, he served as the provincial. *Księga zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów*, p. 140.
5. Stanisław (Edward) Hayto – born October 20, 1892, Zagacie, died September 28, 1970, Krakow. He made his first profession on August 8, 1909, and was ordained a priest on December 12, 1915. He was a master of the novitiate in Lviv, and for many years he performed the function of the prior in the monasteries in Krakow, Warsaw (St. Joseph), Poznań and Wrocław. *Księga zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów*, p. 117.
6. Jacek (Adam) Woroniecki – born December 21, 1878, Lublin, died May 18, 1949, in the monastery of the Holy Trinity in Krakow. He was ordained a priest on March 10, 1906. He entered the Order of Preachers in Italy and made his profession on September 14, 1910. At that point, he had completed his higher education and held a PhD degree in Theology obtained at the University of Freiburg. Since 1919 he worked in Lublin, where he was actively involved in the establishment of the Catholic University of Lublin [KUL], at which he took charge of the department of moral theology. In 1922-1924, he was chosen as rector for KUL, however, health reasons made it impossible to continue his work in this position. His next work place was the studium in Lviv, and since 1929 "Angelicum" in Rome. In the same year, he was awarded the title of the *Master of Holy Theology*. Since his university days in Switzerland Fr. Woroniecki was a creative academic who, apart from giving lectures, was engaged in writing books, academic articles and reviews. In his works he addressed such subjects as ethics, moral theology, canon law and church history,

- including the history of the Order of Preachers. I. BŁESZYŃSKA, Z. *O. Jacek Woroniecki. Dominikanin-wychowawca-patriota 1878-1949*, pp. 51, 81-88, 167.
7. Atanazy (Urban) Fic – born May, 21, 1901, Nowa Wieś near Krakow, died November 12, 1943 in Lviv. He made his first profession on August 19, 1918, and was ordained a priest on August 2, 1925. Initially, he attended the Dominican studium in Krakow. His next place of education was the Catholic University of Louvain, where he obtained a degree Lector in Theology. Afterwards he studied in Jerusalem in Ecole Biblique. While studying abroad, he went on many scientific tours to Europe (Germany, the Netherlands, England, Ireland, France, Greece), Asia (Palestine, Syria) and also Africa (Egypt). In 1929, he was awarded a PhD degree at the University of Lviv and in 1930 returned to Poland and took up teaching. In 1930-1936, he was the regens of the Dominican studium in Lviv. He taught e.g. at the Faculty of Theology and Humanities at the University of Lviv, and also at the Faculty of Theology at the Jagiellonian University, where in 1933 he obtained his post-doctoral degree. During the occupation, he gave lectures not only in the Dominican studium, but also in seminaries of the dioceses of Krakow, Częstochowa and Silesia, as well to the Salvatorians. During his journey to Lviv he fell victim to an accident, as a result of which he died after a few days in hospital. APPD, S5/1, pp. 7-12. MAZUR, Z. *Fic Atanazy Urban (1901-1943), dominikanin, biblista, archeolog*. In *Słownik polskich teologów katolickich*, vol. 5, Warszawa 1993, pp. 368-371.
 8. Romuald (Wojciech) Kostecki – born December 29, 1902, in Sułów near Wieliczka, died August 8, 1991, Warsaw. He made his profession on December 30, 1918, and was ordained a priest on July 30, 1925. His superiors sent him to study abroad, i.a. in Saulchoir, Paris and Rome, where he studied askesis and Christian mysticism. At the University of John Cassimir in Lviv he obtained a PhD degree in Theology. He put on lectures on dogmatic theology in Dominican seminaries in Lviv, Służew and Krakow. He was an editor of such Dominicanmagazines as "Szkoła Chrystusowa" [*Christ's School*] and "Róża Duchowna" [*MysticRose*]. He was the Krakowprior in 1945 – 1948 and twoyears later he became the superior of the seminary. *Księga zmarłych braci i ojców Polskiej Prowincji Zakonu Kaznodziejskiego czyli Dominikanów*, p. 98.

THE POSTER IN HISTORY – THE HISTORY IN POSTER¹

Magdalena Ficoń

Department of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II, Krakow

Abstract: *A poster is basically not only a sheet of bright paper with words printed on it, usually planted on advertising columns and shop windows. It is a medium. It conveys the knowledge about culture, economy, political and social tendencies of a certain country; it also depicts the state of consciousness of a nation and its attitude towards its own tradition and cultural heritage. A poster constitutes the text of culture and a statement deeply rooted in a certain historical context. The potential of the influence a poster has on society was very often used during the Second World War and in the time when foreign forces used to take power on a certain territory, e.g. on the Polish grounds. The government of the Polish People's Republic recognised very quickly the power of influence of posters, which, regarded as street art, used to reach every person regardless of their political views. The government used to apply posters to exhort the Polish society to communist slogans and ideas which were unknown to the Polish people. Depending on the development stage of communist power, propaganda posters exhorted people to vote with "yes" in the referendum in 1946, to choose the only right option in the election for the Parliament of 1947, to point at the enemy within, to support the political campaign for the Parliament and National Councils, and to propagate the Constitution of 1952. The economy was also influenced by propaganda which praised industrialisation, called both for rivalry and execution of the plan, and emphasize equality. It is therefore worth to make an attempt to present the history of the Polish territory between 1944-1989 on a poster and underline thereby the role of a poster in history.*

Key words: *poster, propaganda, the Polish People's Republic, communist power*

The poster was born in France at the end of the 19th century and is one of the youngest forms of graphic design, in which the plastic structure includes a semantic construction. Thanks to its form and tasks that are set before it, it is constantly present in human life. It reflects history, participates in it by creating a picture chronicle and becomes a factual and iconographic source of historical knowledge. It conveys knowledge about the culture, economy, political and social tendencies of a given country, reflects the state of consciousness of the nation and its attitude towards its own tradition and cultural heritage. It is a text of culture and a message strongly rooted in a specific historical context.²

Robin Shepherd said that “Posters reflect our culture and are like visual graphic icons of the times in which they were created”³. It is impossible not to agree with it because the posters create a kind of chronicle of historical events, but the fact that they are created in a specific territory does not always mean that they reflect the culture of a given country. The Polish People's Republic can be given as an example. Posters created on the Polish lands at

¹The article is a reprint of the article which was published in Polish in 2017. FICOŃ, Magdalena. Plakat w historii – historia w plakacie. In *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe Europy. Sacrum-profanum*. Ed. L. Rotter, A. Giza, Krakow 2017, pp. 608-623.

² FICOŃ, Magdalena. Od emblematów do plakatów. Kontinuum czy nowa forma. In *Symbol – Znak – Rytuał. Krajobraz semantyczny wsi i miast*. Ed. J. Marecki, L. Rotter, Kraków 2016, p. 256; *Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej*. Ed. T. Ferenc, W. Dymarczyk, P. Chomczyński, Łódź, 2011, pp. 12-13.

³ “A history of travel posters”. In <http://greenolivearts.com/history-travel-posters/> [retrieved: 25 July 2017].

that time did not reflect Polish culture, but the socialist culture introduced by communists in all the countries subordinated to them. The posters of the Polish People's Republic depict the history of Poland from that period, but they certainly do not reflect its culture and freedom of creation, because at that time it was simply not there. The authorities of the Polish People's Republic, being aware of the power of the poster's influence on emotions, used this medium for propaganda purposes in order to manipulate the society. Therefore, this article will present selected propaganda posters created on the Polish lands in the years 1944-1989. It will emphasize their role in the society of those times and the historical value they have today because propaganda posters, both artistically and as historical sources, are among the most valuable ones⁴.

Looking at the pages of history, it can be seen that the state authority has repeatedly built up and strengthened its position through military action and propaganda⁵. This was the case in 1944, when the communists took power on the Polish lands liberated from German occupation. They knew that they were usurpers and that the vast majority of society was opposed to their system of values and methods of government. Social reluctance towards communist slogans caused them to hide their true program in the early years of taking over power. They emphasized the supposedly democratic and national character of their party. Moreover, contrary to communist ideology, they proclaimed their alleged favour for the Church and religion. All these appearances were to serve to gain social support⁶.

After the end of World War II, attempts were made to present the Soviet Union as the only liberator of Poland. In 1945, Tadeusz Trepcowski designed a poster called "Chwała wyzwolicielom"⁷ ("Glory to the Liberators"; Fig. 1) where in the foreground you can see a wall with a window, in which broken bars are placed, from behind which you can see the blue sky and the white and red flag of Poland and the red flag of the labour movements. The composition of the poster gives the viewer the impression of being in a prison cell. It can be interpreted as a symbol of enslavement of Poles under Nazi rule, while the broken bars in the window refers to the end of the occupation. The two flags next to each other are a symbol of common interests of Poland and workers. The blue colour, which also appears on the poster, may be a sign of peace, which was achieved thanks to the unification of workers. With this poster, the communists showed the Polish people that if it had not been for the Red Army's entry into Poland, Poland would have lived in a prison cell guarded by the Nazis.

Another poster referring to these events and emphasizing the salutary role of the Soviet Union is a poster by Witold Skulicz depicting the emblem of the Third Reich (an eagle holding a wreath with the swastika inside), a torn barbed wire and two flags - the Polish flag and the red flag⁸ (Fig. 2.). The poster shows the date 1945. The German emblem is on the ground, it is damaged. The eagle has no wing and there is a hole in the wreath, where the two flags are embedded. The damaged emblem can be interpreted as the fall of the Third Reich. Around the height of the earth's contact with the sky, which forms the background of the poster, a torn barbed wire was drawn, symbolizing the liberation from the German occupation. The sky is light orange in colour and the rising sun can be seen on it, which symbolizes a new beginning, a new stage for the inhabitants of Polish lands. The above mentioned two flags are placed against the background of the sky, while the red flag is much

⁴ SOUTER, Nick - NEWMAN, Stuart. *Plakat i reklama przewodnik*. Warszawa, 2002, p. 277; *Socjologia wizualna w praktyce...*, p. 11.

⁵ SZULCZEWSKI, Michał. *Propaganda polityczna. Zarys problematyki teoretycznej*. Warszawa, 1972, p. 51.

⁶ MUSIAŁ, Filip. "Polska pojałtańska" (1945 – 1948). In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918 – 1989*. Ed. P. Chojnacki, Warszawa, 2011, p. 208.

⁷ The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/361: T. Trepcowski, "Chwała wyzwolicielom" <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].

⁸ SKULICZ, Witold. 1945. In J. Kuroń, J. Żakowski, *PRL dla początkujących*, Wrocław, 1997, p. 7.

bigger, which proves the dominance of the Soviet Union over the lands liberated from the German occupation.

When the Red Army occupied Polish territory in the east, the communists, on the order of Joseph Stalin, formed the Polish Committee of National Liberation⁹ (PKWN) in Moscow, headed by Edward Osóbka-Morawski. 22 July 1944 The PKWN published a manifesto in which he declared a joint fight with the USSR against Germany and announced numerous reforms. The date of July 22nd was considered the beginning of communist Poland. A communist apparatus of repression was created, which aimed at the liquidation of the Polish independence underground. To justify the terror, the communists introduced the Penal Code of the Polish Army and decrees on Nazi criminals and their assistants and on the protection of the state, providing for the death penalty for opposition activities. The penalties were applied ruthlessly to the members of the Home Army (AK) and NSZ¹⁰. The communists tried to completely discredit the AK. They used the shocking in its meaning poster of Włodzimierz Zakrzewski. It was put up on the walls of houses from the second half of 1945. The poster entitled “Olbrzym i zapluty karzeł reakcji” (“The Giant and the Spit Stained Dwarf of the Reaction”) shows a running soldier holding a weapon ready to shoot and a spitting dwarf with an AK tag hanging around his neck (Fig. 3)¹¹. The aim of the poster was to arouse discouragement towards the Home Army (presenting it as a dwarf), the core of the underground anti-fascist movement, and to glorify the Polish army (the Giant), formed at the side of the Red Army, which enslaved the country.

Despite the fact that the Soviets destroyed the structures of the Polish Underground State, the resistance against totalitarianism did not end. The idea of the dissolved Home Army was first taken over by the “Niepodległość” (“Independence”) organization codenamed NIE (short for *niepodległość* “independence”, and also meaning “no”), and then by the Armed Forces Delegation for Poland (Polish: *Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj*). However, the international situation forced the leaders of the organization to change their views on the chances of regaining independence by Poland. Decisions made at the conference in Potsdam and the recognition by Western states of the Provisional Government of National Unity¹² (TRJN) killed hope of a conflict between the United States and the United Kingdom and the USSR. The elections announced at the Yalta conference were seen as a chance. These beliefs gave rise to the establishment of the “Freedom and Independence.” (WiN) in IX 1945. WiN continued the work of the Home Army and made efforts to continue the struggle for independence. Apart from WiN, there were numerous organizations in the conspiracy that had a common goal - to create their own, free and sovereign state. A significant role was played by the armed conspiracy of the national camp, which was concentrated in the National Military Union (NZW), which was established in 1944 as a result of the merger of the National Military Organization (NOW) and the National Armed Forces (NSZ). Later on, the

⁹ At the end of 1944 r. PKWN was transformed into the Provisional Government of the Republic of Poland (Polish: *Rząd Tymczasowy RP*).

¹⁰ SOWA, Andrzej Leon. *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945 – 2001)*. Kraków, 2001, p. 9-17; GAŁĘZOWSKI, Marek. Polska w czasie II wojny światowej. In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918 - 1989*. Ed. P. Chojnacki, Warszawa, 2011, pp. 195-196.

¹¹ The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/6: W. Zakrzewski, „Olbrzym i zapluty karzeł reakcji,” <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].

¹² The establishment of the TRJN was decided on during the conference in Yalta in February 1945. It was established in the second half of June 1945 in Moscow, after talks between Mikołajczyk and communists. During these events, Gomułka, presenting Mikołajczyk with the position of communists, said a famous sentence: *Władzy raz zdobytej nie oddamy nigdy* (“Once we have gained power, we will never give it up”). Cf. GAŁĘZOWSKI, M. *Polska w czasie II wojny światowej...*, pp. 197-198.

Polish Organisation joined the NZW¹³. On the basis of these events, a poster by Tadeusz Trepkowski “Zgnieciemy szkodników” (“We will squash the pests”) appeared on the streets of the cities in 1945. The poster was directed against opposition activists and soldiers of the anti-communist underground. The snake placed on it symbolizes opposition organizations, while the black tall shoe trampling the snake is a symbol of the apparatus of repression (Fig. 4)¹⁴.

The event which was to decide about the future of Poland was the elections foreseen as one of the decisions made on the Yalta conference. The communists hoped that they would legalise their power during the period, while the opposition hoped to reveal the weaknesses of the regime and the political collapse of Stalin's allies in Poland. The oppositionists hoped that the Western powers would ensure that the elections were fair. They also wanted to hold the elections as soon as possible in order to take advantage of the prevailing anti-communist sentiment.

In turn, the Polish Workers' Party (PPR) and its allies wanted to postpone them until they stabilized their power and liquidated the main centres of resistance. Before the referendum, there was a violent outburst of social discontent towards communist government. There were various types of protests against the regime¹⁵. The authorities put a lot of effort into convincing people to their policy. During the referendum, Poles were to answer three questions: “Are you in favour of abolishing the Senate?,” “Do you want to strengthen in the future constitution the economic system introduced by the Land Reform and the nationalisation of the basic branches of the national economy, while maintaining the statutory rights of private initiative?,” “Do you want to strengthen the western borders of the Polish State on the Baltic Sea, Oder River and Lausitzer Neiße River?”¹⁶. The referendum took place on 30 June 1946 and on its occasion many propaganda posters promoting the vote for the communist idea were published (the famous “3 times yes”). The most famous of these is a poster depicting two men turned to a blackboard with the inscription “Głosuj 3 razy tak” (“Vote 3 times yes;” Fig. 5)¹⁷. The author of the poster presented the characters in contrast to each other. The man standing closer to the board was shown as a strong, well-built man, his outfit suggests that he is a representative of the working class, or “chosen” class, which is the foundation of socialist Poland. The second man, an NSZ¹⁸ activist, as evidenced by a band placed on his arm, is depicted as smaller and weaker. His convincing “Vote NO” is mind-boggling for the society and encourages to act against the authorities. Not without significance are also the shadows of the characters on the poster. The shadow of the worker does not reveal hidden intentions, while the shadow cast by the NSZ activist differs from the figure, because, instead of the NSZ band on his shoulder, he has a band with the swastika - a symbol of German Nazis. In this way the creator of the poster wanted to expose the true (in

¹³ MUSIAŁ, F. *Polska pojaltańska (1945 – 1948)*..., pp. 212-220; BONUSIAK, Włodzimierz. *Historia Polski (1944 – 1989)*. Rzeszów, 2007, pp. 34-35.

¹⁴ The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/7: T. Trepkowski, „Zgnieciemy szkodników”, <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].

¹⁵ MUSIAŁ, F. *Polska pojaltańska (1945 – 1948)*..., pp. 222-225; SOWA, A. L. *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej*..., pp. 50-51.

¹⁶ MUSIAŁ, F. *Polska pojaltańska (1945 – 1948)*..., p. 226.

¹⁷ Unknown author. „Głosuj 3 razy tak.” In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918 – 1989*. Ed. P. Chojnacki, Warszawa, 2011, p. 226.

¹⁸ The National Armed Forces (NSZ) was one of the main enemies in the fight for the dominant political power on the political poster. Their negative attitude towards the communist program was compared to the fascist orientation. In 1945, a poster was published titled “Tęp bandytów z N.S.Z.” (“Fight the NSZ bandits”), which depicts a red finger (reference to the communist repressive apparatus) directed at soldiers from the NSZ escaping to the forest.

his opinion) intentions of the Polish independence activists and discredit them in the eyes of the society¹⁹.

Capitalism was the natural enemy of the communist authorities with a socialist vision of the state. Using the campaign preceding the referendum in 1946, a poster was created showing an obese, well-dressed capitalist holding a pipe in his hand and a briefcase under the arm carried by a worker on his back. The painting is accompanied by the inscription “Nie chcesz powrotu kapitalistów? Głosuj trzy razy tak” (“Do you not want the return of the capitalists? Vote three times yes”; Fig. 6)²⁰. The poster shows the relationship between the capitalist and the worker. Its purpose is to show the persecution and exploitation that private owners have directed to achieve the greatest possible fortune. The “return of capitalists” was a threat to Polish society. Only the victory of the workers' groups could prevent it from them. Regardless of the propaganda posters, 75% of voters voted against the Polish Workers' Party and its allies. However, the elections were rigged and on 12 July 1946 it was announced to the public that the majority of the society voted three times yes, in favour of the communists²¹.

The poster also accompanied the elections to the Legislative Sejm in 1947. On the walls of the cities there were compositions that encouraged to vote for the Democratic Block, e.g. Adam Bowbelski's work “Blok demokratyczny to najmocniejszy słup graniczny” (“The Democratic Block is the strongest border post”). In order to inspire trust and support for the promoted group, the author used Polish national symbols. He used the colour of the flag to mark the western border and placed the emblem on the border post (Fig. 7)²². With this measure, Bowbelski presented the political programme of the Democratic Block, which was the fight to defend national interests, i.e. to strengthen the post-war borders.

Posters also appeared on the occasion of the adoption of the Constitution of the Polish People's Republic. On 22 July 1952, a document was adopted, which came into being after consultation with the Kremlin, and in which there was no mention of a guarantee of civil rights and freedoms, which modified the system of state authorities, overthrew the office of the president and transferred part of his powers to the Polish Council of State, and provided for elections to the Sejm to be held every four years. The first sentences of the constitution contained an ideological creed: “Polska Rzeczpospolita Ludowa jest republiką ludu pracującego [...] Podstawę obecnej władzy ludowej w Polsce stanowi sojusz klasy robotniczej z chłopstwem pracującym²³. (“The Polish People's Republic is a republic of the working people”[...]) The basis for the people's government in Poland is an alliance of the working class with the working peasantry.”) The Constitution introduced a new name for the state - the Polish People's Republic (PRL). The independence of the state authorities from the party was apparently maintained, but in fact the division of the authorities was abolished, and the highest authorities of the Polish United Workers' Party (PZPR) were the decision-making body²⁴. Posters by Wiktor Górka or Józef Mroszczak were hung in the cities to convince the public that the document was to serve the common good of all social classes and that the

¹⁹ FORC, Marta. „Motywy militarne w polskiej propagandzie komunistycznej w latach 1944 – 1956.” In *Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej*. Ed. T. Ferenc, W. Dymarczyk, P. Chomczyński, Łódź 2011, p. 201.

²⁰ The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/9: M. Berman, J. Krajewski, “Nie chcesz powrotu kapitalistów?” <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 21 July 2017].

²¹ FORC, M. *Motywy militarne...*, pp. 195, 198-199; MUSIAŁ, F., *Polska pojaltańska (1945 – 1948)...*, p. 226.

²² BOWBELSKI, Adam. “Blok demokratyczny to najmocniejszy słup graniczny”. <http://13grudnia.org.pl/galeria/plakaty/37> [retrieved: 21 July 2017].

²³ MUSIAŁ, Filip. *Triumf i pierwszy kryzys „Ludowej” Polski (1948 – 1956)*. In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918 – 1989*. Ed. P. Chojnacki, Warszawa, 2011, p. 254.

²⁴ ROSZKOWSKI, Wojciech. *Historia Polski 1914-2005*. Warszawa, 2007, p. 208-211; SOWA, Adam Leon. *Historia polityczna Polski 1944 – 1991*. Kraków, 2011, pp. 178-180; Idem, *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej...*, pp. 87-88.

citizens should respect it. The posters depicted, among others, a worker proudly holding a copy of the Constitution of the Polish People's Republic (Fig. 8)²⁵, or the Constitution itself with a white and red ribbon and a hand with fingers stretched out like for an oath (Fig. 9)²⁶. They were accompanied by inscriptions such as “Nasza Konstytucja” (“Our Constitution”) or “Ślubuję Ojczyźnie” (“I vow to the Homeland”).

During the period of the Polish People's Republic, the propaganda focused mainly on presenting groups considered to be the supposed enemies of the nation in a negative way, but it also did not forget to promote a favourable image of the ruling party and relations with the Soviet Union. A particular challenge was to convince the Polish society of the favour of Joseph Stalin, who until recently was an aggressor, so posters emphasizing the alliance with the USSR²⁷ appeared. One of the most popular is a poster dating back to the 1950s, with the inscription “Przyjaźń polsko-radziecka to pokój, niezawisłość, szczęśliwe jutro naszej Ojczyzny” (“Polish-Soviet Friendship is peace, independence, happy tomorrow of our Homeland”). It presents the heads of “allied” states of Joseph Stalin and Bolesław Bierut standing against the background of Polish and Soviet flags, and the Palace of Culture and Science, which is a “gift of the Soviet nation to the Polish nation”, is presented from afar. 10)²⁸. Stalin was often depicted as a defender of peace, saviour of Poland, father of the nation and friend of children. This is shown, for example, in a poster by Tadeusz Trepkowski from 1953, which shows a smiling girl making up the “ZSSR” (USSR) inscription of the letters. The poster is accompanied by the inscription “OBROŃCA POKOJU PRZYJACIEL DZIECI” (Defender of Peace, Friend of Children”; Fig. 11)²⁹.

The Polish United Workers' Party Conventions were also an opportunity to create posters. An example is a poster with a slogan that became one of the leading quotations of the People's Republic of Poland, namely “Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej” (“In order for Poland to grow in strength and people to live more prosperously”). This is a quotation from the poster of the 6th Congress of the Polish United Workers' Party in 1971 (Fig. 12)³⁰, during which the country's rapid economic growth was announced and the events of December 1970 were also discussed. In addition, the posters were used to commemorate various anniversaries, such as the 20th or 30th anniversary of the establishment of the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance, commonly known as the Warsaw Pact.

The turning point in the history of Poland was the creation of “Solidarity” (Polish: *Solidarność*). It unleashed enormous hopes and social energy in Poles. Using the power of the poster in the year of the creation of “Solidarity” - 1980 - Czesław Bielecki designed a poster depicting a red lifeline ending with the inscription “Solidarity” with a white-and-red flag (which became a symbol of the new organization). At the top of the poster, the dates 1944³¹, 1956³², 1968³³, 1970³⁴, 1976³⁵, 1980³⁶ were placed (Fig. 13)³⁷. The “life posts” rise up at the

²⁵ GÓRKA, Wiktor. „Nasza konstytucja”. <http://www.desa.pl/pl/auctions/106/object/13685/nasza-konstytucja-1952-r> [retrieved: 21 July 2017].

²⁶ MROSZCZAK, Józef. „Ślubuję ojczyźnie”. In A. L. Sowa, *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej...*, p. 87.

²⁷ FORC, M. *Motywy militarne...*, p. 198.

²⁸ NEHRING, Maciej. „Przyjaźń polsko-radziecka to pokój, niezawisłość, szczęśliwe jutro naszej Ojczyzny”, <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/pp/54.jpg> [retrieved: 22 July 2017].

²⁹ TREPKOWSKI, Tadeusz. “Obrońca pokoju, przyjaciel dzieci”. <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/pp/3.jpg> [retrieved: 22 July 2017].

³⁰ Unknown author. „Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej”, In A. L. Sowa, *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej...*, p. 236.

³¹ In 1944, the Operation Tempest (Polish: *akcja “Burza”*) took place, which was a military operation organized by the Home Army against the German occupation.

³² On 28 June 1956, a workers' demonstration against the communist authorities took place. Poznań workers proclaimed a strike in the Brick Factory and organized a peaceful demonstration in the streets of the cities. The authorities did not react to the demands made by the strikers, only after the attack on the prison and the seat of

dates mentioned on the poster, which refer to important historical events of the PRL period, strikes and uprisings that led to social awakening and the birth of “Solidarity”³⁸.

Posters created in the Polish People's Republic did not refer only to political activity, but also affected the economy, agriculture and industry.

The so-called three-year plan was to be implemented for the years 1947 – 1949. The propaganda stated that its main assumption was to raise the living standards of the working population to a higher level than before the war, as well as to connect it economically with the acquired land in the west and north. The truth was, however, that it was to lay the foundations for the communization of the economy through “the consolidation of the system and the reconstruction of the social and economic structure of the country”³⁹. The public was told that the plan had been completed before time and that thanks to its implementation many economic indicators had risen higher than in the pre-war period. However, the authorities overlooked the fact that, firstly, the economic situation was affected by the change of borders, secondly, by the increase in employment in industry and, thirdly, by the decline in population⁴⁰. This is illustrated by a poster by an unknown author showing in the foreground a hand holding a card with the inscription '3'. In the background you can see a factory and a field with a tractor. The painting is accompanied by the inscription “Blok demokratyczny to wypełnienie planu trzyletniego ugruntowanie reform społecznych utrwalenie granic zachodnich na Odrze, Nisie i Bałtyku” (“Democratic Block, which is the fulfilment of a three-year plan to consolidate social reforms, strengthening the western borders on the Oder, Neißę and Baltic Sea”; Fig. 14)⁴¹. The poster fully reflects the implementation of the three-year plan and additionally suggests that this was done thanks to the parties of the Democratic Block, thus glorifying it.

The reconstruction of Warsaw was one of the postulates of the six-year plan, which, after the three-year plan, was the second economic plan introduced in post-war Poland. In

the Voivodeship Security Office were military units and the Security Service introduced into the city. Over 70 people died in bloody street fights.

³³ In 1968 demonstrations broke out, which were caused by the photo of *Dziady* performance. The procession of several hundred people passed after the last performance at the monument of A. Mickiewicz in Warsaw and demanded the restoration of the performance. Students demanded an end to the repression and observance of the Constitution of the Polish People's Republic. Armed civilians entered the action, then the police and demonstrators were brutally dispersed. The protest was not only a student protest, but also a rebellion of the entire young generation. It ended on 28 March 1968.

³⁴ Since 1967, the dissatisfaction of the society with the difficulties of the in the supply and shortage of meat. In 1970, the situation worsened further. The government decided to introduce price increases before Christmas. This was the reason for workers to start strikes. 14 December, in the Lenin Shipyard, the workers called a rally at which they demanded the reversal of the price increases. The marches through the city made the number of strikers increase. There were clashes with the militia. In the following days other shipyards and factories in the Tricity joined the strike. The balance of the trial on the Coast was tragic, 44 people died, 1165 were injured and over 3 thousand were detained. See SOWA, A. L. *Historia polityczna Polski 1944 – 1991...*, pp. 364-376.

³⁵ In June 1976, a wave of strikes broke out due to the introduction of drastic price increases for food products.

³⁶ August 1980 left the biggest mark in the history of the Polish People's Republic. In July, the first strikes broke out in Świdnik near Lublin, which then covered the whole country. Inter-factory Strike Committees were established to formulate lists of demands for wage claims, establish independent trade unions, and release political prisoners. More than one million people took part in the strikes throughout the country. The strikes ended with the signing of four August agreements.

³⁷ BIELECKI, Czesław. “Solidarność”. <http://www.solidarnosc.gov.pl/?document=48> [retrieved: 23 July 2017].

³⁸ First independent local government trade unions in the Eastern Bloc.

³⁹ MUSIAŁ, F. *Polska pojałtańska (1945 – 1948)...*, p. 242.

⁴⁰ MUSIAŁ, F. *Polska pojałtańska (1945 – 1948)...*, p. 242.

⁴¹ Unknown author. “Blok demokratyczny to wypełnienie planu trzyletniego ugruntowanie reform społecznych utrwalenie granic zachodnich na Odrze, Nisie i Bałtyku”. <http://www.prl.cba.pl/plakaty4.html> [retrieved: 23 July 2017].

order to encourage people to accept and implement it, a number of propaganda posters were created, showing it as a dream that can only be realized with a common effort. The artists, in accordance with the recommendations of the communist authorities, promoted industrialization and socialist transformation in the economy in their works and mobilized them to fulfil their obligations before the deadline. Very often posters associated work with combat and stylized workers as soldiers in their works, and placed machines in ranks, which gave the impression of rows of tanks and other types of armoured vehicles. An example is a poster of a worker with a drill held like a machine gun. In the background you can see tractors and other work machines in a row. The picture bears the inscription "Naprzód! Do walki o plan 6-letni!" ("Forward! To fight for the 6-year plan!"); Fig. 15)⁴². The fight for a six-year plan is identified with the struggle for a free homeland.

The six-year plan is a project whose aim was not only to unite the society, but also to make it a personal matter for each Pole, as shown in the poster of Lucjan Jagodziński from 1953, depicting a man pointing his finger straight at the viewer, whose eyes seem to ask the question below the drawing: "Coś Ty zrobił dla realizacji planu?" ("What did you do to implement the plan?"; Fig. 16)⁴³. In the upper right corner, there is a symbol of the Central Council of Trade Unions (crossed hands holding a pen, hammer and spike). A poster of this type evokes feelings of conscience on the one hand, and a reflection on the other, whether the citizen has done everything in his power to carry out the plan.

In the period of the Polish People's Republic, a saying was uttered about the leaders of work, who "produce 300% of the workload". This is illustrated by a poster depicting three workers building a wall and the inscription "Pracujemy w trójkę – budujemy za 12-tu" ("We work in three - we build for 12"; Fig. 17)⁴⁴. A stereotype of a working woman has also been created. As a result of the war damage, there was a need to involve women in the country reconstruction work. This was the first step towards equality between men and women. Posters hung on the streets of Polish cities usually depicted a woman as a socially engaged, leading leader. Sometimes a woman was presented in the company of men, sometimes alone, sometimes was promoted as a miner or tractor driver. The dissemination of such an attitude in the society aroused a strong need for imitation. One of the posters depicts a young woman with a trowel in her hand, ready to work hard for "peace and prosperity of the Homeland", as the inscription accompanying the painting says (Fig. 18)⁴⁵. Another poster, undoubtedly one of the most famous posters of the period of the Polish People's Republic, depicts a woman in a uniform of the Union of Polish Youth sitting on a tractor, with a smile on her face, undertaking the effort of tasks entrusted to her. The poster bears the inscription "Młodzieży – naprzód do walki o szczęśliwą socjalistyczną wieś polską" ("Young people - Forward to fight for a happy socialist Polish countryside;" Fig. 19)⁴⁶. The aim of the poster is to encourage young people to actively work for the benefit of the Polish state and care for socialist development. The author of the painting, Witold Chmielewski, took inspiration for this poster from a photograph taken in 1949 depicting Magdalena Figur, who took part in a course for

⁴² Unknown author. "Naprzód! Do walki o plan 6-letni!". <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/plakaty.htm> [retrieved: 24 July 2017].

⁴³ JAGODZIŃSKI, Lucjan. "Coś Ty zrobił dla realizacji planu?". <http://www.prl.cba.pl/plakaty4.html> [retrieved: 24 July 2017].

⁴⁴ GÓRKA, Wiktor. "Pracujemy w trójkę – budujemy za 12-tu". <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/plakaty.htm> [retrieved: 24 July 2017].

⁴⁵ FANGOR, Wojciech - TCHÓRZEWSKI, Jerzy. "Pozdrawiamy kobiety pracujące dla pokoju i rozkwitu Ojczyzny!". <http://www.theartofposter.com/red/33.htm> [retrieved: 24 July 2017].

⁴⁶ The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/5: Chmielewski, Witold. „Młodzieży – naprzód do walki o szczęśliwą socjalistyczną wieś polską”. <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 24 July 2017].

tractor drivers. The participants of the course were 40 men and two women, but of these two only Figur completed the course⁴⁷.

A poster is a field of art which clearly marks its presence in everyday life and is an inseparable companion of a human being. You can see them at work, at school, on the street, in cinemas, theatres, community centres. The poster reflects every important event, whether it's a national holiday, a social, economic or political action. The poster in a short form conveys a message that is easily readable by a wide audience. It reflects history, involuntarily participates in it, becoming a document, a source, a chronicle. It accompanied Poles in the most difficult moments. Being a street and social medium, he agitated, persuaded, mobilized, enjoyed moments of freedom, long-awaited normality and shared everyday worries. During the communist period, he was at the service of the communist authorities and was the main source of propaganda message. For the purpose of this study, several posters were selected to show the characters and symbols that were most often used by the authorities to manipulate the society. Was the manipulation effective? It is difficult to state unequivocally. It is certain, however, that the power has passed away and the posters remain and constitute a perfect picture of the times of the Polish People's Republic.

ARCHIVAL SOURCES

The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/361: T. Trepkowski, "Chwała wyzwolicielom". <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].

The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/5: CHMIELEWSKI, Witold. „Młodzieży – naprzód do walki o szczęśliwą socjalistyczną wieś polską”. <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 24 July 2017].

The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/6: W. Zakrzewski. „Olbrzym i zapłuty karzeł reakcji”. <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].

The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/7: T. Trepkowski. „Zgnieciemy szkodników”. <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].

The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/9: M. Berman, J. Krajewski. "Nie chcesz powrotu kapitalistów?". <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 21 July 2017].

TREPKOWSKI, Tadeusz. "Obrońca pokoju, przyjaciel dzieci". <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/pp/3.jpg> [retrieved: 22 July 2017].

WORKS CITED

"A history of travel posters". In <http://greenolivearts.com/history-travel-posters/> [retrieved: 25 July 2017].

BIELECKI, Czesław. "Solidarność". <http://www.solidarnosc.gov.pl/?document=48> [retrieved: 23 July 2017].

BONUSIAK, Włodzimierz. *Historia Polski (1944-1989)*, Rzeszów, 2007.

BOWBELSKI, Adam. "Blok demokratyczny to najmocniejszy słup graniczny". <http://13grudnia.org.pl/galeria/plakaty/37> [retrieved: 21 July 2017].

⁴⁷ MAJDAK, Elżbieta. *Życie PRL: praca, rozrywka, ludzie*. Warszawa, 2011, p. 27; FORC, M. *Motywy militarne...*, pp. 190-191.

- FANGOR, Wojciech - TCHÓRZEWSKI, Jerzy. "Pozdrawiamy kobiety pracujące dla pokoju i rozkwitu Ojczyzny!". <http://www.theartofposter.com/red/33.htm> [retrieved: 24 July 2017].
- FICOŃ, Magdalena. "Od emblematów do plakatów. Kontinuum czy nowa forma." In *Symbol – Znak – Rytuał. Krajobraz semantyczny wsi i miast*. Ed. J. Marecki, L. Rotter, Kraków, 2016, pp. 237-262.
- FICOŃ, Magdalena. Plakat w historii – historia w plakacie. In *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe Europy. Sacrum-profanum*. Ed. L. Rotter, A. Giza, Krakow 2017, pp. 608-623.
- FORC, Marta. Motywy militarne w polskiej propagandzie komunistycznej w latach 1944-1956. In *Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej*. Ed. T. Ferenc, W. Dymarczyk, P. Chomczyński, Łódź, 2011, pp. 182-207.
- GAŁĘZOWSKI, Marek. Polska w czasie II wojny światowej. In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, Ed. P. Chojnacki, Warszawa 2011, pp. 103-204.
- GÓRKA, Wiktor. "Pracujemy w trójkę – budujemy za 12-tu". <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/plakaty.htm> [retrieved: 24 July 2017].
- GÓRKA, Wiktor. „Nasza konstytucja”. <http://www.desa.pl/pl/auctions/106/object/13685/nasza-konstytucja-1952-r> [retrieved: 21 July 2017].
- JAGODZIŃSKI, Lucjan. "Coś Ty zrobił dla realizacji planu?". <http://www.prl.cba.pl/plakaty4.html> [retrieved: 24 July 2017].
- MAJDAK, Elżbieta. *Życie PRL: praca, rozrywka, ludzie*. Warszawa, 2011.
- MUSIAŁ, Filip. Polska pojałtańska (1945-1948). In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918 – 1989*. Ed. P. Chojnacki, Warszawa 2011, p. 205-249.
- MUSIAŁ, Filip. Triumf i pierwszy kryzys „Ludowej” Polski (1948 – 1956). In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*. Ed. P. Chojnacki, Warszawa, 2011, p. 251-299.
- NEHRING, Maciej. „Przyjaźń polsko-radziecka to pokój, niezawisłość, szczęśliwe jutro naszej Ojczyzny”. <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/pp/54.jpg> [retrieved: 22 July 2017].
- ROSZKOWSKI, Wojciech. *Historia Polski 1914 – 2005*. Warszawa, 2007.
- SKULICZ, Witold. 1945. In J. Kuroń, J. Żakowski, *PRL dla początkujących*. Wrocław, 1997. *Socjologia wizualna w praktyce. Plakat jako narzędzie propagandy wojennej*. Ed. T. Ferenc, W. Dymarczyk, P. Chomczyński, Łódź, 2011.
- SOUTER, Nick. Newman, Stuart. *Plakat i reklama przewodnik*. Warszawa, 2002.
- SOWA, Adam Leon. *Historia polityczna Polski 1944 – 1991*. Kraków, 2011.
- SOWA, Andrzej Leon. *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945 – 2001)*. Kraków, 2001.
- SZULCZEWSKI, Michał. *Propaganda polityczna. Zarys problematyki teoretycznej*. Warszawa, 1972.
- Unknown author. "Blok demokratyczny to wypełnienie planu trzyletniego ugruntowanie reform społecznych utrwalenie granic zachodnich na Odrze, Nisie i Bałtyku". <http://www.prl.cba.pl/plakaty4.html> [retrieved: 23 July 2017].
- Unknown author. "Naprzód! Do walki o plan 6-letni!". <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/plakaty.htm> [retrieved: 24 July 2017].

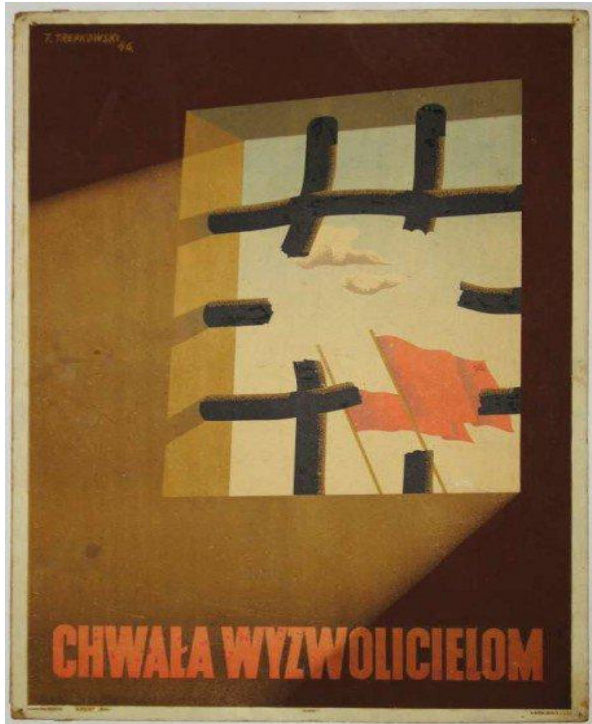


Fig. 1. The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/361: T. Trepkowski, “Chwała wyzwolicielom” <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].



Fig. 2. Skulicz. Witold, 1945. In J. Kuroń, J. Żakowski, *PRL dla początkujących*, Wrocław 1997.



Fig. 3. The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/6: W. Zakrzewski, „Olbrzym i zapluty karzeł reakcji,” <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].

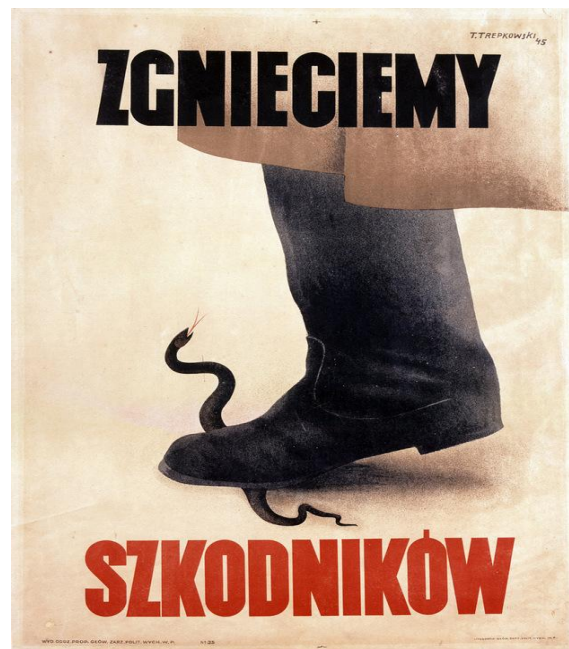


Fig. 4. The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/7: T. Trepkowski, „Zgnieciemy szkodników”. <http://www.karta.org.pl/pdf/orginal/12633413267816.pdf> [retrieved: 20 July 2017].



Fig. 5. Autor nieznany, *Głosuj 3 razy tak*. In F. Musiał, *Polska pojaltańska (1945 – 1948)*. In *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918 – 1989*, pod red. P. Chojnackiego, Warszawa 2011.

Fig. 6. The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/9: M. Berman, J. Krajewski, “Nie chcesz powrotu kapitalistów?” <http://www.karta.org.pl/pdf/original/12633413267816.pdf> [retrieved: 21 July 2017].



Fig. 7. Bowbelski, Adam. “Blok demokratyczny to najmocniejszy słup graniczny,” <http://13grudnia.org.pl/galeria/plakaty/37> [retrieved: 21 July 2017].

Fig. 8. Górka, Wiktor. “Pracujemy w trójkę – budujemy za 12-tu”, <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/plakaty.htm> [retrieved: 24 July 2017].



Fig. 9. Mroszczak, J. *Ślubuję Ojczyźnie*. In A. L. Sowa, *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945-2001)*, Kraków 2001.



Fig. 10. Nehring, Maciej, „Przyjaźń polsko-radziecka to pokój, niezawisłość, szczęśliwe jutro naszej Ojczyzny”, <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/pp/54.jpg> [retrieved: 22 July 2017].



Fig. 11. Trepkowski, Tadeusz. “Obróńca pokoju, przyjaciel dzieci”, <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/pp/3.jpg> [retrieved: 22 July 2017].



Fig. 12. Autor nieznany, *Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej*. In A. L. Sowa, *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945 – 2001)*, Kraków 2001.



Fig. 13. Bielecki, Czesław. “Solidarność”, <http://www.solidarnosc.gov.pl/?document=48> [retrieved: 23 July 2017].



Fig. 14. Autor nieznany, *Blok demokratyczny to wypełnienie planu trzyletniego ugrunтовanie reform społecznych utrwalenie granic zachodnich na Odrze, Nisie i Bałtyku*, <http://www.prl.cba.pl/plakaty4.html> [retrieved: 23 July 2017].



Fig. 15. Autor nieznany, *Naprzód! Do walki o plan 6-letni!*, <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/plakaty.htm> [retrieved: 24 July 2017].



Fig. 16. Jagodziński, Lucjan. "Coś Ty zrobił dla realizacji planu?", <http://www.prl.cba.pl/plakaty4.html> [retrieved: 24 July 2017].



Fig. 17. Górka, Wiktor. "Pracujemy w trójkę - budujemy za 12-tu", <http://www.polskaprl.rejtravel.pl/plakaty.htm> [retrieved: 24 July 2017].



Fig. 18. Fangor, Wojciech. Tchórzewski, Jerzy. “Pozdrawiamy kobiety pracujące dla pokoju i rozkwitu Ojczyzny!”, <http://www.theartofposter.com/red/33.htm> [retrieved: 24 July 2017].



Fig. 19. The Archive of KARTA Centre Opposition, ref. no. AOPL/5: Chmielewski, Witold. „Młodzieży – naprzód do walki o szczęśliwą socjalistyczną wieś polską”, <http://www.karta.org.pl/pdf/original/12633413267816.pdf> [retrieved: 24 July 2017].

VÝMENA OBYVATEĽSTVA MEDZI ČESKOSLOVENSKOM A MAĎARSKOM AKO PREDMET MIGRAČNÝCH ŠTÚDIÍ

Barbara Kacerová

Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Abstrakt: *Tému výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom v rokoch 1946 – 1949 možno zaradiť do bádateľského odvetvia tzv. migračných štúdií. Ide o metodologicky vyhranenú platformu, rozvíjanú na interdisciplinárnej úrovni, ponúkajúcu širokú škálu teoretických prístupov k výskumu migrácie. Problematiku migrácií skúmajú migračné štúdie cez administratívne, štátne, kultúrne etnické či iné hranice, so zreteľom na narastanie diverzity a hľadanie identity v heterogénnych spoločnostiach súčasného sveta. Taktiež pristupujú k problematike migrácií ako k javu dynamickému, ktorého znakmi sú pohyb, nový sociálny a kultúrny kontakt, procesualnosť a s tým súvisiace ďalšie zmeny. Cieľom príspevku je preto analyzovať migračné štúdie, charakterizovať teórie výskumu migrácií a zasadiť problematiku výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom do kontextu migračných štúdií.*

Kľúčové slová: *migrácia, migračné štúdie, presuny obyvateľstva, výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*

Abstract: *The topic of population exchange between Czechoslovakia and Hungary in the years 1946 – 1949 can be included in the research branch of the so-called migration studies. It is a methodologically defined platform, developed at an interdisciplinary level, offering a wide range of theoretical approaches to migration research. Migration studies across administrative, state, cultural, ethnic and other borders are exploring migration issues with a view to increasing diversity and seeking identity in heterogeneous communities in the contemporary world. They also approach migration as a dynamic phenomenon, characterized by movement, new social and cultural contact, processiveness and related changes. The aim of the paper is therefore to analyze migration studies, characterize theories of migration research and put the issue of population exchange between Czechoslovakia and Hungary in the context of migration studies.*

Key words: *migration, migration studies, population transfers, population exchange between Czechoslovakia and Hungary*

Úvod

„Migrácia v ľudských dejinách nie je len príbeh rozrastania sa populácie, ale aj príbehom neustálej premeny ľudského života.“⁴⁸

História osídlenia geografického priestoru Európy je od najranejších štádií osídľovania až po súčasné obdobie spätá s početnými migráciami a kolonizáciami. Z pohľadu retrospektívy vyplýva, že presuny skupín obyvateľstva, či už menších alebo väčších, sa vždy nekončili trvalým usadením na určitom teritóriu, s ktorým sa po čase identifikovali ako so svojou vlasťou. Dobrovoľná migrácia sa väčšinou realizovala kvôli presunu za lepšími podmienkami života na dočasné či trvalé osídlenie.⁴⁹

⁴⁸ MANNING, Patrick – TRIMMER, Tiffany. *Migration in World History*. London – New York : Routledge, 2013, s. 6.

⁴⁹ PARÍKOVÁ, Magdaléna. *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48. Etnokultúrne a sociálne procesy*. Bratislava : STIMUL, 2001, s. 5-14.

Masovejší pohyb obyvateľstva je skôr spätý s nedobrovoľnými presunmi, často spojenými len s dočasným zotrvaním na novom území. U mnohých migrantov končil tento presun trvalým usadením sa na novom území, teda emigráciou.⁵⁰ Intenzita migrácie obyvateľstva a jej motivácie, ktoré viedli k dočasnej či trvalej emigrácii (vystaľovalci, utečenci, vyhnanci) sa menili v priebehu dejín v závislosti od konkrétnych podmienok. Nedobrovoľný odchod presídlencov často súvisel s vojnovými konfliktami či povojnovými dôsledkami, ako hospodárska a sociálna situácia krajiny. Časť vystaľovalcov, ktorí opustili svoje bydlisko, sa rozhodli k opätovnému návratu.⁵¹

Migrácia je stále aktuálnym javom. Pohyb obyvateľstva je často podmienený ekonomickým, kultúrnym a politickým vývojom spoločnosti v určitých regiónoch, štátoch či medzi jednotlivými štátmi, resp. je jeho výsledkom. Je fenoménom, ktorý výrazne ovplyvňoval, ovplyvňuje a bude ovplyvňovať minulosť, súčasnosť aj budúcnosť, preto je potrebné venovať migrácii náležitú pozornosť.⁵²

Výskumu migrácií v slovenskej historiografii sa najmä v oblasti etnológie a etnografie venuje systematickejšia pozornosť. Avšak samotná problematika výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom ako predmet migračných štúdií nie je dostatočne spracovaná. Cieľom štúdie preto bude zasadiť problematiku výmeny obyvateľstva do kontextu migračných štúdií v celoeurópskom meradle.

Teória a typológia migrácie

Pojem migrácia je odvodený od latinského slova *migrare* (sťahovať sa), *migratio* (presun, sťahovanie). Prvýkrát bol definovaný v 4. storočí rímskym historikom Ammianom Marcellinom, no v priebehu dejín sa význam postupne modifikoval. V 19. storočí sa etablovali rôzne formy pojmu migrácia. Na prelome 19. a 20. storočia sa používal pri zavádzaní moderného výskumu migrácie a bol prevzatý z angličtiny.⁵³ Migrácia je stále aktuálnym javom. Je definovaná ako „proces priestorového premiestňovania osôb cez hranice určitého regiónu prípadne medzi sídelnými jednotkami vo vnútri regiónu“⁵⁴ Profesor Everett S. Lee v štúdií *A Theory of Migration* definoval migráciu nasledovne: „Migrácia je definovaná ako trvalá alebo polotrvalá zmena bydliska. Nekladú sa obmedzenia na dĺžku pohybu alebo na dobrovoľnú, či nedobrovoľnú povahu konania a nerozlišuje medzi vonkajšou a vnútornou migráciou. Pohyb cez chodbu z jedného bytu do druhého sa ráta rovnako, ako migrácia z Bombaja, Indie, do Cedar Rapids, Iowy, i keď, samozrejme dôvody a následky sú úplne odlišné. Avšak nie všetky formy priestorovej mobility sú zahrnuté v tejto definícii. Vylúčené sú napríklad kontinuálne pohyby kočovníkov či migrujúcich pracovníkov, pre ktorých nie je dlhodobý pobyt a dočasné pohyby ako do hôr na leto.“

Nezáleží, aká krátka alebo dlhá, ľahká alebo náročná, každý akt migrácie zahŕňa pôvod, cieľové miesto a skupinu zásahových prekážok. Medzi skupinu zásahových prekážok, patrí vzdialenosť pohybu ako ten, ktorý je vždy prítomný.“⁵⁵

Podobne, ako definíciu terminológie migrácií, sa vedci z rôznych oblastí snažili sformulovať aj teórie migrácie obyvateľstva. Identifikovali dve základné teórie – za prvé

⁵⁰ Emigrácia – sťahovanie do cudziny natrvalo. KRÚŠKO, Štefan a kol. *Encyklopedický slovník presídlenia*. Prešov : Koordinačný výbor reoptántov v SR, o.z., 2005, s. 76.

⁵¹ PARÍKOVÁ, M. *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48...*, s. 5-6.

⁵² WIEDEMAN, Andreas. „*Pojď s námi budovať pohraničí!*“ *Osídľovanie a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945 – 1952*. Praha : Prostor, 2016, s. 33.

⁵³ OLTMER, Jochen. *Migration. Geschichte und Zukunft der Gegenwart*. Darmstadt : Theiss Verlag – WGB, 2017, s. 9-11.

⁵⁴ ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol (Eds.). *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 7.

⁵⁵ LEE S. Everett. *Theory of Migration*. In *Demography*, 1966, roč. 3, č. 1, s. 49.

teórie súvisiace s ekonómiou, súvisiace s ponukou a dopytom po pracovnej sile, teda sťahovanie sa za prácou a za druhé teórie, ktoré sa týkajú politických, sociologických, či kultúrnych aspektov migrácie.

Medzi najdôležitejšie teórie, ktoré formovali výskum migrácií v 20. storočí patrili:

- teória push-and-pull
- neoklasické ekonomické teórie
- nová ekonomika migrácie
- teória svetového systému
- teória asimilácie, akulturácie, integrácie⁵⁶

Teória push-and-pull je ekonomickou teóriou, venuje sa najmä pracovnej migrácii, kedy sa migranti sťahovali do bohatších a väčších miest, s cieľom nájsť si lepšiu prácu. Neoklasická ekonomická teória okrem práce zahŕňala aj iné faktory, ako finančné zdroje, vek, povolanie, politické pozadie rodiny. Všetky tieto faktory mali mať na migráciu jednotlivca alebo skupín obyvateľstva výrazný vplyv. Jeden z predstaviteľov tejto teórie, George J. Borjas, načrtnol aj znaky prisťahovalectva, vplyv na prisťahovaleckú aj materskú krajinu v oblasti hospodárstva, etnicity a sociálneho zloženia. Nová ekonomika migrácie sa stavia do opozície voči neoklasickej teórii. Predstavitelia tejto teórie berú pri výskume ohľad aj na neistotu, chudobu, či vplyv rodiny na jednotlivca a jeho rozhodnutie migrovať. Teória svetového systému má na výskum migrácie taktiež významný vplyv. Migrácia je vnímaná v kontexte s globálnym hospodárskym systémom a jej predstavitelia nepovažujú migráciu za rozhodnutie, ale za systém ponuky práce. Pod poslednou teóriou asimilácie, akulturácie a integrácie rozumieme snahu začleňovania určitej skupiny migrantov medzi obyvateľstvo prisťahovaleckej krajiny.⁵⁷

Za zakladateľa tzv. migračných štúdií sa považuje nemecko-britský geograf a kartograf Ernst Georg Ravenstein, ktorý v roku 1885 a 1889 publikoval svoje výsledky v dvoch štúdiách s názvom *The Laws of Migration* pričom sú dodnes považované za základ výskumu teórie migrácie.⁵⁸ Ravenstein rozdelil formy migrácií do piatich skupín:

- miestni, vnútorní migranti (local migrants),
- migranti na krátke vzdialenosti (short-journey migrants),
- migranti na dlhé vzdialenosti (long-journey migrants),
- migranti podľa stupňov, etáp (migration by stages)
- dočasní migranti (temporary migrants).⁵⁹

Ďalší historici, sociológovia, politológovia či ekonómovia definovali aj ďalšie typológie. Historik a ekonóm Gustav Schmoller rozlišoval medzi staršími migráciami, ktoré boli „záležitosťou ľudí a štátu“ a novšími, ktoré boli uskutočňované jednotlivcami, rozdelil ich na periodické a trvalé, vnútorné a vonkajšie.⁶⁰ Ekonóm Karl Bücher vytvoril novšiu typológiu migrácií, ktoré zahŕňali charakteristiku neustálej zmeny miesta presídlenia. Podstatný bol preňho aj faktor politicko-geografického rozšírenia migrácie. V tejto súvislosti rozlišoval medzi vnútornými migráciami, ktorých začiatok aj koniec sa nachádzal na rovnakom národnom území a vonkajšími migráciami, ktoré prekračovali medzinárodný európsky či mimoeurópsky rámec. Sociológ Rudolf Heberle pracoval s teóriou dobrovoľnej či polodobrovoľnej a nedobrovoľnej migrácie. Nedobrovoľnú migráciu definoval ako

⁵⁶ HAHN, Sylvia. *Historische Migrationsforschung*. Frankfurt – New York : Campus Verlag, 2012, s. 29-30.

⁵⁷ HAHN, S. *Historische Migrationsforschung...*, s. 30-35.

⁵⁸ E. G. Ravenstein publikoval pod rovnakým názvom dve štúdie. Prvá vyšla v roku 1885 a druhá a doplneným výskumom v roku 1889. RAVENSTEIN, E.G. The Laws of Migration. In *Journal of the Statistical Society of London*, 1885, roč. 48, č. 2, s. 167-235. RAVENSTEIN, E. G. The Laws of Migration. Second paper. In *Journal of the Statistical Society of London*, 1889, roč. 52, č. 2, s. 241-305.

⁵⁹ RAVENSTEIN, E. G. *The Laws of Migration. Second paper...*, s. 241-305.

⁶⁰ VON SCHMOLLER, Gustav. *Grundriß der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. Leipzig : Duncker & Humblot, 1901, s. 180.

vyhostenie z domácnosti či územia kvôli náboženským, či politickým systémom, premiestňovanie otrokov, nútených robotníkov či vojnových zajatcov. Dobrovoľné migrácie sú podľa neho späté s hľadaním lepšieho zamestnania, politické či náboženské spadajú pod nedobrovoľné, teda nútené migrácie.⁶¹ Začiatkom 90. rokov sa americký historik, politológ a sociológ Charles Tilly vo svojej teórii migrácie definoval päť typov migrácií – kolonizačnú, nútenú, okružnú, reťazovú a kariérnu migráciu.⁶²

Ruský geograf a historik Pavel Polian sa venoval pojmu nútená migrácia (forced migration). Tá podľa neho znamenala presídlenie štátom veľkého počtu ľudí, či už vlastných občanov alebo cudzincov pomocou donucovacích metód. Tieto formy nátlaku rozdelil na priame alebo nepriame. V prvom prípade ide o represívne migrácie či deportácie, v druhom šlo o migráciu dobrovoľnú-nútenú, pri ktorej bol využívaný administratívny nátlak na ovplyvnenie rozhodnutia obyvateľov.⁶³ Deportácie (represívne migrácie) sú jednou zo špecifických foriem či typov politickej represie. Väčšinou predstavujú štátom navrhnutý postup na prenasledovanie politicky nepohodlných osôb, no v prípade, kedy sa deportácia vzťahovala prakticky na celú skupinu obyvateľov (sociálnu, etnickú, konfesijnú). Zámerne nepoužíva pojem „etnické čistky“, ktorý bol bežne uvádzaný v 90. rokoch pri udalostiach v Juhoslávii.⁶⁴

Nútená migrácia sa v priebehu storočí výrazne nemenila. Často bola motivovaná kombináciou politických a pragmatických faktorov. Dominuje politický motív – predchádzalo sa povstaniam či rôznym nepokojom, oslabovali sa a potláčali rôzne vzdory verejnosti.⁶⁵

Prípadov nútenej migrácie je toľko, že je možné medzi nimi rozlíšiť typologické rozdiely či spoločné črty. Represívne migrácie zahŕňajú okrem násilných opatrení aj administratívne rozhodnutia politických predstaviteľov krajín, zriedkavejšie prostredníctvom medzinárodných dohôd. Jedným z príkladov, ktoré Polian uvádza, je deportácia tzv. potrestaných národov v ZSSR, pričom samotná deportácia slúžila ako trest napríklad v povojnovej dobe. Okrem straty možnosti hlásenia sa k etnickej príslušnosti a vypovedania z územia prišli aj o suverenitu. V prípade nerepresívnych nútených migrácií neboli určujúcim faktorom politické rozhodnutia. Mechanizmus, ktorým sa riadil tento typ migrácie bol odlišný, pôsobil teda nepriamo. Jednotlivci či skupiny ľudí sa mohli dostať do situácie, kedy by boli nútení prijať rozhodnutie úradov. V skutočnosti sa teda o dobrovoľnosti veľmi hovoriť nemohlo.⁶⁶

História má množstvo príkladov deportácií či nútených migrácií. Problematika pre historikov migrácií vyplýva zo skutočnosti, že mnohokrát sa nie len ľudia pohybovali cez hranice, ale hranice sa pohybovali cez ľudí. Možno to pozorovať takmer v celej Európe v dobe po prvej a po druhej svetovej vojne. Migrácia slovenských a českých presídlencov bola vnútroštátnym sťahovaním vnútri obnovených hraníc. Výskum migrácií sa však väčšinou zamerával na presun obyvateľstva cez hranice a vnútroštátne presuny sa dostali skôr na okraj záujmu.⁶⁷

⁶¹ HAHN, S. *Historische Migrationsforschung...*, s. 28.

⁶² HAHN, S. *Historische Migrationsforschung...*, s. 28-29.

⁶³ POLIAN, P. *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest – New York : Central European University Press, 2004, s. 3.

⁶⁴ POLIAN, P. *Against Their Will...*, s. 4.

⁶⁵ POLIAN, P. *Against Their Will...*, s. 17-18.

⁶⁶ POLIAN, P. *Against Their Will...*, s. 43-48.

⁶⁷ WIEDEMAN, A. „*Pojď s námi budovať pohraničí!*“..., s. 34.

Migrácie na území Slovenska a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom

Migračné pohyby obyvateľov sa výrazne dotýkali aj územia Slovenska.⁶⁸ Tie súviseli s osídľovaním a kolonizačnými procesmi prostredníctvom nielen osadníkov, ale aj prisťahovalcov prichádzajúcich postupne v jednotlivých etapách z rôznych častí Európy. Od 17. storočia do 1. polovice 20. storočia však imigráciu na našom území vystriedala emigrácia.⁶⁹ Súčasnú hranicu Slovenska, na ktorých žijú jednotlivé etniká, sú výsledkom dlhodobých migračných procesov, ku ktorým dochádzalo z rôznych príčin. Výraznejšie prebiehali v 1. polovici 20. storočia ako dôsledok povojnových zmien, opakovali sa však aj pred a počas druhej svetovej vojny a takisto aj v období po druhej svetovej vojne v rokoch 1945 – 1948.

V rámci výskumu migračných štúdií sa postupne rozvíjal výskum aj návratových migrácií, ako napr. reemigrácia, repatriácia, transfer, opcia a iné. V tomto výskume patrí k najvýznamnejším prínosom, že sa návrat do krajiny pôvodu presídlenia prestal vnímať ako jednorazová udalosť, ktorá bola časovo ohraničená len na samotný akt presídlenia.⁷⁰

Medzi najčastejšie príčiny migrácie na území Slovenska patria:

- migrácia a kolonizácia podmienená preľudnenosťou a nedostatkom existenčných možností v „domacom“ regióne,
- migrácia jednotlivcov či skupín obyvateľov do iných krajín z náboženských, politických či iných ideologických a etnických príčin,
- migrácia vyvolaná zmenou geopolitickej situácie v povojnovej dobe.⁷¹

Dejiny ľudstva sú dejinami migrácií, násilných presunov, násilného vysídľovania obyvateľstva na základe etnickej príslušnosti a výnimkou nie sú ani dejiny 20. storočia. Pochopiť tieto migrácie, vrátane výmeny obyvateľstva, znamená včleniť ju do širšieho kontextu migrácií po druhej svetovej vojne s dôrazom na predchádzajúci vývoj.

Zmeny hraníc, ku ktorým dochádzalo v 20. storočí, zasiahli do života obyvateľov stredoeurópskeho regiónu významným spôsobom. Systém mierových zmlúv prispel k vzniku nových štátov, ktoré mali charakter národných štátov. Hranice tak neboli určované len na základe etnických princípov, ale rozhodujúce boli práve strategické, vojenské a geograficko-politické princípy. Presuny obyvateľstva, ako spôsob riešenia etnických a mocenských problémov, využívali diktátorské režimy Sovietskeho zväzu a Nemecka počas vojny a ani ukončenie vojny neukončilo presuny obyvateľstva.

Myšlienka takéhoto etnicky motivovaného presídlenia minorít, resp. transferu obyvateľstva, nebola vo vtedajšej dobe ničím novým či neznámym. Návrhy na výmenu obyvateľstva predostrel v roku 1915 švajčiarsky antropológ Georg Montandon v krátkej publikácii *Frontières Nationales*, ktorá obsahovala aj mapy s predpokladanými hranicami

⁶⁸ Migrácia obyvateľstva – pohyb obyvateľstva v územnom priestore spojený so zmenou bydliska mimo sídelnej jednotky. Môže ísť o vnútornú migráciu obyvateľstva v rámci územia štátu, alebo o vonkajšiu, zahraničnú migráciu. Migrácia obyvateľstva súvisí s osídľovacími procesmi (osídlenie, kolonizácia), s pohybom obyvateľstva pri vyhľadávaní pracovných príležitostí a s odchodmi v dôsledku politickej, kultúrnej, alebo náboženskej motivácie (vysťahovalectvo). Na vonkajšej migrácii sa podieľali najmä osídľovacie procesy. BOTÍK, Ján – SLAVKOVSKÝ, Peter. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava : Veda, 1995, s. 355.

⁶⁹ PARÍKOVÁ, M. *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48...*, s. 7.

⁷⁰ BOTÍK, Ján. K výskumu procesov sociálnej a kultúrnej adaptácie reemigrantov v krajine ich pôvodu. In *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Zost. Z. Sáposová, Š. Šutaj. Prešov : Universum, 2010, s. 204.

⁷¹ PARÍKOVÁ, Magdaléna. *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48...*, s. 8-9.

v Európe. Dokázal predvídať masové presídlenia skupín obyvateľstva, čo sa neskôr stalo realitou.⁷²

Prikladom povojnových presunov obyvateľstva bol odsun Nemcov z Československa, Maďarska, Rumunska a Poľska, čo predstavovalo najväčšiu nedobrovoľnú migráciu obyvateľstva v období po roku 1945. K presídľovaniu obyvateľstva dochádzalo aj medzi Poľskom a Ukrajinou. Súbežne prebiehala výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, optácia⁷³ medzi Československom a Sovietskym zväzom, ale aj medzi Poľskom a Sovietskym zväzom. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom teda nebola izolovanou historickou udalosťou, bola súčasťou migračných pohybov v Európe po druhej svetovej vojne, resp. bola pokračovaním predchádzajúceho vývoja. Problematiku výmeny obyvateľstva môžeme skúmať na rozhraní viacerých vedných disciplín, ako sú história, etnológia, demografia, politológia, právo, sociológia či sociálna psychológia.

Výmeny obyvateľstva v 20. storočí majú aj spoločné črty, a to:

- presídľovanie obyvateľstva a ich výmeny uskutočňovali predovšetkým víťazné mocnosti so zdôvodnením, aby sa predchádzalo etnickým konfliktom, a aby sa vytvárali jednoliate etnické územia, čím sa etnická situácia dávala do súladu s národným princípom vytvárania štátu,
- výmeny sa realizovali v povojnovom období alebo ešte v čase vojny
- výmeny boli často zdôvodňované nelojálnosťou etnickej minority voči národnému štátu,
- po skončení výmeny obyvateľstva sa často ukázali byť neúčinné a nastolená bola politika postupnej a skrytej asimilácie zvyšného minoritného obyvateľstva.⁷⁴

Práve otázka výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, resp. vysídlenia Maďarov z územia Československa, bola nastolená na rokovaníach exilovej vlády počas vojny, kde sa politici dohodli na koncepcii budovania Československa ako národného štátu Čechov a Slovákov bez neslovanských menšín. Takisto sa predpokladalo, že po vojne sa inoetnické skupiny v národných štátoch asimilujú. Prijatá však bola koncepcia návratu krajanov zo zahraničia, ktorí pred vojnou alebo počas nej emigrovali z rôznych dôvodov do zahraničia.

Edvard Beneš v roku 1941 uverejnil článok v revue *Nineteenth Century and After*, kde písal o riešení situácie menšín, že sa k problému bude pristupovať radikálnejšie ako po prvej svetovej vojne, prijal zásadu presídlenia obyvateľstva a uviedol, že menšiny v novovzniknutej republike nesmú existovať. Menšiny považoval za destabilizujúci činiteľ štátu a bolo potrebné sa ich čo najskôr po vojne zbaviť.⁷⁵

Vykrystalizovali sa tak dve koncepcie československej migračnej politiky po druhej svetovej vojne:

1. snaha o návrat krajanov z cudziny, ktorí mali posilniť charakter národného štátu; zachránili by sa pred asimiláciou, ktorá im v cudzine hrozila; nahradili by úbytok

⁷² ŠMIGEL, Michal – KMEŤ, Miroslav. Výmeny obyvateľstva v kontexte 2. svetovej vojny (na pozadí percepcie a názorov). In *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Zost. Z. Sáposová, Š. Šutaj. Prešov : Universum, 2010, s. 51-52.

⁷³ Optácia – v medzinárodnom práve výber občianstva osobami, ktoré majú občianstvo dvoch alebo viacerých štátov a ktoré sa realizuje na základe dohôd zainteresovaných krajín. BOTÍK, Ján – SLAVKOVSKÝ, Peter. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava : Veda, 1995, s. 225-226.

⁷⁴ ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In *Povojnové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom...*, s. 9.

⁷⁵ ŠMIGEL, Michal – KMEŤ, Miroslav. *Výmeny obyvateľstva v kontexte 2. svetovej vojny (na pozadí percepcie a názorov)...*, s. 62.

obyvateľstva, ktorý Československo postihlo v dôsledku transferu Nemcov, výmeny obyvateľstva či deportácií Židov počas vojny,

2. snaha o poslovenčenie južného Slovenska, ktoré sa malo realizovať osídlením juhu Slovenska Slováckmi a vystaňovaním Maďarov, čím sa mali naplniť ideály budovania národného štátu bez neslovanských menšín.⁷⁶

Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom mala predstavovať dvojaký typ migrácie – dobrovoľný pre presídlencov z Maďarska do Československa a nedobrovoľný v prípade vystaňovaných Maďarov z Československa do Maďarska. Už od počiatku bolo zrejmé, že práve pre maďarské obyvateľstvo, teda pre tých, ktorí sa po vojne prihlásili k maďarskému štátnemu občianstvu, bude takéto riešenie uplatňované určitou formou donútenia, keďže maďarská vláda už od začiatku rokovaní s československou vládou výmenu obyvateľstva rázne odmietala.

Na základe skúmaných teórií migrácií môžeme skonštatovať, že išlo o migráciu z politických dôvodov, kedy boli presťahovaní migranti na základe etnicity na základe rozhodnutia mocností. Výmena obyvateľstva sa postupne stala žiadaným elementom dlhodobého urovnávania medzinárodných konfliktov 20. storočia, avšak s výrazným etnickým podtónom. Takéto presídľovanie bolo pre dotknuté obyvateľstvo bolestivým, zdĺhavým a náročným procesom. Veľké skupiny ľudí sú presídlené na nové miesto, kde začínajú odznova. Je potrebné poznamenať, že v súčasnosti je akýkoľvek druh transferu obyvateľstva vnímaný ako čistka, či už etnická alebo náboženská. Transfer je však v spoločnosti považovaný za amorálny, preto z tohto hľadiska nepredstavuje vhodnú alternatívu na riešenie politických problémov.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- BOTÍK, Ján – SLAVKOVSKÝ, Peter. *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Bratislava : Veda, 1995. 484 s.
- FAURI, Francesca (Ed.). *The History of Migration in Europe. Perspectives from economics, politics and sociology*. Abingdon – New York : Routledge, 2015. 302 s.
- FRANK, Matthew. *Making Minorities History. Population Trasfer in Twentieth-Century Europe*. Oxford : Oxford University Press, 2017. 464 s.
- HAHN, Sylvia. *Historische Migrationsforschung*. Frankfurt am Mein : Campus Verlag, 2012. 233 s.
- KLIMKO, Jozef – MICHÁLEK, Slavomír (Ed.). *Mierové zmluvy v kontexte geopolitiky 20. a 21. storočia*. Bratislava : Paneurópska vysoká škola – Historický ústav SAV, 2013. 344 s.
- KRUŠKO, Štefan a kol. *Encyklopedický slovník presídlenia*. Prešov : Koordinačný výbor reoptántov v SR, o.z., 2005. 480 s.
- LEE, S. Everett. A Theory of Migration. In *Demography*, 1966, roč. 3, č. 1, s. 47-57.
- MANNING, Patrick – TRIMMER, Tiffany. *Migration in World History*. London – New York : Routledge, 2013. 240 s.
- OLTMER, Jochen. *Migration. Geschichte und Zukunft der Gegenwart*. Darmstadt : Theiss Verlag – WGB, 201. 288 s.
- OLTMER, Jochen. *Migration vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*. Berlin – Boston : Walter de Gruyter, 2016. 220 s.
- PARÍKOVÁ, Magdaléna. *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48. Etnokultúrne a sociálne procesy*. Bratislava : STIMUL, 2001. 284 s.

⁷⁶ ŠUTAJ, Štefan. Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom...*, s. 11.

- POLIAN, Pavel. *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest – New York : Central European University Press, 2004. 425 s.
- ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol (Ed.). *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014. 624 s.
- SÁPOSOVÁ, Zlatica – ŠUTAJ, Štefan (Eds.). *Povoynové migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov : Universum, 2010. 221 s.
- ŠUTAJ, Štefan. *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom*. Prešov : Universum, 2014. 402 s.
- THER, Philipp. *Temná strana národných štátů. Etnické čistky v moderní Evropě*. Praha : Argo, 2013. 296 s.
- WIEDEMAN, Andreas. „*Pojď s námi budovat pohraničí!*“ *Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945 – 1952*. Praha : Prostor, 2016. 472 s.
- VON SCHMOLLER, Gustav. *Grundriß der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. Leipzig : Duncker & Humblot, 1901. 180 s.

SOCIOLÓGIA NÁBOŽENSTVA V HISTORICKEJ VEDE – ROZDIELNA RELIGIOZITA ČIECH A SLOVENSKA A JEJ VÝZNAM PRI INTERPRETÁCII POFEBRUÁROVÝCH UDALOSTÍ V ČESKOSLOVENSKU¹

Peter Pavonič

Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Abstrakt: *K interpretácii jednotlivých historických udalostí nemôžeme pristupovať izolovane, v prevažnej väčšine prípadov je potrebná hlbšia znalosť danej problematiky, spojená s udalosťami, ktoré skúmanej téme predchádzali. Pri zameraní sa na potláčanie náboženského života po komunistickom prevrate vo februári 1948 v Československu, musíme mať na zreteli aj odlišný religiózny vývoj oboch krajín. Sociológia náboženstva skúma vzťah medzi náboženstvom a spoločnosťou, rozdielny vývoj religiozity v dejinách oboch krajín mohol mať pritom zásadný vplyv na to, ako prebiehal proces potláčania náboženstva po roku 1948. Cieľom príspevku je pokúsiť sa odpovedať na otázky, či je potrebné poznať tento religiózny vývoj oboch krajín pri interpretácii neskorších historických udalostí, v našom prípade tých, ktoré nastali po komunistickom prevrate v Československu, či mal vplyv na to, ako postupoval štátny režim pri potláčaní náboženského života a zároveň či mal postup totalitného režimu dosah na ďalší religiózny vývoj oboch krajín.*

Kľúčové slová: *náboženstvo, sociológia, ateizmus, komunizmus, totalitný režim*

Abstract: *Interpretation of individual historical events cannot be approached in isolation, in the vast majority of cases a deeper knowledge of the issue is necessary, which is connected with events that preceded the examined topic. If we want to focus on the suppression of religious life after the Communist takeover in Czechoslovakia in february 1948, we must also look at the different religious development of both countries. Sociology of religion examines the relationship between religion and society, in fact different evolution of religiosity in the history of both countries may potentially have profound effects on the ongoing process of religious repression after 1948. The main goal of this paper is to try to answer the questions whether it is necessary to know this religious development of both countries in the interpretation of later historical events, in our case those that occurred after the Communist takeover in Czechoslovakia, whether it influenced how the state regime proceeded in suppressing religious life and whether the advancement of the totalitarian regime had an impact on the further religious development of both countries.*

Keywords: *religion, sociology, atheism, communism, totalitarian regime*

Úvod

„Pryč od Říma a směrem k národní církvi... Je nutné církev neutralizovat a dostat ji do svých rukou tak, aby sloužila režimu...“ Tieto slová predniesol Klement Gottwald na schôdzi Ústredného výboru KSČ v júni 1948, len niekoľko mesiacov po februárovom prevrate v Československu. Viac ako štyridsať rokov trvajúci totalitný režim sa nimi až do svojho pádu neustále riadil. Vychádzajúc z teórie marxizmu, komunisti chápali náboženstvo ako „ópium ľudstva“ a snažili sa preto destabilizovať náboženský život v krajine.

Historik sa pri svojej práci často stretáva a pracuje aj s inými vednými disciplínami. V tomto príspevku sa budem snažiť poukázať na postoje štátnej moci a náboženský vývoj totalitného Československa z pohľadu sociológie náboženstva. Cieľom textu je odpovedať na

¹ Štúdia je spracovaná v rámci projektu VEGA 1/0184/17. Gréckokatolícka cirkev na okupovaných územiach Československa v rokoch 1938 – 1945.

otázky, ako sa odzrkadlila rozdielna religiozita v postupoch štátnej moci voči cirkvám a náboženským spoločnostiam, zároveň či mal rozdielny historický vývoj na obidvoch územiach dosah aj na výsledky štátom riadenej proticirkevnej politiky a ako sa to premietlo v celkovom náboženskom živote štátu. Pri pohľade na výsledky najnovších prieskumov religiozity Čiech i Slovenska sa taktiež naskytá otázka, či obdobie rokov 1948 – 1989 a politika vtedajšej vládnej moci mala dlhodobejší vplyv na českú a slovenskú spoločnosť a či sa cielená ateizácia spoločnosti totalitným režimom prejavuje aj v súčasnosti.

Teoretické a terminologické východiská práce a metodológia

Podľa sociológov Maxa Webera, Ernsta Troeltscha a Georga Simmela je náboženstvo súborom základných kultúrnych významov, vďaka ktorým sú jednotlivci i celé skupiny schopné interpretovať podmienky svojej existencie, vytvárať si vlastnú identitu a systematizovať prostredie pre život.² Podľa amerického sociológa Petra L. Bergera náboženstvo poskytuje spoločnosti i jednotlivcovi ochranu pred chaosom existencie bez životného zmyslu.³ Náboženstvo teda nie je izolované od sociálnych vzťahov, práve naopak, predstavuje neodmysliteľný sociálny fenomén a integrálnu súčasť obecnej sociologickej teórie.

Sociológia náboženstva skúma vzťah človeka k transcendentnu, vysvetľuje ako závisia rôzne formy ľudskej dimenzie religiozity na sociokultúrnom, ekonomickom, mocenskom a politickom kontexte. Je založená na predpoklade, že rozdiely medzi jednotlivými druhmi náboženstva môžeme vysvetliť vďaka rozdielom medzi jednotlivými druhmi spoločností.⁴ V našom prípade sú to rozdiely medzi českou a slovenskou spoločnosťou, keďže náboženské zloženie v obidvoch krajinách je výrazne odlišné. Cieľom sociológie náboženstva však nie je skúmanie pravdivosti náboženských javov, jej úlohou rozhodne nie je ani zvyšovanie náboženského vedomia populácie, skôr sa pýta, čo malo vplyv na jeho obmedzenie. Mohlo ísť napríklad o médiá, umenie, vzdelávanie či politiku.⁵ Politika sa na území krajín bývalého východného bloku výrazne prejavila a zasahovala do náboženskej oblasti spoločnosti (dôvodom boli snahy komunistických režimov potlačiť v týchto krajinách náboženský život) a práve vzťah medzi politikou a spoločnosťou tvorí kľúčový prvok tejto práce.

Keď po revolúcii vo februári 1948 prevzala vedenie spoločného štátu Komunistická strana Československa a k moci sa dostal totalitný režim, jedným z jeho hlavných cieľov bola likvidácia náboženstva a ateizácia spoločnosti. Štátna moc v Československu sa snažila podriaďiť si cirkvi a náboženský život, dostať ich pod úplnú kontrolu, ovládať a ovplyvňovať, postupne odsunúť na vedľajšiu koľaj a nakoniec vymazať z povedomia spoločnosti. Podľa Émila Durkheima, ale aj mnohých iných sociológov, má náboženstvo silnú socializačnú úlohu. Ako také zakladá hodnoty, ktoré spoločnosť zjednocuje a udržiava ako celok. Auguste Comte očakával prechod od náboženstva k modernej vede, čo však nemalo znamenať úplnú likvidáciu náboženstva. Spoločnosť podľa neho nemôže fungovať bez teologickej vízie, rituálov a mnohých ďalších náboženských fenoménov, mali byť len odlišné od tých z teologického a metafyzického štádia.⁶ Tu sa naskytá otázka, či samotnú marxistickú ideológiu, napriek tomu, že proti tradičnej religiozite bojuje, nemôžeme definovať ako akési racionálne náboženstvo proletariátu. Ak by sme aplikovali klasické javy náboženstva na komunistické učenie, nájdeme mnoho spoločných znakov. Marxizmus ponúka nedokázateľný, ale vedecký systém orientácie vo svete a budúcu „spásu“, ktorú má predstavovať beztriedna

² NEŠPOR, Zdeněk. – LUŽNÝ, Dušan. *Sociologie náboženství*. Praha : Portál, 2007, s. 43.

³ NEŠPOR, Z. – LUŽNÝ, D. *Sociologie...*, s. 36.

⁴ NEŠPOR, Zdeněk R. *Ne/náboženské naděje intelektuálů*. Praha : Scriptorium, 2008, s. 18.

⁵ NEŠPOR, Z. – LUŽNÝ, D. *Sociologie...*, s. 7-25.

⁶ NEŠPOR, Z. R. *Ne/náboženské naděje...*, s. 22-23.

spoločnosť. Ako uvádzajú Zdeněk Nešpor a Dušan Lužný v knihe *Sociologie náboženství*, komunistické učenie malo svojich prorokov, stranu (ktorú môžeme charakterizovať ako cirkev), kanonické spisy, dokonca aj kult ostatkov (Marxov hrob v Londýne či Leninove mauzóleum v Moskve).⁷ Podobnými myšlienkami sa zaoberal už zakladateľ českej sociológie Tomáš Garrigue Masaryk. „*Socialism, speciálně marxism*,“ píše Masaryk, „*tím, že do mas zanáší filosofii, zanáší do ní také otázku náboženskou*.“⁸ Pripomína mesianistický prvok marxizmu, ktorý u svojich stúpcov vzbudzuje veľkú nádej a dôveru do budúcnosti. Marxistický socializmus podľa neho vystupuje celkom ako viera.⁹

Masaryk kritizoval Marxa a Engelsa aj z hľadiska nimi použíwanej metodológie. Pri svojich prácach o náboženstve sa pridržiavali viac dejín náboženstva než náboženstva samotného. Túto metódu síce Masaryk považoval za modernú – podstate náboženstva sa malo porozumieť z jeho historického vývoja, no on sám sa pridržiaval teórie, že podstatu náboženstva najjasnejšie pochopíme z náboženského života v prítomnosti.¹⁰ Rovnako som postupoval pri práci na tomto príspevku.

Vychádzajúc zo štúdie Romana Vida, Dávida Václavíka a Antonína Palečka *Czech Republic: The Promised Land for Atheists?* som najprv porovnal súčasnú religiozitu obyvateľstva v Čechách a na Slovensku. Aj keď obidva národy prežili väčšinu 20. storočia v spoločnom štáte, rozdiely v náboženstve obidvoch krajín sú veľmi výrazné. Po Číne a Japonsku je Česká republika tretou krajinou na svete s najvyšším percentom osôb uvádzajúcich, že sú presvedčení ateisti.¹¹ Naproti tomu Slovensko má jasný náboženský charakter. Takmer 70% obyvateľstva sa v súčasnosti hlási ku katolíckej cirkvi, ďalších 10% k cirkvám protestantským. Po uvedení si týchto rozdielov som následne pokračoval v sledovaní historického vývinu náboženstva na území oboch krajín, snažiac sa zachytiť dejinné momenty, ktoré pôsobili na rozdielny nástup vývoja religiozity. Podľa zistení má súčasný religiózny stav ako v Čechách, tak i na Slovensku, hlboké historické korene. Otázkou teda ostávalo, ako sa rozdielna religiozita odzrkadlila v proticirkevnej politike štátnej moci počas nadvlády totalitného režimu a či sa tieto postupy zároveň odzrkadlili na súčasnej náboženskej situácii v obidvoch krajinách. Systematickou analýzou archívnych prameňov i literatúry som sa snažil objasniť diferencie, ktoré sa vyskytovali v náboženskom živote Československého štátu. Komparáciou religiozity i metód využívaných štátnou mocou na Slovensku a v českých krajinách bolo mojím cieľom poukázať na odlišnosti, ktoré sa po februárovom prevrate prejavovali ako v politickej, tak aj v spoločenskej oblasti.

Historický vývoj religiozity na území Čiech a Slovenska

Pri pohľade na súčasné výsledky religiozity podľa sčítaní ľudu na území Čiech a Slovenska možno badať obrovský rozdiel v religiozite obidvoch krajín. Zatiaľ čo Slovenská republika sa vyznačuje vysokým percentom veriacich ľudí hlásiacich sa najmä ku kresťanským cirkvám, Česká republika je takpovediac krajinou ateistov. Vzhľadom na vzájomnú blízkosť obidvoch národov (t.j. českého a slovenského) a niekoľko desaťročí, počas ktorých obidva národy tvorili spoločný štát, je tento signifikantný rozdiel prinajmenšom zaujímavý. Existuje viacero interpretácií, prečo je tomu tak. Aj keď zdieľali obidva národy v minulosti spoločný štát, predsa len môžeme objaviť množstvo rozdielov, ktoré sa výraznou

⁷ NEŠPOR, Z. – LUŽNÝ, D. *Sociologie...*, s. 18.

⁸ MASARYK, Tomáš Garrigue. *Otázka sociální – svazek druhý*. Praha : Čin, 1946, s. 216.

⁹ MASARYK, T. G. *Otázka sociální...*, s. 213.

¹⁰ MASARYK, T. G. *Otázka sociální...*, s. 195-196.

¹¹ VIDO, Roman. – VÁCLAVÍK, David. – PALEČEK, Antonín. *Czech Republic: The Promised Land For Atheists?* [Pre-publication draft] [online]. S. 2 [cit. 2019-09-05]. Dostupné na internete: <https://www.academia.edu/27015179/Czech_Republic_The_Promised_Land_for_Atheists_Pre-publication_draft_>.

mierou zaslúžili o to, že Česi i Slováci nastúpili na rozličnú cestu vo vývoji svojho náboženského presvedčenia.

Keďže obidva národy patria do slovanskej etnickej skupiny, ich pôvodným náboženstvom bolo slovanské pohanské náboženstvo. I keď mnohé pohanské zvyklosti ešte dlhý čas naďalej pretrvávali, prechod ku kresťanstvu nastal u oboch národov v tzv. druhej vlne evanjelizácie európskeho kontinentu, počas 9. a 10. storočia.¹² Územie Slovenska sa začiatkom 11. storočia definitívne začlenilo do novovzniknutého štátneho útvaru – Uhorska, jednalo sa pritom o jeden zo štátov, ktorého ľud bol ku kresťanstvu privedený konverziou panovníka a jeho krstom.¹³ České kniežatstvo, ktoré sa neskôr prerodilo v České kráľovstvo spadajúce pod sféru vplyvu Svätej ríše rímskej, bolo taktiež kresťanským štátnym útvarom.

Prevažná väčšina katolíckych i nekatolíckych historikov sa prikláňa k názoru, že korene českého ateizmu a antiklerikalizmu musíme hľadať v prvej polovici 15. storočia, kedy bolo v českých krajinách na vrchole husitské hnutie.¹⁴ Nejde však len o fakt, že husitská revolúcia na území českých krajín prebehla, práve česká náboženská reformácia a husitstvo sú mnohými mysliteľmi uvádzané ako vôbec najvýznamnejšie obdobie v dejinách českého národa. Za najslávnejšiu periódu českých dejín označovali husitskú reformáciu okrem iných napríklad aj „Otec národa“ František Palacký či „Prezident Osloboditeľ“ Tomáš Garrigue Masaryk.¹⁵

K posilneniu antiklerikalizmu a antikatolicizmu dopomohla udalosť na začiatku 16. storočia, kedy bol za českého kráľa zvolený Ferdinand I., čím sa Krajiny Koruny českej dostali pod vládu Habsburskej monarchie. Z českého územia sa stala akási provincia a začalo sa obdobie jej územných strát. Do Čiech sa v tom čase začalo z Nemecka šíriť i luteránstvo, ktoré sa začalo uplatňovať najmä v oblastiach osídlených Nemcami. Reformácia silno zasiahla aj územie Slovenska. Udáva sa, že až 90% obyvateľov Slovenska bolo na konci 16. storočia evanjelického vierovyznania.

Krajina bola, rovnako ako v období husitských vojen, nábožensky rozdelená, čo malo zastaviť prijatie *Majestátu na náboženskú slobodu*, listiny vydané cisárom Rudolfom II. Podľa Rudolfovho majestátu nesmel byť nikto nútený ku katolíckemu vierovyznaniu. Nepokoje však pokračovali, pričom vyvrcholili stavovským povstaním proti Ferdinandovi II. a dopomohli k vypuknutiu tridsaťročnej vojny. V nasledujúcom období došlo k relatívnemu úspechu protireformácie a rekatolizácie, rozmohol sa tzv. barokný katolicizmus a na konci 17. storočia dokonca platilo, že väčšina národa bola katolícka z vlastného presvedčenia.¹⁶

Najmä na českom území nastal obrat na konci 18. a počas 19. storočia. Príčinou bola jednak Veľká francúzska revolúcia a najmä Tolerančný patent Jozefa II., ktorým stratila vplyv dovtedy monopolná katolícka cirkev. Začala rásť vzdelanosť, s čím súvisia aj postoje českých intelektuálov, ktorí sa začali prikláňať k nacionalizmu ako vodcovskej ideológii. Poukazovali na historické korene českého nacionalizmu, vyzdvihovali najmä význam českého štátu počas stredoveku, zároveň si uvedomovali (a spolu s nimi aj verejnosť, ktorú ovplyvňovali), že inštitúcie stojace za úspechom stredovekého štátu na medzinárodnom poli neboli katolícke. Keď sa v období dvíhajúcej sa vlny nacionalizmu začali Česi považovať za nezávislý a kedysi významný národ, došli k zisteniu, že táto veľkosť nebola historicky spojená s katolicizmom, ale s niekdajším husitstvom a neskôr protestantizmom.¹⁷ Podľa Reného

¹² RÉMOND, René. *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 127.

¹³ RÉMOND, R. *Náboženství a společnost...*, s. 127.

¹⁴ NEŠPOR, Zdeněk R. (Ed.). *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství*. Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2004, s. 26.

¹⁵ HAVLÍČEK, Jakub. History, Memory, and Religion in the Czech Lands. In *Czech and Slovak Journal of Humanities* [online]. Olomouc : Palacký University, 2015, s. 106 [cit. 2019-09-16]. Dostupné na internete: <https://www.academia.edu/24493052/History_Memory_and_Religion_in_the_Czech_Lands>.

¹⁶ NEŠPOR, Z. R. et al. *Jaká víra? Současná česká...*, s. 26.

¹⁷ NEŠPOR, Z. R. et al. *Jaká víra? Současná česká...*, s. 27.

Rémonda sú pritom práve národ a náboženstvo dva najuniverzálnejšie spoločenské javy, pri svojom definovaní teda národ nemôže vynechať náboženskú otázku.¹⁸

Tomáš Garrigue Masaryk vo svojom diele *Otázka sociální* pripisuje dôvody vzniku reformácie náboženským a mravným potrebám svojej doby, reformáciu a protestantizmus vyzdvihuje pre svoj vplyv na modernú filozofiu i politiku, národnostné a demokratické idey majú mať práve protestantský pôvod.¹⁹ Masaryk začal propagovať vidinu katolicizmu, ktorá nebola založená na veľkom lpení na kresťanskom učení, naopak, predstavovali ju liberálne názory a neparticipácia na náboženských rituáloch a prejavoch.²⁰ Tento „matrikový katolicizmus“, ktorý bol najmä českým fenoménom, nadväzoval na protináboženské sebapoňatie českej spoločnosti a nacionalizmu, zároveň odkazoval na jej spomínanú reformačnú minulosť.²¹

Aj keď ostal katolicizmus až do rozpadu Rakúsko-Uhorska v oboch krajinách privilegovaným náboženstvom, počas troch rokov – od založenia Československej republiky v roku 1918 do roku 1921 z katolíckej cirkvi vystúpilo až jeden a štvrt milióna ľudí, väčšina z Čiech, medzi nimi i prezident T. G. Masaryk.²² Zo sčítania ľudu v rokoch 1921 a 1930 vyplýva, že počet rímskokatolíkov a gréckokatolíkov československej národnosti žijúcich na území Čiech, Moravy a Sliezska ďalej klesal, konkrétne zo 78 % v roku 1921 na 74 % v roku 1930. Na Slovensku bola situácia z hľadiska katolíckej cirkvi stabilná. V obidvoch sčítaniach bolo 81% obyvateľov československej národnosti katolíckeho vyznania.²³

Počas druhej svetovej vojny sa katolícka cirkev v Čechách a na Morave dostala do opozície a bola zapojená do odboja. Naopak, katolíci na Slovensku žili v odlišných podmienkach a v podstate zastávali lojálny pomer k štátu. Vo svojej ústave sa Slovenská republika dokonca deklarovala ako kresťanský štát, mnohí duchovní obsadili významné politické funkcie.²⁴ Účasť kňazov sa prejavila nielen na politickom, ale i na spoločenskom dianí, fenomén kňazov–politikov bol pritom na Slovensku badateľný už v medzivojnovom období (Andrej Hlinka, Jozef Tiso). To bolo aj dôvodom, prečo sa slovenskí katolíci po vojne ocitli v nevýhodnejšej situácii ako napr. v susedných Čechách, čo malo vplyv aj na postup vlády počas rokov 1945 – 1948 i po nastolení totalitného režimu.²⁵

Nástup totalitného režimu v Československu a zásahy štátnej moci proti cirkvám a náboženskému životu

Je otázne, nakoľko sa rozdielna religiozita Čechov a Slovákov mohla odraziť už vo voľbách do Ústavodarného národného zhromaždenia v roku 1946, no zatiaľ čo na Slovensku vyhrala voľby suverénne Demokratická strana (62% platných hlasov), v Čechách to bola Komunistická strana (43%), na Morave a Sliezske sice tiež KSCČ, ale s výraznejšie nižším percentom hlasov (34%). Môžeme usudzovať, že jedným z dôvodov výhry komunistov mohol

¹⁸ RÉMOND, R. *Náboženství a společnost...*, s. 125.

¹⁹ MASARYK, T. G. *Otázka sociální...*, s. 196-202.

²⁰ NEŠPOR, Z. R. et al. *Jaká víra? Současná česká...*, s. 27.

²¹ NEŠPOR, Z. R. *Ne/náboženské naděje...*, s. 47-48.

²² HORÁK, Karel. *Názor Tomáše Garrigue Masaryka na funkci náboženství v občanské společnosti* [Diplomová práca] [online]. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Katolícká teologická fakulta, 2006, s. 65-66 [cit. 2019-09-19]. Dostupné na internete: <<https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/4806?show=full>>.

²³ *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. III. díl.* Praha : Státní úřad statistický, 1927, s. 3-4; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I.* Praha : Státní úřad statistický, 1934, s. 82-83.

²⁴ PETRANSKÝ, Ivan A. *Dejiny cirkví a náboženských společností na Slovensku v 20. storočí.* Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2017, s. 57-59.

²⁵ MULÍK, Peter. *Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945 – 1989.* In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy.* Zost. M. Fiamová, P. Jakubčín. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 236.

byť antiklerikálny a ateistický postoj Čechov, ktorí mohli s komunistickými myšlienkami sympatizovať oveľa viac ako religióznejšie založení Slováci a Moravia, ktorí v komunizme mohli badať ohrozenie svojho náboženského vyznania.

Každopádne, keď po februárovom prevrate ovládla dianie na československej politickej scéne Komunistická strana, podmanila si dva národy, ktoré sa vyznačovali rozdielnym postojom k náboženstvu. Režim si bol týchto rozdielov vedomý a potreboval tomu prispôbiť aj svoje nasledovné kroky. Na schôdzi širšieho predsedníctva ÚV KSČ v apríli 1949 minister spravodlivosti Alexej Čepička uviedol, že riešenie cirkevnej otázky má byť na Slovensku a na Morave iné než v Čechách.²⁶ Napriek tomu, že na Slovensku fungoval Slovenský úrad pre veci cirkevné (SIÚC), v správach o činnosti Štátneho úradu pre veci cirkevné (SÚC) je územiu Slovenska venovaný veľký priestor, čo môžeme pripisovať dôležitosti, s akou pristupoval režim k „ateizácii“ Československa. Bol si dobre vedomý, že ovládnuť cirkev a náboženský život na Slovensku a Morave bude ťažšie ako v českej časti štátu, čo preň predstavovalo veľké riziko. SÚC už na začiatku roku 1951 uvádzal, že činnosť reakčných kňazov sa na českom území znižuje.²⁷ Problémom naďalej ostávali Slovensko a Morava.

Náboženské rozdiely sa síce odzrkadlili v tom, proti ktorým cirkvám a akými spôsobmi musel štát zasahovať, no v rámci celého štátu predstavovala najväčší problém rímskokatolícka cirkev, ktorá bola ako v Čechách, tak i na Slovensku najpočetnejšia. Režim sa ju spočiatku snažil ovládnuť s pomocou spolupracujúcich pokrokových kňazov, chcel teda cirkev vnútorne rozložiť. Hneď po prevzatí moci sa pokúsil o schizmu takzvanou Katolíckou akciou, proti ktorej najostrejšie vystúpil veriaci ľud na Slovensku.²⁸ Pokrokoví duchovní boli dosadzovaní do vysokých cirkevných funkcií, mali prelomiť jednotu veriacich a slúžiť ako protiváha biskupom v cirkevnom boji.²⁹ Aj keď sa Katolícka akcia skončila fiaskom, v roku 1950 bolo založené Mierové hnutie katolíckeho duchovenstva, ktoré malo v jej úsilí ovládnuť cirkev zvnútra pokračovať. Využívanie pokrokových, neutralizácia reakčných a získavanie neutrálnych kňazov boli však len jednou stranou tohto úsilia. Ešte dôležitejším cieľom pre „mierové úsilie“ bolo získať široké vrstvy veriacich, čo sa malo diať najmä v religióznejšom prostredí štátu (Slovensko a Morava).³⁰

Pri zriaďovaní nových bohosloveckých fakúlt predstavovala katolícka cirkev pre štátnu moc veľký problém. Hneď v prvom bode *Správy o činnosti Štátneho úradu pre veci cirkevné za 4. štvrtrok 1950* sa uvádza, že v danom období bolo najťažšou úlohou úradu uviesť do života Cyrilometodskú bohosloveckú fakultu v Prahe. Pôsobenie reakčných kňazov spomaľovalo nábor nových bohoslovcov, ktorí mali byť na fakulte „preškoľovaní“ a neskôr mali pôsobiť v záujmoch štátu. Rovnaké problémy pociťoval nábor bohoslovcov aj na Cyrilometodskej bohosloveckej fakulte v Bratislave.³¹

Jeden z najdôležitejších zásahov štátu proti katolíckej cirkvi predstavovala internácia biskupov. Keďže nebolo možné väzniť a súdiť všetkých katolíckych biskupov, ku

²⁶ 1949, 25. duben. – Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ. In KAPLAN, Karel. *Stát a církev v Československu v letech 1948-1953*. Brno : Doplněk, 1993, s. 349-351.

²⁷ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR), fond KPR – protokol T (tajné), 1945-1963, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 556/51-S/F.

²⁸ VNUK, František. „Katolícka akcia“ a exkomunikačné dekréty Svätej stolice. In *Prenasledovanie cirkvi v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Zost. M. Fiamová, P. Jakubčín. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 372.

²⁹ KAPLAN, Karel. *Stát a církev v Československu v letech 1948-1953*. Brno : Doplněk, 1993, s. 77.

³⁰ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 876/51-S.

³¹ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. 3020/51-S/1.

skompromitovaniu ostatných mali viesť procesy s malou vzorkou populárnejších biskupov.³² V duchu biblického výroku udrieť na „pastiera“ a tým rozohnať „stádo oviec“ sa štát snažil zlomiť odpor cirkvi.³³ Zrejme sa nazdával, že na českom území to pôjde jednoduchšie a tento účel mal splniť proces proti jednému biskupovi – svätiacemu olomouckému biskupovi Stanislavovi Zelovi, zatiaľ čo na Slovensku zasiahla štátna moc až proti trom biskupom – spišskému sídelnému biskupovi Jánovi Vojtaššákovi, trnavskému svätiacemu biskupovi Michalovi Buzalkovi a gréckokatolíckemu prešovskému sídelnému biskupovi Pavlovi Gojdičovi.³⁴ Režim si od tohto kroku sľuboval veľa a nebránil sa ho vo veľkej miere obhajovať a propagovať. Ministerstvo spravodlivosti vydalo brožúru „Proces proti vlastizrádným biskupům Vojtašáka, Buzalky a Gojdiče“ v angličtine, nemčine, francúzštine, taliančine a ruštine.³⁵ Zaujímavým javom pri štátom riadenej internácii biskupov i kňazov bola snaha režimu izolovať ich mimo svojich diecéz. Väčšina slovenských kňazov (vrátane biskupov Vojtaššáka, Buzalku a Gojdiča) bola preto odtrhnutá z religióznejšieho prostredia Slovenska a skončila v internácii v sekularnejších Čechách.³⁶

Rozdielne náboženské zloženie obyvateľstva sa prejavilo aj v postupe štátnej moci proti tým-ktorým náboženstvám. Rýdzo slovenským fenoménom bola napríklad deštrukcia gréckokatolíckej cirkvi. Išlo o jeden z najagresívnejších postupov štátnej moci voči určitej skupine veriacich. Podľa sčítania ľudu v roku 1950 tvorili gréckokatolíci takmer 5% obyvateľov Slovenska, v Čechách len 0,37%. Po vzore Sovietskeho zväzu a Rumunska sa konala „akcia P“ – gréckokatolíci v Československu boli prinútení násilím prestúpiť do pravoslávnej cirkvi, keďže právne nelegálnym Prešovským soborom, ktorý sa konal 28. apríla 1950, bola gréckokatolícka cirkev zrušená.³⁷ Podľa komunistov išlo o „znovuzačlenenie“ do pravoslávnej cirkvi.³⁸ Jedná sa o jeden z vrcholných bodov proticirkevnej politiky totalitného režimu, ktorý bol vnímaný ako oslabenie katolíckej cirkvi ako celku. Na tomto mieste je nutné poznamenať, že gréckokatolícka cirkev naďalej fungovala v ilegalite, aby mohla byť počas uvoľnenia politickej a celospoločenskej situácie v období Pražskej jari znova obnovená.

Katolícka cirkev teda predstavovala najväčšie ohrozenie režimu, preto sa z jeho strany dočkala najtvrdších zásahov. Inak však postupoval štát voči protestantským cirkvám. V českých krajinách mala silné postavenie najmä československá cirkev (husitská) (podľa sčítania v roku 1950 10,64%) a českobratská cirkev evanjelická (4,52%).³⁹ Na Slovensku to bola najmä evanjelická cirkev augsburského vyznania (12,88%). V tomto prípade sa štátne orgány snažili najmä o dosadenie pokrokových hodnostárov do vedúcich funkcií. Zo správ Štátneho úradu pre veci cirkevné vyplýva, že to malo obrovský význam na „podchytenie“ si týchto cirkví. Vedenie cirkví začalo s režimom spolupracovať a ak sa z radovej tej-ktorej cirkvi ozvala kritika, nepohodlné osoby boli automaticky suspendované.⁴⁰

³² LETZ, Róbert. Slovenskí katolícki biskupi internovaní v Čechách v rokoch 1953-1968. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Zost. M. Fiamová, P. Jakubčín. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 13.

³³ ZUBKO, Peter. Jozef Čársky a komunistický režim. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Zost. M. Fiamová, P. Jakubčín. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 500.

³⁴ LETZ, R. *Slovenskí katolícki...*, s. 13.

³⁵ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 556/51-S/F.

³⁶ LETZ, R. *Slovenskí katolícki...*, s. 13; BORZA, Peter. Proces likvidácie Gréckokatolíckej cirkvi v Československu. In *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Zost. M. Fiamová, P. Jakubčín. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 408.

³⁷ BORZA, P. *Proces likvidácie...*, s. 405-406.

³⁸ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 3109/50.

³⁹ BALÍK, Stanislav. – HANUŠ, Jiří. *Katolícká cirkev v Československu 1945-1989*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013, s. 193.

⁴⁰ Napríklad farár českobratskej cirkvi evanjelickej Kučera vystúpil nepriateľsky voči štátu, kvôli čomu bola zvolaná schôdza pražských duchovných. Na nej ostro vystúpil synodný senior dr. V. Hájek, ktorý odsúdil

Podľa správ SÚC režim najrýchlejšie ovládol najsilnejšiu z týchto cirkví, československú cirkev (husitskú). Na konci roku 1950 bola už naplno zapojená do budovateľského úsilia, prehĺbovanie pokrokovej práce postupovalo z ústredia cirkví a diecéz na jednotlivé okrsky. Už na rok 1951 plánoval SÚC prenikať do náboženských obcí ako organizačne najnižších zložiek cirkví.⁴¹ Aj pomery v ostatných väčších protestantských cirkvách štátne orgány označovali ako konsolidujúce, avšak komplikovaný bol napríklad vzťah štátnej moci a menších protestantských cirkví, konkrétne napr. adventistov. Jednalo sa o malú cirkev (zhruba 10 000 členov), ktorú si režim nedokázal podchytiť, čo viedlo až k zastaveniu jej činnosti v roku 1952.⁴² O tri roky neskôr bola činnosť cirkvi znovu povolená.

V roku 1955 bola Štátnym úradom pre veci cirkevné vypracovaná správa o religiozite v Československu, ktorej výsledky neboli pre štátnu moc príliš pozitívne. Slovensko i Morava ostávali na väčšine územia silne religiózne, naďalej tam prebiehal intenzívny náboženský život so značným vplyvom duchovných na veriacich.⁴³ Na Slovensku ostávala najmenej religiózna najmä Bratislava. V Čechách bola z hľadiska režimu situácia o poznanie lepšia, problém však predstavovali pohraničné kraje českého územia, kde udržiavali religiozitu najmä občania slovenskej a nemeckej národnosti, taktiež i Gottwaldov, ktorý v religiozite predbehol väčšinu územia Slovenska.⁴⁴

SÚC videl hlavnú príčinu stále vysokej religiozity na určitých územiach najmä v nedostatočnej kultúrno-osvetovej činnosti. Uvádza, že Československý zväz mládeže i Pionier majú na zníženie religiozity v spoločnosti buď nízky alebo vôbec žiadny vplyv, čo dokážu využiť reakční kňazi, aby svoj vplyv na veriacich (a najmä mládež) zvyšovali.⁴⁵ Výsledky mohli mať zásadný dopad na nasledovné obdobie, kedy sa začínali meniť metódy štátnych orgánov v proticirkevnej politike a pri cielenej „ateizácii“ krajiny. Väčší dôraz sa začal klásť na výchovnú prácu na úseku vedecko-ateistickej propagandy, zvyšoval sa tlak na spomínané organizácie a na učiteľov kvôli ich vplyvu na mládež, obmedzovala sa výuka náboženstva.⁴⁶ Režim začal zasahovať aj do náboženských sviatkov. Upravil napríklad začiatok konania bohoslužieb počas Veľkonočných sviatkov na skorší čas, pretože večerné bohoslužby boli navštevovanejšie.⁴⁷ Nezaobišlo sa to bez kritiky Slovenska, keďže v niektorých farnostiach došlo k neuposlušnosti príkazu ordinárov a omše sa konali vo večerných hodinách. Vo viacerých slovenských farnostiach sa konali veľkonočné sprievody za účasti niekoľkých tisícok ľudí.⁴⁸

Jedným z cieľov práce bolo pozorovať postup štátnej moci a výsledky týchto snáh z pohľadu rozdielnej religiozity v Čechách a na Slovensku. Z dlhodobého hľadiska priniesla proticirkevná politika štátnych orgánov naozaj žiadané výsledky, čo badať najmä v českých krajinách. Včasné ovládnutie bohosloveckých fakúlt štátnou mocou sa prejavilo v počte bohoslovcov. Zatiaľ čo v roku 1948 ich bolo 777, v roku 1964 už len 63. Uvoľnenie na konci 60. rokov spôsobilo opätovný nárast bohoslovcov (v roku 1970 a 1971 ich bolo 283), no v období normalizácie ich počet ďalej klesal, na prelome 70. a 80. rokov sa počet pohyboval v rozmedzí 97 – 162 bohoslovcov.⁴⁹ Ide o niekoľkonásobný pokles oproti roku 1948.

nepriateľský počin farára Kučeru, ktorý bol následne suspendovaný a nahradený. Zdroj: AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 3109/50.

⁴¹ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. 3020/51-S/1.

⁴² KAPLAN, Karel. *Stát a církev...*, s. 123-124.

⁴³ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 473/55-S.

⁴⁴ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 1737/55.

⁴⁵ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 1737/55.

⁴⁶ KAPLAN, Karel. *Stát a církev...*, s. 174.

⁴⁷ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 01051/56.

⁴⁸ AKPR, f. KPR – protokol T, šk. 102, inv. č. 2505, č. j. T 01407/56.

⁴⁹ BALÍK, S. – HANUŠ, J. *Katolická církev...*, s. 113.

Pokles počtu bohoslovcov mal prirodzene vplyv aj na počet kňazov v českých krajinách. Za 40 rokov totalitného režimu poklesol počet kňazov približne o polovicu (z počtu 2934 v roku 1948 na 1462 v roku 1987). Jednak bolo mnoho duchovných väznených či internovaných, kňazi taktiež postupom času ako sociálna skupina prirodzene starli a po ich smrti nemal kvôli nízkemu počtu bohoslovcov kto nastúpiť na ich miesto. Na tomto mieste je možné poznamenať, že dramatický pokles počtu kňazov v Čechách sa prejavil už v medzivojnovom období, kedy ich z 5985 kňazov v roku 1925 počet poklesol na 4226 v roku 1937.⁵⁰

Prebiehajúca ateizácia spoločnosti sa odzrkadlila i v religiozite českého obyvateľstva. Výrazne poklesol počet krstov (zo 67% pokrstených narodených detí v roku 1955 na 25% v roku 1988), cirkevných sobášov (z 51,5% v roku 1955 na 10% v roku 1988) i cirkevných pohrebov (zo 75% v roku 1955 na 32% v roku 1988). Aj tu však existovali regionálne rozdiely – na Morave mali cirkevné obrady silnejšie zastúpenie ako v severných a západných Čechách.⁵¹

Na Slovensku bola situácia odlišná. Podľa sociologických výskumov na konci 70. rokov sa najmä v menších obciach prejavovala veľmi silná religiozita. V obciach do 2 000 obyvateľov sa k náboženskému svetonázoru hlásilo 79% opýtaných, v obciach od 2 001 do 10 000 obyvateľov bol počet veriacich nižší, aj tak však dosahoval 68% opýtaných. V obciach od 10 001 do 100 000 obyvateľov predstavoval počet veriacich 64%. Najmenej religiózne boli najväčšie slovenské mestá – Bratislava a Košice.⁵² Je však nutné poznamenať, že zo strachu pred možným postihom sa mnoho veriacich k svojej viere ani nemuselo priznať, celkové čísla veriacich teda mohli byť ešte vyššie.

Územie Slovenska pre štátnu moc teda predstavovalo omnoho väčší problém ako české krajiny. F. Kubovič vo svojom článku z roku 1973 *Niekoľko pohľadov na problém príčinnosti prechodného obdobia od kapitalizmu k socializmu na Slovensku* uverejnenom v časopise *Ateizmus* uvádza, že „účinný postup v procese konsolidácie na úseku prekonávania religiozity na Slovensku je ešte stále v stave príprav.“⁵³ Článok pochádza z roku 1973, teda celých 25 rokov po februárovom prevrate. Aj to snáď dostatočne odzrkadľuje fakt, že ovládnuť náboženský život na území Slovenska bola pre štátnu moc dlhodobejšia a zložitejšia úloha.

Religiozita v súčasnosti

Ako a či vôbec sa pôsobenie komunistickej proticirkevnej politiky odzrkadlilo v spoločnosti aj po páde totalitného režimu môžeme pozorovať na posledných výsledkoch sčítania obyvateľstva. Mnoho pozorovateľov, najmä z radov cirkví, očakávalo, že v Čechách dôjde k výraznému oživeniu viery, že marxizmus síce počas vlády totalitného režimu fungoval ako akési sekulárne náboženstvo, dlhodobo však nedokázal nahradiť tradičnejšie kresťanstvo.⁵⁴ Aj keď zo sčítania obyvateľstva v roku 1991 možno badať znovuoživenie zájmu o náboženstvo (pri pohľade na neskoršie sčítania badať najvyššiu mieru nábožensky založených osôb), už v roku 1991 predstavoval počet osôb bez vyznania takmer 40% obyvateľov českých krajín⁵⁵, v roku 2001 to bolo dokonca až 59%.⁵⁶ Podľa posledného

⁵⁰ BALÍK, S. – HANUŠ, J. *Katolícká cirkev...*, s. 122-123.

⁵¹ BALÍK, S. – HANUŠ, J. *Katolícká cirkev...*, s. 214-215.

⁵² PRUSÁK, Peter. Urbanizácia a sekularizácia. In *Ateizmus*. 1979, roč. 7, č. 2, s. 104-105.

⁵³ KUBOVIČ, F. Niekoľko pohľadov na problém príčinnosti religiozity prechodného obdobia od kapitalizmu k socializmu na Slovensku (1948-1960). In *Ateizmus*. 1973, roč. 1, č. 2, s. 113.

⁵⁴ NEŠPOR, Z. R. et al. *Jaká víra? Současná česká...*, s. 23.

⁵⁵ BALÍK, S. – HANUŠ, J. *Katolícká cirkev...*, s. 193.

⁵⁶ NEŠPOR, Z. R. et al. *Jaká víra? Současná česká...*, s. 24.

sčítania v roku 2011 sa k ateizmu prihlásil síce nižší počet obyvateľov (34,2%), počet osôb bez odpovede však predstavoval 45%.⁵⁷

Na Slovensku sa po páde totalitného režimu náboženská otázka viac-menej stabilizovala. Počet rímskokatolíkov predstavoval v roku 1991 60,4% obyvateľstva, v roku 2001 68,9% a podľa sčítania v roku 2011 62% obyvateľstva. Oproti roku 1950 badať takmer polovičný pokles obyvateľov evanjelického augsburského vyznania, ktoré dosiahlo vo všetkých troch sčítaniach podiel približne 6%. Zaujímavosťou je počet gréckokatolíkov. Napriek tomu, že v roku 1950 bola gréckokatolícka cirkev zlikvidovaná, v posledných troch sčítaniach sa k tejto cirkvi prihlásilo 3,4 - 4,1% obyvateľstva, čo predstavuje takmer rovnaké číslo, ako v roku 1950. V roku 1991 predstavoval na Slovensku počet osôb bez vyznania 9,8%, v roku 2011 narástol na 13,4%.

Rozdielny religiózny vývoj v Čechách a na Slovensku teda môžeme pozorovať aj v posledných desaťročiach. Zatiaľ čo Slovensko si naďalej udržiava religióznejšiu tvár, Česi patria k najateistickejším národom v celosvetovom merítku.⁵⁸ Nemožno to však pripisovať len úspechu marxistickej ideológie, i keď zásahy totalitného režimu sa na religiozite Čiech (i Slovenska) určite podpísali. Komunistický režim poslužil ako katalyzátor tendencií, ktoré boli v českej spoločnosti prítomné skôr. Druhá polovica dvadsiateho storočia je spájaná s modernizáciou, ktorej prejavom je aj ústup náboženstva z každodenného života. Na českom území je to výrazný jav, spájaný najmä s dlhodobým spoločensko-historickým vývojom krajiny. Na Slovensku sa tieto tendencie v súčasnosti taktiež prejavujú, čo badať na čoraz väčšom príklone hlavne mladých ľudí k ateizmu.⁵⁹

Záver

V príspevku som sa snažil poukázať na vzájomné vzťahy medzi spoločnosťou a jej náboženským cítením na jednej strane a politickým režimom na strane druhej. Pohľadom sociológie náboženstva na skúmané obdobie sa dá jednoduchšie zachytiť tendencia zmien, ktorá sa prejavovala v období vlády Komunistickej strany. Religiozita Čechov a Slovákov bola však už dlhodobo ovplyvňovaná rôznymi dejinnými a geografickými odlišnosťami. Český národ sa počas konštituovania vlastného nacionalizmu odvolával na reformáciu a najmä husitské ideály. Veľký odklon od katolicizmu bol zaznamenaný už v medzivojnovom období, aby naplno prepukol počas vlády totalitného režimu. Na Slovensku bola spoločenská pozícia náboženstva odlišná. Nábožensky ovplyvniť a podmaniť si územie Slovenska, ktorého väčšina obyvateľstva sa hlásila ku katolíckej viere, bolo pre štátnu moc v rokoch 1948 – 1989 ďaleko zložitejšie. Tieto rozdiely si štátne orgány dobre uvedomovali, na svoje ciele preto využívali rozdielne metódy – inak zasahovali na českom území a inak na Slovensku. Zatiaľ čo na českej strane štátu úspešne postupovala štátom riadená ateizácia spoločnosti, na Slovensku sa úsilie komunistov prejavovalo len pomaly. V súčasnosti sú Čechy krajinou s tretím najvyšším počtom ateistov na svete, Slovensko si naďalej udržiava vysoký vplyv katolicizmu.

⁵⁷ *Změny struktury obyvatel podle náboženské víry v letech 1991, 2001 a 2011* [online]. [cit. 2019-10-01]. Dostupné na internete: <<https://www.czso.cz/documents/10180/20551795/17022014a01.pdf/1dc65aec-0fb6-4513-ab65-d3beb0141b35?version=1.0>>.

⁵⁸ VIDO, R. – VÁCLAVÍK, D. – PALEČEK, A. *Czech Republic...* [online]. S. 1 [cit. 2019-09-12]. Dostupné na internete: <https://www.academia.edu/27015179/Czech_Republic_The_Promised_Land_for_Atheists_Publication_draft_>

⁵⁹ MATULNÍK, Jozef. Parametre religiozity. In *Analýza religiozity mladých katolíkov na Slovensku*. Zost. J. Matolník. Trnava : Dobrá kniha, 2014, s. 22-23

ZOZNAM PRAMEŇOV

Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha, fond: KPR – protokol T (tajné), 1945 – 1963

DOBOVÁ PERIODICKÁ TLAČ

Ateizmus, roč. 1 – 7 (1973 – 1979)

PUBLIKOVANÉ SČÍTANIA ĽUDU

Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. III. díl. Praha : Státní úřad statistický, 1927, 190 s.

Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Praha : Státní úřad statistický, 1934, 205 s.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

BALÍK, Stanislav. – HANUŠ, Jiří. *Katolická církev v Československu 1945 – 1989.* Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2013. 399 s.

CARLSSON, Ingvar. – LINDGREN, Anne-Marie. *Čo je sociálna demokracia?.* Bratislava : Práca, 1998. 98 s.

HELLER, Ján. – MRÁZEK, Milan. *Nástin religionistiky.* Praha : Kalich, 1988. 349 s.

KAPLAN, Karel. *Stát a církev v Československu v letech 1948 – 1953.* Brno : Doplněk, 1993. 440 s.

KARDIS, Kamil. *Vybrané kapitoly zo sociológie náboženstva I.* Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta, 2013. 151 s.

NEŠPOR, Zdeněk. – LUŽNÝ, Dušan. *Sociologie náboženství.* Praha : Portál, 2007. 232 s.

NEŠPOR, Zdeněk R. *Ne/náboženské naděje intelektuálů.* Praha : Scriptorium, 2008. 432 s.

NEŠPOR, Zdeněk R. et al. *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství.* Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2004. 115 s.

MASARYK, Tomáš Garrigue. *Otázka sociální – svazek druhý.* Praha : Čin, 1946. 469 s.

MATULNÍK, Jozef. *Analýza religiozity mladých katolíkov na Slovensku.* Trnava : Dobrá kniha, 2014. 348 s.

PETRANSKÝ, Ivan A. *Dejiny cirkví a náboženských spoločností na Slovensku v 20. storočí.* Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2017. 227 s.

FIAMOVÁ, Martina – JAKUBČIN, Pavol (Eds.). *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy.* Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010. 684 s.

RÉMOND, René. *Náboženství a společnost v Evropě.* Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2003. 273 s.

WEBER, Max. *Metodologie, sociologie a politika.* Praha : OIKOYMENH, 1998. 353 s.

WEBER, Max. *Základné sociologické pojmy.* Bratislava : Sofa, 1999. 146 s.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

HAVLÍČEK, Jakub. History, Memory, and Religion in the Czech Lands. In *Czech and Slovak Journal of Humanities* [online]. Olomouc : Palacký University, 2015, s. 97-108. Dostupné na internete:

<https://www.academia.edu/24493052/History_Memory_and_Religion_in_the_Czech_Lands>.

HORÁK, Karel. *Názor Tomáše Garrigue Masaryka na funkci náboženství v občanské společnosti* [Diplomová práce] [online]. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Katolická teologická fakulta, 2006, 127 s. Dostupné na internete: <<https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/4806?show=full>>.

VIDO, Roman. – VÁCLAVÍK, David. – PALEČEK, Antonín. *Czech Republic: The Promised Land For Atheists?* [Pre-publication draft] [online]. Dostupné na internete: <https://www.academia.edu/27015179/Czech_Republic_The_Promised_Land_for_Atheists_Pre-publication_draft_>.

Změny struktury obyvatel podle náboženské víry v letech 1991, 2001 a 2011 [online]. Dostupné na internete: <<https://www.czso.cz/documents/10180/20551795/17022014a01.pdf/1dc65aec-0fb6-4513-ab65-d3beb0141b35?version=1.0>>.

K NIEKTORÝM ETICKÝM PROBLÉMOM PRI INTERPRETÁCII STEREOTYPOV V UČEBNICIACH DEJEPISU NÁSTUPNÍCKEHO SRBSKA

Anna Lomen

Katedra všeobecných dejín, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Abstrakt: *Príspevok sa zaoberá problematikou interpretácie etnických stereotypov v učebniciach dejepisu. Cieľom príspevku je upozorniť na možnosti a limity interpretácie etnických stereotypov v učebniciach dejepisu v Srbsku s dôrazom na eticko-morálne otázky. V prvej časti príspevok analyzuje rôzne metodologické a teoretické interpretácie etnického stereotypu. Druhá časť sa zaoberá možnými eticko-morálnymi problémami, ktoré implikujú z normatívnosti a ideológie učebných textov, deskriptívnej a kontextovej metódy pri interpretácii stereotypov a z práce s prameňmi.*

KLúčové slová: *etika, etnické stereotypy, identita, historiografia, učebnice dejepisu*

Abstract: *The paper deals with the problems of interpretation of ethnic stereotypes in history textbooks. The aim of this paper is to highlight the possibilities and limits of interpretation of ethnic stereotypes in history textbooks in Serbia with an emphasis on ethical and moral issues. The first part of the paper analyzes different methodological and theoretical interpretations of ethnic stereotypes. The second part deals with possible ethical and moral issues that imply from normativeness and ideology of Textbooks, descriptive and contextual methods in the interpretation of stereotypes and from work with sources.*

Key words: *ethics, ethnic stereotypes, identity, historiography, history textbooks*

Úvod

Problematika školského vzdelávania a vplyvu štátnej ideológie je medzi mnohými sociálnymi vedcami pomerne široko reflektovaná. Niektorí sociálni vedci¹ vychádzajú z hypotézy, podľa ktorej má štátny aparát dostatok mocenských nástrojov na implicitné alebo aj explicitné formovanie kategórií o „nás a o nich“, a to najmä prostredníctvom škôl. Jedným z nástrojov na formovanie a reprodukciu kategórií sú aj učebnice dejepisu, ktorých informačná báza je určená na prípravu aktívnej účasti žiakov v sociálnych a politických inštitúciách štátu. Učebnice predstavujú štátne schválené dejiny národa a sú obyčajne jednou z mála kníh, ktorú si prečíta väčšina populácie istého štátu.² Preto obsah učebníc je ukazovateľom toho, čo je občianskym impulzom obyvateľov štátu a jeho vedomostnej základne o histórii. Zároveň, dejiny vzdelávania majú spôsobilosť ovplyvniť schopnosť študentov vniesť sa do „topánok“ niekoho iného, a tým rozvíjať zmysel pre morálnu zodpovednosť.³

Výrazným dôvodom pre výskum etnických stereotypov v učebniciach dejepisu je fakt, že v rozhodujúcej miere je povaha stereotypov determinovaná politicko-historickými interpretáciami minulosti. Tým sa však tvorí pomerne kontroverzný vzťah medzi súčasnosťou, minulosťou a budúcnosťou, pretože historické prehodnocovanie minulosti je založené na dobových hodnotách skúmateľa. Toto niektorých autorov viedlo k tvrdeniu, že obsah vzdelania v škole nie je objektívny, ale odráža záujmy určitých silných sociálnych

¹ Giddens, Bourdieu, Althusser, Gellner, Hobsbawm a iní.

² FRANCIS, Daniel. *National Dreams: Myth, Memory, and Canadian History*. Vancouver : Arsenal Pulp Press, 1997, s. 13-14.

³ MANDLER, Peter. What is History for? In *History Today*, 2002, roč. 52, č. 7, s. 28.

skupín.⁴ Podobne tento fenomén možno reflektovať aj v učebniciach dejepisu pre 8. ročník základných škôl v Srbskom štáte.

Koncom 20. storočia v krajinách bývalej Juhoslávie silnel deštruktívny politický kurz a nacionalizmus, ktorý vyústil do dezintegrácie spoločného štátu vo vojnách v rokoch 1991 až 2001. Dramatický vývoj v Srbsku priamo ovplyvnil zmeny v spôsobe výučby histórie. Podľa Höpkena museli učebnice v nástupníckych štátoch Juhoslávie dejepisu čeliť trojnásobnej výzve: prekonať dedičstvo komunizmu, prispôbiť učebnice novému stavu národných štátov a čeliť minulým vojnám.⁵ V Srbsku boli tieto zmeny sprevádzané aj vnútropolitickými revolučnými zmenami; v roku 1987, keď sa k moci dostal Milošević a v roku 2000, keď opozícia vyhrala v prezidentských voľbách. Tieto politické premeny vplývali na hlavné charakteristiky učebníc dejepisu, ktoré taktiež prešli dvoma procesmi úplnej zmeny. Prvá sa udiala v roku 1993, počas vlády Miloševića, na vrchole vojny v Bosne a Hercegovine. Druhá zmena sa stala po páde Miloševića, po tom, čo sa začal „prechod k demokracii“. V oboch prípadoch bola zmena učebníc politicky motivovaná. Prvýkrát bola zmena diktovaná potrebou prispôbiť minulosť tomu, čo sa vtedajšej dobe odohrávalo – teda umiestniť prebiehajúcu vojnu do vhodných historických súvislostí. Po druhé, hlavné zmeny v učebniciach boli priamym dôsledkom hľadania novej demokratickej identity, ktorá sa považovala za dosiahnuteľnú predovšetkým úplným odmietnutím všetkých predchádzajúcich paradigiem, ktoré súviseli „s prot ľudským režimom“. V učebniciach došlo k redefinovaniu konceptu národnej histórie, ktorý prestal byť dejinami juhoslovanských národov a stal sa výlučne nacionálnou históriou Srbov. Pre výskumníkov etnických stereotypov v srbských učebniciach dejepisu je zaujímavé sledovať transformáciu „z našich národov“ na kategóriu „my a oni“.

Z vyššie uvedených dôvodov som sa rozhodla skúmať etnické stereotypy v srbských učebniciach dejepisu, ktoré v tejto štúdií predstavujú základ pre moje úvahy o tom, s akými eticko-morálnymi dilemami sa môže stretnúť skúmateľ, ktorý analyzuje historicko-didaktické texty. Pre svoju analýzu som použila učebnice dejepisu pre 8. ročník základných škôl z roku 1990 až 2010, pretože zahŕňajú tematické okruhy o Juhoslovanskom národe a jeho rozpade. Cieľom príspevku je upozorniť na možné limity interpretácie stereotypov v učebniciach dejepisu v Srbsku s dôrazom na etické otázky. V prvej časti príspevku sa zaoberám teoretickými prístupmi pri interpretácii stereotypov, kde sa pokúšam bližšie definovať samotný pojem stereotyp. V nasledovnej časti štúdie sa zameriavam na metodologicko-teoretické východiská pri výskume etnických stereotypov a možné úskalía s ohľadom na etické problémy.

Teoretické prístupy a vymedzenie stereotypov

Stereotypy sa skúmajú v rámci rôznych vedeckých disciplín od začiatku 20. storočia a prvýkrát, v súčasnom slova zmysle a pod tým pomenovaním, nad nimi uvažuje Lippmann⁶ vo svojej práci Verejná mienka.⁷ Allport⁸ chápe stereotypy ako predsudky vo vedomí

⁴ Pozri viac: DURKHEIM, Emile. *The Evolution of Educational Thought: Lectures on the Formation and Development of Secondary Education in France*. Londýn : Routledge, 1977; RAYMOND, Williams. *The Long Revolution*. New York : Columbia University Press, 1961, s. 125-155.

⁵ HÖPKEN, Wolfgang. Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi. In *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, 2006, s. 146.

⁶ Výraz stereotyp zaviedol v roku 1794 francúzsky tlačiar Didot. V tom čase sa pojem stereotyp vzťahoval na označenie tlačiarenskej techniky. Pozri viac: MLODINOW, Leonard. *Vědomí podvědomí*. Praha : Argo a Dokořán, 2013.

⁷ LIPPMANN, Walter. *Public Opinion*. New Brunswick : Transaction Publishers, 1998.

⁸ ALLPORT, Gordon. *The Nature of Prejudice*. New York : Doubleday, 1958.

jednotlivca, zatiaľ čo sociálny psychológ Tajfel⁹ ich interpretuje vo svetle sociálnych vzťahov. Napriek dlhej a bohatej tradícii skúmania javu, neexistuje všeobecne akceptovaná definícia stereotypu, ani konsenzus o povahe vzťahu medzi stereotypmi a niekoľkými súvisiacimi javmi - kategorizáciami a predsudkami.

Kategorizácia, zovšeobecňovanie, klasifikácia či usporadovanie sú tendencie ľudskej psychológie, ktoré nám umožňujú, aby sme sa jednoduchšie orientovali a pochopili zložité sociálne prostredie a pomáhajú nám pri spracovávaní informácií.¹⁰ Podľa Mlodinowa aj „Lippmann si uvedomoval, že stereotypy, ktoré si ľudia osvoja, vytvára kultúra“.¹¹¹² Mlodinow vo svojej práci *Vedomie Podvedomie* uvádza množstvo experimentov, ktoré dokazujú, že tvorba stereotypov je základnou funkciou myslenia, a že ide skôr o podvedomý proces ako vedomý. Identifikácia skupín sama osebe je sociálne nevyhnutná. Niektorí argumentujú, že je to tiež žiaduce.¹³ Aj keď stereotypy môžu mať v zásade „presné“ reprezentácie reality, stereotypy súvisiace s dlhodobými a ťažko zmeniteľnými vlastnosťami jednotlivcov, ako je etnicita, sa nachádzajú na zápornom póle čo sa týka „pravdivosti“.¹⁴

V tomto článku som prijala širšiu definíciu etnických stereotypov. Vo všeobecnosti chápem etnické stereotypy, alebo komplexnejšie obrazy,¹⁵ ako predstavy o „kultúrnom dedičstve“ prezentované v sociálnej praxi, ktoré v rozhodujúcej miere určujú individualitu člena istej skupiny a značne integrujú a diferencujú rôzne kategórie ľudí, čím v procese poznania sociálneho individua dochádza ku konštruovaniu všeobecných charakteristík samého seba a tých druhých. Takéto každodenné myslenie jednotlivca klasifikuje udalosti, veci a ľudí a spolieha sa na zovšeobecňujúce (resp. zjednodušujúce) stereotypné kategórie a formuluje (alebo vysvetľuje) svoj vzťah alebo správanie voči týmto kategóriám. Prostredníctvom tohto vymedzenia je konštruovaná aj vlastná etnická skupina.

V tejto súvislosti sa črta otázka, či by sa chápanie druhého v učebniciach dejepisu malo brať na „zodpovednosť“. Aká je v tomto prípade úloha a cieľ historika pri interpretácii stereotypov v učebniciach dejepisu?

Normatívnosť, ideológia a stereotypy

Výskumníci, ktorí analyzujú učebnice dejepisu, sa musia vysporiadať aj s tým, že ich obsah odráža mnohokrát ideológiu, ktorá slúži záujmom konkrétnych skupín v spoločnosti. To znamená, že každá učebnica vyjadruje sociálne priority určitých politických, ekonomických alebo iných skupín. Preto učebnicu možno vnímať ako zbraň skupinových záujmov, keďže zdôvodňuje a racionalizuje, legitimizuje skupinovú silu, aktivity a potreby.

⁹ TAJFEL, Henri. *Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge : Press, 1981.

¹⁰ Pozri viac: SHERMAN, Jeffrey - LEE, Angela - BESSENOFF, Gayle, - FROST, Leigh. Stereotype efficiency reconsidered: Encoding flexibility under cognitive load. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 1998, roč. 75, č. 3, s. 589-606.

¹¹ MLODINOW, L. *Vědomí...*, s. 181.

¹² V súvislosti s Lippmannovým vymedzením stereotypu poukazuje Krekovičová na rôzne kritické interpretácie. Pozri viac: KREKOVIČOVÁ, Eva. Sociálna / kolektívna pamäť a stereotypy: K niektorým metodologickým a terminologickým problémom. In *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Zost. J. Marušiak, M. Ferencová. Bratislava : Veda, 2005, s. 53-54.

¹³ SCHISSLER, Hanna. Limitations and Priorities for International Social Studies Textbook Research. In *International Journal of Social Education*, 1989, roč. 3, č. 4, s. 81-89.

¹⁴ TERRACCIANO, Antonio. National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures. In *Science*, 2005, roč. 310, č. 5745, s. 96-100. Höpken však poukázal na niektoré texty, ktoré boli priateľské voči ostatným národom a štátom, najmä ak sa to týkalo ich menšiny v cudzom štáte. HÖPKEN, W. *Između...*, s. 146.

¹⁵ KREKOVIČOVÁ, Eva. Medzi autoobrazom a heteroobrazom. In *Etnické stereotypy z pohľadu nižších vedných oborov*. Zost. M. Toncrová, L. Uhlíková. Brno: Etnologický ústav Akadémie vied ČR v Brne, 2001, s. 19.

Už len z tohto dôvodu možno usudzovať, že každé stereotypné tvrdenie obsahuje normatívne hodnotenia.

Z vyššie uvedeného vyplýva, že učebnica dejepisu je sociálny produkt, ktorého obsah neurčujú len odborníci, ale do veľkej miery aj politickí predstavitelia, štátne vzdelávacie programy či kurikula. Prijat' principiálny záver, že všetky učebnice sú písané v medziach nejakej ideológie, nemusí byť uspokojivé, dokonca ani najšťastnejšie a to najmä, ak vedie k posudzovaniu či nebudaj k odsudzovaniu zúčastnených aktérov.

V srbskom prostredí takúto diskusiu vyvolala učebnica publikovaná v roku 2001.¹⁶ Autori učebnice boli kritizovaní, pretože táto učebnica iba veľmi jednoduchým spôsobom opisuje udalosti v 90. rokoch. Kritici sa pýtali, či majú žiaci právo dozvedieť sa o udalostiach, ktoré zažili, alebo či žiaci majú chápať toto obdobie ako keby bolo vylúčené z dejín – teda politika Miloševića a dôsledky jeho politiky „neexistovali“. Dvaja z autorov (Biljana Šimunović-Beslin a Branko Beslin) počas letnej školy "Balkán v Európe", ktorá bola organizovaná v Braunschweigu na Georg Eckert Institute v septembri 2001, poukázali na niekoľko problémov pri metodickom spracovaní obsahu učebnice. Dôvodom vylúčenia obdobia 90. rokov bol fakt, že nepovažovali túto problematiku za relevantnú pre výučbu dejepisu. Zámerom autorov bolo dištancovať sa od politických a ideologických predsudkov a splniť požadované didaktické aspekty.¹⁷

Z tohto prípadu je zrejmé, že miera a spôsob hodnotenia historika je problematická. Nie je to ani inak v nasledovnom príklade, v ktorom autor srbskej učebnice interpretuje a porovnáva občiansku vojnu v bývalej Juhoslávii v 90. rokoch s udalosťami počas druhej svetovej vojny.¹⁸ Autor pripomína čitateľom, aby si spomenuli na teror ustašovcov, ktorí vybudovali známy koncentračný tábor - Jasenovac. Z učebnice je zrejmé, že autor prehodil vinu občianskeho konfliktu z 90. rokov na Chorvátsky štát. Ak by som mala odpovedať na otázku, prečo autor zvolil takýto spôsob interpretácie občianskej vojny, uviedla by som niekoľko mojich predpokladov. Po prvé, z textu je zrejmé, že autor hodnotí historickú udalosť na základe istých normatívnych predpokladov a hodnôt a v istom politickom a ideologickom prostredí: v tomto zmysle je potrebné zdôrazniť, že do školského roku 2010/2011 mal Srbský štát monopol na vydávanie učebníc dejepisu, čo pravdepodobne predtým limitovalo iných autorov pri spôsobe ozrejmovania a vysvetľovania historických udalostí.¹⁹ Túto hypotézu je potrebné podrobiť dôslednejšiemu výskumu, čo nemusí byť vôbec jednoduché. Po druhé, tvrdenia autora môžu vychádzať z vlastnej subjektívnej skúsenosti, intencií, osobných pocitov či presvedčení.

Je prirodzené, že skúmatel' sa má snažiť o spravodlivé hodnotenie.²⁰ Avšak, niekedy je otázne, či nie je vhodnejšie uviesť alebo vyložiť povšimnuté a uvedené možné normatívne hodnotenia danej historickej udalosti alebo stereotypu ako možný predpoklad a nechať čitateľa, aby sám posúdil a vytvoril si vlastný záver. Známy britský historik Toynbee²¹ pri dlhotrvajúcich konfliktoch skôr odporúča, aby interpretácie obsahovali istú mieru napätia (očakávaní, neistoty), pretože to môže povzbudiť čitateľov k diskusii.

¹⁶ KOVAČEVIĆ, Duško – MIKAVICA, Dejan - ŠIMUNOVIĆ- BEŠLIN, Biljanja – BEŠLIN, Branko. *Istorija za 8. razred*. Belehrad, 2001, s. 204-205.

¹⁷ K tejto diskusii pozri viac: SUICA, Marko. Public reactions to the new history textbook for the 8 th grade of elementary school in Serbia. In *Internationale Schulbuchforschung*, 2002, roč. 24, č.3, s. 322-326.

¹⁸ ĐURIĆ, Đorđe - PAVLOVIĆ, Momčilo. *Istorija za 8. razred osnovne škole*. Belehrad : Zavod za udžbenike, 2010, s. 184.

¹⁹ STOJANOVIĆ, Dubravka. *Ulje na vodi - ogledi iz istorije sadasnjosti Srbije*. Belehrad: Peščanik, 2010, s. 93.

²⁰ Ako aj upozorňuje Mezník. MEZNÍK, Jaroslav. Etika historikovy práce. In *Český časopis historický*, 1999, roč. 97, č. 4, s. 803-806.

²¹ Pozri viac: TOYNBEE, Arnold. *A Study of History*. Londýn : Oxford University Press, 1977.

Práca s prameňmi pri interpretácii stereotypov

Nevyhnutne dôležitým aspektom pri výskume stereotypov v učebniciach dejepisu a samotnej minulosti sú eticko-morálne či profesijne predispozície historika, pretože už len jeho príprava, zber dát, archívna práca, intelektuálna skromnosť či odhodlanie ovplyvňujú, aký charakter má jeho výskum a samotné výsledky. Síce je prirodzené, že sa od vedca vyžaduje, aby bol zodpovedný, intelektuálne čestný a jeho „prístup k prameňom by mal vylúčiť, presnejšie minimalizovať, subjektívny prístup v najvyššej možnej miere,“²² je otázne, či je možné pri výskume stereotypov uplatniť objektívny a nestranný prístup. Na to upozorňuje aj Taleb,²³ ktorý tvrdí, že história je plná „slepých miest“, náhod, prekvapujúcich obrátov. Preto je všetko úsilie historikov o jej úhladnú rekonštrukciu vopred obmedzené. Prípadná selekcia prameňov môže vytvárať problematické interpretácie a napokon môže viesť k limitovaným výsledkom pri výskume etnických stereotypov.

V práci *Glavne kontroverze u istorijskim naracijma Srba i kosovskih Albanaca*²⁴ sa autorka snaží poukázať na to, ako sa pri selektívnom výbere prác historikov môžu vytvoriť dva protikladné paralelné obrazy dvoch svetov - ako zmes tradícií, stereotypov a mýtov, s výrazne zdôraznenými jazykovými, náboženskými a sociálnymi protikladmi, čo sa netýka len samotných učebníc dejepisu, ale aj historických prác Srbov a kosovských Albáncov. Vzhľadom na „paralelné obrazy sveta“ sa práca autorky zaoberá hlavnými osami kontroverzie v historických výkladoch, či už v otázke výkladu etnogenézy, demografie, v historických udalostiach, v samotnom chápaní slova „Kosovo“ atď. Avšak, nie je vysvetlené, na základe čoho boli presne vybraté dané práce srbských a albánskych historikov. Za problematické považujem, ak bolo zámerom autorky dôjsť k vopred určenému výsledku a z množstva dokumentov boli vybraté tie, ktoré stanovenému cieľu vyhovujú, alebo zamlčané tie, ktoré nevyhovujú, alebo tie, ktoré boli iba ľahko interpretačne upravené.²⁵ Avšak, etická dimenzia sa nestráca v tejto otázke ani vtedy, ak daná vec nebola vysvetlená z nedbanlivosti, pretože cez danú prácu sa formujú sprostredkované hodnotenia o výskume historikov.

Podobne to môže platiť aj pri interpretácii učebníc dejepisu, pričom skúmatel' uvádza a tým pádom aj vyzdvihuje stereotypy (prevažne s extrémnym obsahom) bez uvedeného širšieho učebnicového kontextu. Napríklad veľmi ľahko je možné identifikovať auto-stereotyp hrdinstva, víťazstva,²⁶ obeť²⁷ a pod. v Srbských učebniciach z 90. rokov. Napriek množstvu explicitných auto-stereotypov a hetero-stereotypov v učebniciach dejepisu je dôležité sledovať množstvo zamlčaných aspektov ktoré môžu explikovať obraz nepriateľa, pretože stereotypy v učebniciach dejepisu nie sú formované a potvrdzované len explicitnými či implicitnými tvrdeniami. Výskumník musí sledovať aj zloženie učebnice, teda usporiadanie priestorov venovaných určitým problémom alebo rozsah mlčania či bagatelizovania istých historických udalostí. Napríklad v srbských učebniciach bol malý priestor venovaný politike srbskej vlády voči Kosovu a Macedónsku v 19. storočí; autori nevysvetlili dôvody útoku na

²² HOLEC, Roman. Historický prameň a etika (na stole, pod stolom a kdesi inde...). In *Historický časopis*, 2016, roč. 64, č. 4, s. 600.

²³ Pozri viac: TALEB, Nassim. *The Black Swan*. New York : Random House, 2010.

²⁴ NAKARADA, Radmila. *Glavne kontroverze u istorijskim naracijma Srba i kosovskih Albanaca*. In *Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenja u Srpsko-Albanskim odnosima*. Zost. G. Tepšić, R. Nakarada, M. Vasović. Beograd: Fakultet političkih nauka, 2015, s. 21-46.

²⁵ KOVÁČ, Dušan. Veda, historiografia a etika. In *Historický časopis*, 2016, roč. 64, č. 4, s. 582.

²⁶ Fenomén srbského víťazného národa v učebniciach dejepisu sa objavuje v 90. rokoch v čase konfliktu, počas ktorého sa predstavitelia vtedajšieho politického režimu snažili povzbudzovať v ľuďoch mentalitu víťazov. Napr. GAČEŠA, Nikola. *Istorija za 8. razred*. Beograd : Zavod za udžbenike, 1993, s. 49.

²⁷ GAČEŠA, N. *Istorija...*, s. 143.

Bulharsko v roku 1885, ani niekoľko pokusov o pripojenie Severného Albánska počas balkánskych vojen.²⁸ Národná politika Srbov bola prezentovaná iba ako obranná.

Deskriptívna verzus kontextová interpretácia stereotypov

Pri štúdiu stereotypov a predsudkov v rámci sociálnych vied sa občas možno stretnúť s deskriptívnym metodologickým prístupom, ktorý sa prejavuje uplatňovaním východiska, podľa ktorého všetky učebnice dejepisu bez ohľadu na krajinu, úroveň vzdelania, financovanie a systémové črty, je možné posudzovať rovnakým spôsobom a že širšie, sociálne a štrukturálne aspekty sú v zásade irelevantné pre otázky o tom, z akých dôvodov autor učebnice napísal dané tvrdenia. Uplatnenie takéhoto predpokladu smeruje k prílišnej deskriptívnosti reálií bez ambícií o širšiu interpretáciu.

Pri interpretácii stereotypov sa deje aj opačný extrém. Kladenie dôrazu na súvislosti formovania a reprodukcie môže zväzdať k nepodloženým záverom o spôsobe integrácie, diferenciacie či segregácie školským systémom, či vplyve učebníc na formovanie obrazu „nás“ a „druhých“. Hoci kontextová interpretácia stereotypov a predsudkov umožňuje zahrnúť do analýzy rôzne súvislosti, zároveň môže zväzdať ku špekuláciám a konštrukciám odtrhnutým od reálnej historickej skutočnosti. Problému nepomáha aj fakt, že interpretácia konkrétnej historickej udalosti nemá jednotnú argumentačnú bázu. Napríklad z komparácie učebníc SFRJ²⁹ s učebnicami v Srbsku po Juhoslovanskej občianskej vojne v 90. rokoch vyplýva, že prišlo k zmene povahy nepriateľstva. Četník už nebol od samého začiatku nepriateľ, avšak Jasenovciam a násiliu NDH bola venovaná kvantitatívne až trikrát väčšia pozornosť.³⁰ Odboj v NDH bol zamlčaný.³¹ Rozvíjajúc Tuđmanovu myšlienku národného zmierenia medzi partizánmi a ustašmi sa v chorvátskych učebniciach ilustrovalo, koľko zverstiev počas druhej svetovej vojny spáchali Srbi³², ktorých obraz sa vykresľuje predovšetkým na četnickom hnutí.³³ Taktiež sa to týka učebníc, ktoré reflektujú diferentne problematiku príčin rozpadu Juhoslávie.

Pri rôznorodých interpretáciách a kontextoch výskumník stereotypov musí siahnúť po literatúre/archívnych materiáloch, ktoré by mu potvrdili alebo vyvrátili pravdivosť tvrdenia. Ale už z charakteru stereotypov je vysoko pravdepodobné, že niektoré zovšeobecnenia nie je možné dostatočne podložiť dôkazmi. Znamená to potom, že výskumník, ktorý nie je schopný podložiť svoje zovšeobecňujúce tvrdenia primeranými dôkazmi, by nemal označiť nejaké tvrdenie za stereotypné? Alebo ak sa o to aj pokúsi, možno jeho výskumné výsledky označiť za neférové? Alebo dokonca za neprofesionálne, resp. neetické?

Odpovede na predložené otázky nie sú vôbec jednoduché. Je však isté, že akýkoľvek výber metodologicko-teoretického prístupu má svoje výhody a nevýhody a v mnohých prípadoch rozhoduje o samotnom charaktere výskumu a jeho výsledkoch.

²⁸ Pozri napríklad: KOVAČEVIĆ, D. – MIKAVICA, D. - ŠIMUNOVIĆ- BEŠLIN, B. – BEŠLIN, B. *Istorija...*, s. 41-42, 61-63.

²⁹ GRUBAČ, Đorđe. *Istorija za VIII. razred osnovne škole*. Beograd : Zavod za udžbenike, 1980.; PERAZIĆ, Stanko. *Povijest. Udžbenik za VIII razred osnovn škole*. Sarajevo : Zavod za udžbenike, 1982.; SERDAREVIĆ, Husein. *Udžbenik za VIII razred osnovn škole*. Sarajevo : Zavod za udžbenike, 1980.

³⁰ RAJIĆ, Suzana – NIKOLIĆ, Kosta - JOVANIĆ, Nebojša. *Istorija za 8 razred*. Beograd : Zavod za udžbenike, 2009, s. 154-156; ĐURIĆ, Đ. - PAVLOVIĆ, M. *Istorija...*, s. 138-139.

³¹ ĐURIĆ, Đ. - PAVLOVIĆ, M. *Istorija...*, s. 138-139.

³² PERIĆ, Ivo. *Povijest 8*. Zagreb : Školska knjiga, 1992, s. 39.

³³ BEKAVAC, Stjepan – JAREB, Mario. *Povijest 8*. Zagreb : Alfa, 2008, s. 121-122.

Záver

Predmetom môjho príspevku bolo načrtnúť niektoré etické problémy, ktoré súvisia s výskumom etnických stereotypov v učebniciach dejepisu v nástupníckom Srbsku. Načrtla som problémy, na ktoré by sa mal podľa mňa zameriavať každý výskumník stereotypov už pri formulovaní hypotéz či východísk a pri vymedzení metodologicko-teoretických postupov. Pokúsila som sa aj na konkrétnych prípadoch ukázať, ako je rozhodujúci vzťah etiky a výskumu a prečo úvahy nad etickou dimenziou výskumného projektu sú podstatné v počiatočnej fáze a v kľúčových okamihoch. Zdôraznila som, že výskumník etnických stereotypov musí vnímať normatívne, politické, ideologické vplyvy, ktoré podmienili obsah učebnice. Po druhé, limitujúcim faktorom pri interpretácii etnických stereotypov môže byť zdôvodnenie výberu prameňov a následne ich spracovanie. Po tretie, poukázala som na to, aké limity vyplývajú z deskriptívnej alebo kontextovej interpretácie etnických stereotypov.

Hľadanie a nachádzanie príčinných súvislostí, determinantov či dokonca zákonitostí výskumu stereotypov vo vyššie uvedenom zmysle nezaručuje, že sa všetci výskumníci dohodnú na tom, aký by mal byť charakter výskumného projektu stereotypov. V tomto zmysle cieľom príspevku nebolo predložiť konkrétne riešenia, ale skôr prispieť do tejto diskusie.

ZOZNAM PRAMEŇOV

- BEKAVAC, Stjepan – JAREB, Mario. *Povijest 8*. Zagreb : Alfa. 2008.
- ĐURIĆ, Đorđe – PAVLOVIĆ, Momčilo. *Istorija 8. Užbenik za 8. razred osnovne škole*. Beograd : Zavod za udžbenike. 2010.
- GAČEŠA, Nikola. *Istorija za 8. razred*. Beograd : Zavod za udžbenike. 1993.
- GRUBAČ, Đorđe. *Istorija za VIII. razred osnovne škole*. Beograd : Zavod za udžbenike, 1980.
- KOVAČEVIĆ, Duško – MIKAVICA, Dejan - ŠIMUNOVIĆ- BEŠLIN, Biljanja – BEŠLIN, Branko. *Istorija za 8. razred*. Beograd, 2001.
- PERAZIĆ, Stanko. *Povijest. Udžbenik za VIII razred osnovn škole*. Sarajevo : Zavod za udžbenike, 1982.
- PERIĆ, Ivo. *Povijest (za 8. razred)*. Zagreb : Alfa, 1996.
- RAJIĆ, Suzana – NIKOLIĆ, Kosta - JOVANVIĆ, Nebojša. *Istorija za 8 razred*. Beograd : Zavod za udžbenike, 2009.
- SERDAREVIĆ, Husein. *Udžbenik za VIII razred osnovn škole*. Sarajevo : Zavod za udžbenike, 1980.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- ALLPORT, Gordon. *The Nature of Prejudice*. New York : Doubleday, 1958.
- DURKHEIM, Emile. *The Evolution of Educational Thought: Lectures on the Formation and Development of Secondary Education in France*. Londýn : Routledge, 1977.
- FRANCIS, Daniel. *National Dreams: Myth, Memory, and Canadian History*. Vancouver : Arsenal Pulp Press, 1997.
- HOLEC, Roman. Historický prameň a etika (na stole, pod stolom a kdesi inde...). In *Historický časopis*. ISSN 0018-2575, 2016, roč. 64, č. 4, s. 597-610.
- HÖPKEN, Wolfgang. Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi. In *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zost. P. Sabrina, R. Matić, D. Matić. Zagreb : Alinea, 2006, s. 143-169.

- KOVÁČ, Dušan. Veda, historiografia a etika. In *Historický časopis*. ISSN 0018-2575, 2016, roč. 64, č. 4, s. 579-586.
- KREKOVIČOVÁ, Eva. Sociálna / kolektívna pamäť a stereotypy: K niektorým metodologickým a terminologickým problémom. In *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Zost. J. Marušiak, M. Ferencová. Bratislava : Veda, 2005, s. 51-65.
- KREKOVIČOVÁ, Eva. Medzi autoobrazom a heteroobrazom. In *Etnické stereotypy z pohľadu nižných vedných oborů*. Zost. M. Toncrová, L. Uhlíková. Brno : Etnologický ústav Akademie věd ČR v Brně, 2001, s. 17-136.
- LIPPMANN, Walter. *Public Opinion*. New Brunswick : Transaction Publishers, 1998.
- MANDLER, Peter. What is History for? In *History Today*, 2002, roč. 52, č. 7, s. 28-32.
- MEZNÍK, Jaroslav. Etika historikovy práce. In *Český časopis historický*. ISSN 0862-6111, 1999, roč. 97, č. 4, s. 803-806.
- MLODINOW, Leonard. *Vědomí podvědomí*. Praha : Argo a Dokořán, 2013.
- NAKARADA, Radmila. Glavne kontroverze u istorijskim naracijma Srba i kosovskih Albanaca. In *Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenja u Srpsko-Albanskim odnosima*. Zost. G. Tepšić, R. Nakarada, M. Vasović. Beograd : Fakultet političkih nauka, 2015, s. 21-46.
- RAYMOND, Williams. *The Long Revolution*. New York: Columbia University Press, 1961.
- SCHISLER, Hanna. Limitations and Priorities for International Social Studies Textbook Research. In *International Journal of Social Education*, 1989, roč. 3, č. 4, s. 81-89.
- SHERMAN, Jeffrey – LEE, Angela – BESSENOFF, Gayle – FROST, Leigh. Stereotype efficiency reconsidered: Encoding flexibility under cognitive load. In *Journal of Personality and Social Psychology*, 1998, roč. 75, č. 3, s. 589-606.
- STOJANOVIĆ, Dubravka. *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadasnjosti Srbije*. Beograd : Pešćanik, 2010.
- SUICA, Marko. Public reactions to the new history textbook for the 8 th grade of elementary school in Serbia. In *Internationale Schulbuchforschung*, 2002, roč. 24, č.3, s. 322-326.
- TAJFEL, Henri. *Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge : Press, 1981.
- TALEB, Nassim. *The Black Swan*. New York : Random House, 2010.
- TERRACCIANO, Antonio. National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures. In *Science*, 2005, roč. 310, č. 5745, s. 96-100.
- TOYNBEE, Arnold. *A Study of History*. Londýn : Oxford University Press, 1977.

ZOZNAM AUTOROV

Mgr. Magdalena FICOŇ

Department of History and Cultural Heritage, Pontific University of John Paul II, Krakow

Mgr. Patrícia FOGELOVÁ

Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Mgr. Milan GEORGIEVSKI

Historický ústav SAV, Bratislava

Mgr. Matej HARVÁT

Historický ústav SAV, Bratislava

Mgr. Katarína HROMULÁKOVÁ

Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Mgr. Barbara KACEROVÁ

Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Mgr. Anna LOMEN

Katedra všeobecných dejín, Univerzita Komenského v Bratislave

Mgr. Katarzyna MATYJA

Department of History and Cultural Heritage, Pontific University of John Paul II, Krakow

Mgr. Michal MUDROCH

Katedra histórie, Katolícka univerzita v Ružomberku

Mgr. Peter PAVONIČ

Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Mgr. Štefan SZALMA

Historický ústav SAV, Bratislava

Mgr. Oliver ZAJAC

Historický ústav SAV, Bratislava

Ako sa píše dejiny? Metódy – prístupy – pramene

Stretnutie mladých historikov IX

Zborník príspevkov z vedeckej konferencie . Košice, 16.-17. október 2019

Editorka: Mgr. Katarína Hromuľáková

Vydavateľ: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košicach

Vydavateľstvo ŠafárikPress

Vydanie: prvé

Rok: 2020

Počet strán: 156

Rozsah: 11,65 AH

ISBN 978-80-8152-848-4 (e-publikácia)